1242

teljes

Magyar Filozófiai Szemle

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FILOZÓFIAI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

FŐSZERKESZTŐ
SZIGETI JÓZSEF

A tartalomból:

VERECZKEI LAJOS
A magasabb idegtevékenység vizsgálatának történelmi útja és szükségessége

VAS IDA
Arisztotelész ellentmondás-felfogásához

HELLER ÁGNES
A kierkegaardi esztétika és a zene

S. MORAWSKI
Az objektivitás és a szubjektivitás problémája a XVIII. század angol esztétikájában

KOROM MIHÁLY
Megjegyzések Sipos János „A népi demokratikus forradalom magyarországi sajátosságaihoz" c. tanulmányához

KILENCEDIK ÉVFOLYAM
1. SZÁM
1965

FILOZÓFIAI INTÉZET KÖNYVTÁRA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE

A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Intézetének folyóirata

Szerkesztő bizottság

ELEK TIBOR, FUKÁSZ GYÖRGY, GEDŐ ANDRÁS, KISS ARTÚR, LUKÁCS JÓZSEF, MÁTRAI LÁSZLÓ, SÁNDOR PÁL, SOMOGYI ZOLTÁN, SZABÓ ANDRÁS GYÖRGY, SZIGETI JÓZSEF, WIRTH ÁDÁM

Főszerkesztő

SZIGETI JÓZSEF

Technikai szerkesztő

TIHANYI JÓZSEF

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Vereczkei Lajos: A magasabb idegtevékenység vizsgálatának történelmi útja és szükségessége 1

Vas Ida: Arisztotelész ellentmondás-felfogásához 34

Heller Ágnes: A kierkegaardi esztétika és a zene 48

S. Morawski: Az objektivitás és a szubjektivitás problémája a XVIII. század angol esztétikájában 75

VITA

Korom Mihály: Megjegyzések Sipos János „A népi demokratikus forradalom magyarországi sajátosságaihoz" c. tanulmányához 87

FIGYELŐ

S. Molnár Edit: A tömegközlés mikrostruktúrájáról 101

ISMERTETÉS ÉS BÍRÁLAT

Tudomány és emberiség *(Bóna Ervin)* 105

A biológia és orvostudomány egyes filozófiai problémáiról *(Kovács László)* 113

Vincze László — Vincze Flóra: Testalkat és jellem *(Rudas János)* 117

Zrinszky László: Makarenko etikai nézetei *(Pelle József)* 121

Logika vagy filozófia? *(Sós Vilmos)* 123

Ernest Nagel a tudományos elméletek kognitív státuszáról *(Bence György)* 129

Realism and the Background of Phenomenology *(Vajda Mihály)* 138

M. Kagan: Az esztétikai jelenségek dialektikája *(Garai László)* 141

P. Jersov: A színészi alkotás *(Dévényi Róbert)* 146

R. Palme Dutt: Korunk történelmi problémái *(Garai Károlyné)* 149

A magyar forradalmi demokraták világnézete *(Farkas János)* 151

Folyóirat ismertetések 154

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Intézete

Budapest V., Nádor u. 18. Telefon: 120—760

A kiadóhivatal címe:

Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány u. 21

A MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE 1965. ÉVI IX. ÉVFOLYAMÁNAK TARTALOMJEGYZÉKE

TANULMÁNYOK

Vereczkei Lajos : A magasabb idegtevékenység vizsgálatának történelmi útja és szükségessége	1	1
Vas Ida : Arisztotelész ellentmondás-felfogásához	1	34
Heller Ágnes : A kierkegaardi esztétika és a zene	1	48
S. Morawski : Az objektivitás és a szubjektivitás problémája a XVIII. század angol esztétikájában	1	75
Horváth Imre : A modellalkotás mint tudományos kutatási módszer	2	161
Kulcsár Kálmán : Magatartás és társadalmi jelenség	2	192
Bóna Ervin : Az alkalmazott tudományok néhány tudományelméleti kérdéséről	2	223
S. Amsterdamski : A valószínűség mint az ítéletek relációs jellemzője	2	249
K. Nkrumah : Társadalom és ideológia	3	385
Mátrai László : Az itáliai „averroizmus" hatása a XVI. századi Magyarországon	3	401
Szabó András György : Tulajdonság — minőség — mennyiség — lényeg	3	410
Ujfalussy József : Absztrakt zene — konkrét zene	3	446
Hermann István : Kant „Az ítélőerő kritikája"	3	455
Ágh Attila : Az elidegenedés problémája a marxizmusban	3	488
Lukács György : Az „elidegenedés" mint a „Szellem fenomenológiájá"-nak középponti filozófiai fogalma	4	565
Pernye András : A zenei ismétlés elmélete (Vázlat)	4	593
Müller Antal : A mérési kölcsönhatás mikrofizikai szerepéről	4	613
Bence György : A tudományfejlődés „logikája" a neopozitivizmusban	4	625
Vincze Károly : A társadalmi fejlődés tudományos előrelátása	4	660
S. Amsterdamski : Az empirikus valószínűségi kijelentések objektív értelmezéseiről	4	672
Bíró Gábor : „Fenomenológia" és modell (a fizikatörténet néhány ismeretelméleti tanulsága)	5	745
Makó István : A tér és idő értelmezésének néhány problémája	5	763
Mérei Gyula : A polgári történetszemlélet és történettudomány válsága Nyugat-Németországban a II. világháború után	5	799
Horváth József : A mozgásformák összefüggéséről	5	823
Perneczky Gábor : Javaslat a minőségi változás deduktív tárgyalására	5	851
A. Polikarov : A világegyetem termodinamikájának problémájához. Miért tarthatatlan a világmindenség hőhalálának hipotézise?	5	871
Müller Antal : Mezőelmélet és energetizmus (Az anyagfogalom a fizikában)	6	925
Ágh Attila : A marxi társadalmi ontológia kialakulása és néhány kérdése	6	934
Hársing László : Valószínűségi következtetések	6	948
Váriné Szilágyi Ibolya : W. James pszichológiai nézeteinek elemzéséhez	6	961
Heller Ágnes : Létezett-e egységes reneszánsz embereszmény?	6	985
M. Jovcsuk : A leninizmus és a filozófiatörténet mint tudomány (Néhány metodológiai probléma)	6	1003

FIGYELŐ

S. Molnár Edit : A tömegközlés mikrostruktúrájáról 1 87
Teilhard de Chardin és a katolikus ideológia válsága *(Tordai Zádor)* 2 292
DR. BALOGH ELEMÉR 1917—1965 ..... 3 536
A természettudományok filozófiai problémáinak rendszere, mint a marxista filozófia viszonylagosan önálló része *(Hársné Varró Rózsi)* 3 537
A kutatás kutatása. Kutatási statisztika, kutatásszociológia és kutatásgazdaságtan Magyarországon *(Szalai Sándor)* 6 1015
A művészeti igazság problémája Hegel „Esztétikájában" *(V. Kruzskov)* 6 1025

VITA

Korom Mihály : Megjegyzések Sipos János „A népi demokratikus forradalom magyarországi sajátosságaihoz" c. tanulmányához ... 1 87
Népi demokratikus forradalmunk néhány kérdése. Hozzászólás Sipos János tanulmányának vitájához *(Ágh Attila)* 2 298
A marxista-leninista filozófia anyagfogalmáról *(P. Kovács Ferencné—Bodnár István)* 2 308
Az anyagfogalom sokoldalú kidolgozás érdekében *(Sipos János)* 2 319
Simon Endre : A Metafizika egy helyének értelmezéséről 4 721
Schück Tamás : Néhány gondolat a speciális relativitáselmélet tér- és időszemléletének filozófiai kérdéseiről 5 886
Az önmozgás kérdése és az arisztotelészi filozófia (Hozzászólás Vas Ida „Arisztotelész ellentmondás-felfogásához" c. tanulmányához) *(Simon Endre)* 6 1034
A természettudományok és műszaki tudományok viszonyáról *(Farkas János* és *Szolcsányi Pál)* 6 1036
A tudomány termelőerővé válásának folyamata *(Szilágyi László)* 6 1044
A társadalom gazdasági szerkezete elemzésének módszeréhez *(Kun Ferenc)* 6 1061

ISMERTETÉS ÉS BÍRÁLAT

Tudomány és emberiség *(Bóna Ervin)* 1 105
A biológia és orvostudomány egyes filozófiai problémáiról *(Kovács László)* 1 113
Vincze László—Vincze Flóra: Testalkat és jellem *(Rudas János)* 1 117
Zrinszky László: Makarenkó etikai nézetei *(Pelle József)* 1 121
Logika vagy filozófia? *(Sós Vilmos)* 1 123
Ernest Nagel a tudományos elméletek kognitív státuszáról *(Bence György)* 1 129
Realism and the Background of Phenomenology *(Vajda Mihály)* 1 138
M. Kagan: Az esztétikai jelenségek dialektikája *(Garai László)* 1 141
P. Jersov: A színészi alkotás *(Dévényi Róbert)* 1 146
R. Palme Dutt: Korunk történelmi problémái *(Garai Károlyné)* 1 149
A magyar forradalmi demokraták világnézete *(Farkas János)* 1 151
Folyóirat ismertetések 1 154
Dr. Huszár Tibor: Fiatalkorú bűnözők *(Vígh József)* 2 327
Mary B. Hesse: Models and Analogies in Science *(Altrichter Ferenc)* 2 330
Neumann János: A számológép és az agy *(Székely Sándor)* 2 335
Ju. B. Borev: A tragikumról *(Garai László)* 2 338
G. F. Fridlender: K. Marx, F. Engels és az irodalom kérdései *(Knopp András)* 2 343
Munka és esztétikum *(Fukász György)* 2 349
Gerd Dicke: Azonossággondolat Feuerbachnál és Marxnál *(Bence György)* 2 353
Hegel nyelvfilozófiája *(Konc Ilona)* 2 355
L. M. Arhangelszkij: A marxista etika kategóriái *(Pelle József)* 2 359
Kínai filozófia. Ókor. II. kötet *(Lenkei László)* 2 361
Az 1963. évi külföldi filozófiai irodalom válogatott bibliográfiája *(Kovácsné Tóth Ilona)* 2 365

Folyóirat ismertetések 2 382
Tarján Rezső: Kibernetika *(Székely Sándor)* 3 543
Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Philosophica. Tomus III—IV. *(Csákó Mihály és Józsa György)* 3 546
A. F. Siskin: A marxista etika alapjai *(Pelle József)* 3 549
A felülvizsgált Reisman *(Kemény István)* 3 552
Az 1964-ben magyar kiadásban megjelent filozófiai irodalom bibliográfiája *(K. I.)* 3 555
Folyóirat ismertetések 3 557
Bevezetés a demográfiába *(Kulcsár Kálmán)* 4 725
Hermann István: Sigmund Freud avagy a pszichológia kalandja *(Garai László)* 4 729
Jelkulcstól az esztétikáig *(Almási Miklós)* 4 734
Kommunizmus és filozófia *(Vészi Béla)* 4 736
Martin Birnbach: Neofreudian Social Philosophy *(Hermann István)* .. 4 739
Márkus György—Tordai Zádor: Irányzatok a mai polgári filozófiában *(Vitányi Iván)* 5 892
Dr. Vigh József: A fiatalkori bűnözés és a társadalom *(Péteri Viktória)* 5 895
Selye János: Életünk és a stress *(Vereczkei Lajos)* 5 897
Niels Bohr: Atomfizika és emberi megismerés *(Müller Antal)* 5 901
A tudományos megismerés logikájának problémái *(Altrichter Ferenc)* 5 903
Georges Sorel — egy amerikai radikális szemével *(Heller Ágnes)* 5 909
Tudat és gép *(Szalai Pál)* 5 916
Georg Boas: The Heaven of Invention *(Almási Miklós)* 5 918
Folyóirat ismertetések 5 920
Németh Lajos: Csontváry *(Timár Árpád)* 6 1072
Klaniczay Tibor: Marxizmus és irodalomtudomány *(Hülvely István)* .. 6 1075
Ernst Fischer: A romantika lényege *(Fodor Géza)* 6 1080
Michael Landmann: Az abszolút költészet *(Farkas János)* 6 1085
Arisztotelész: Poétika *(Vitányi Iván)* 6 1088
A „fenséges" elméletének első kidolgozása *(Földényi László)* 6 1090
G. V. Oszipov: A modern polgári szociológia *(Földvári Tamás)* 6 1094
Két könyv a középkori filozófiáról *(Hermann István)* 6 1097
Folyóirat ismertetések 6 1100
Az 1964. évi külföldi filozófiai irodalom válogatott bibliográfiája *(Kovácsné Tóth Ilona)* 6 1101
A Magyar Filozófiai Szemle 1965. évi IX. évfolyamának tartalomjegyzéke 6

A FILOZÓFIA KLASSZIKUSAIBÓL

Marx : A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai 2 274
Marx : A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai II. 3 518
Montesquieu : Elmélkedés azon öröm okairól, amelyet a szellem alkotásai és a szépművészet termékei keltenek bennünk 4 700

1965.61405 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TANULMÁNYOK

A magasabb idegtevékenység vizsgálatának történelmi útja és szükségessége

VERECZKEI LAJOS

„Az emberről szóló tudomány, ha teljes egészében nézzük, kimeríthetetlen. Tanulmányozása hosszadalmas és fáradságos. Modell az ember, melyet odahelyeztek a különböző művészek tekintete elé: egynémely arculatát szemléli mindenik. Egyik sem járta még körül."

(Helvetius)

„Pavlov csillag, ragyog a világ felett, és mindezideig áttekinthetetlen területeket világít meg..."

(Wells)

I.

A társadalmi mozgástörvények tudományos értelmezésének kritériumául Marx és Engels azt tekintette, hogy valóságos feltételekből, ne pedig frázisokból induljunk ki. Ennek megfelelően a történelmi materializmus kifejtésekor a társadalom elemzésében a valóságos egyénekből, ezek valóságos cselekvéséből és valóságos anyagi életfeltételeikből indultak ki. Ezzel „először helyezték a történelmet igazi alapjára: az a kézzelfogható, de eddig teljesen szem elől tévesztett tény, hogy az embereknek mindenekelőtt enniük, inniuk, lakniuk és ruházkodniuk, tehát *dolgozniuk* kell, mielőtt a hatalomért harcolhatnak, politikával, vallással, filozófiával stb. foglalkozhatnak — ez a kézzelfogható tény végre történelmi igazához jutott". (Engels)

A történelem igazi alapját képező termelő tevékenységüket az emberek azonban csak úgy tudják kifejteni, hogy „meghatározott módon együttműködnek és tevékenységeiket kicserélik egymással. Hogy termelhessenek, meghatározott vonatkozásokba lépnek egymással, és behatásuk a természetre, termelésük csak ezek között a társadalmi vonatkozások és viszonyok között folyik le". A társadalom tehát „az egyének történelmileg megteremtett viszonya a természethez és egymáshoz". (Marx)

Másrészt ugyanakkor a társadalmat létrehozó egyedek sem eleve adottak, hanem maguk is fejlődési folyamat során alakulnak ki. Ennek a fejlődésnek a mozgatója a fokozatosan fejlődő ember cselekvése, a munka, amely így tehát az emberi-társadalmi lét nélkülözhetetlen feltétele. Végső soron a társadalom olyan dialektikus fejlődési folyamat eredményeként jön létre, amelynek szükségszerű oldala az ember és az emberi cselekvés, meghatározó oldala pedig azok a viszonyok, anyagi feltételek, amelyek között az ember dolgozik. Ezen túlmenően is azonban az ember nemcsak létrehozottja a társadalmi viszonyainak,

hanem később is ezek a viszonyok határozzák meg mindenkori jellegét, általános arculatát. Ha viszont a társadalmi viszonyok fejlődését vizsgáljuk, kiderül, hogy ezeket tevékenységük révén az emberek alakítják. A végső konklúzió tehát nem lehet más, mint az, amit Marx levont: „Az anyagi termelésüket és anyagi érintkezésüket kifejlesztő emberek ezzel a valóságukkal együtt gondolkodásukat és gondolkodásuk termékeit is megváltoztatják", ezért az ember „valóságos szellemi gazdagsága teljesen valóságos kapcsolatainak gazdaságától függ".

Mi a jelentősége Marx és Engels ezen röviden összefoglalt megállapításainak? Alapvetően az, hogy a társadalom bonyolult rendszerében, sokféle jelensége között megtalálták az alapvetőt, a meghatározót; megtalálták azt, amelyből kiindulva minden más jelenséget, összefüggést, szabályszerűséget le tudunk vezetni: a gazdasági viszonyokat, a termelést, legvégső soron a termelő erők mindenkori állapotát. Ez a gazdasági szerkezet a társadalomnak azonban csupán *csontvázát* képezi, élő, hatékony jelenséggé csak a ráépülő összes többi, sokféle viszonnyal együtt lesz.

A társadalomnak fent vázolt materialista értelmezése — ez az önmagában is zseniális gondolat — megadta a rendszerezés, a további kutatás alapját, de egyelőre még csak hipotézis volt. Mivel azonban Marx a társadalom fejlődését objektív, determinált és ezért természettudományos módon vizsgálható folyamatnak tartotta, szükségszerű volt, hogy a hipotézis felállítását a minden igazi tudományos hipotézissel együtt járó egzakt bizonyítási folyamat kövesse. És valóban, Marx 25 éves szakadatlan munkával az adatok óriási tömkelegét, a „tények Montblanc-ját" gyűjtötte össze, e közben és ezáltal tudományosan elemezte a társadalom meghatározó oldalát, a gazdasági szerkezetét, és feltárta általános mozgástörvényeit. Az eredmény: a hipotézis bizonyított ténnyé lett.

A gazdasági viszonyok természetesen nem léteznek ember nélkül, de nem léteznek nélküle az ezekre épülő azon ideológiai képződmények sem, amelyek mint a társadalmi valóság különböző oldalainak tükröződései csak az emberben, az ember tükröző, elvonatkoztató, általánosító, egyszóval tudati működései révén jönnek létre. Valóban, láttuk, hogy Marx és Engels kiinduló megállapítása volt, hogy a társadalom elemzését az emberrel, a valóságos egyénekkel kell kezdeni.

Az ember — a marxizmus klasszikusainak felfogása szerint —: társadalmi viszonyainak összesége. A társadalmi viszonyok az emberben, ebben az objektív jelenségben sajátságos, szubjektív módon tükröződnek. Az ember tehát a benne szubjektíven tükröződő társadalmi viszonyok összessége. Az ember lényege „nem a szakálla, a vére, az elvont fizikai természete, hanem *társadalmi minősége*". (Marx) Ezért az ember természetét mindenkor az objektív társadalmi körülmények határozzák meg, aminek következménye az, hogy ezen körülmények megváltozásával meg kell változnia az embernek is. Felhívják a figyelmet arra is, hogy a társadalom — mint egész — és az ember — mint annak része, ha szabad ezt a szerves természetben már elégtelen kategóriapárt használni — dialektikus kölcsönhatásában a fent vázolt folyamat a mozgásnak csak egyik irányát fejezi ki; de másrészről nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy *„a körülményeket éppen az emberek változtatják meg, és hogy a nevelőt magát is nevelni kell"*. (Marx; kiemelés tőlem, V. L.) Vagyis az egyén nem valamiféle mechanikus terméke, „váladéka" egy tőle abszolút függetlenül létező társadalomnak, hanem aktív alkotója is, mivel fejlődése folyamán kialakult az a képessége, hogy az objektív viszonyok szubjektív, gondolati elemzése révén

cselekvését előre meg tudja tervezni, és így társadalmi viszonyait saját igényei szerint meg tudja változtatni. Ezekután a következő kép áll előttünk: „A történelemben *végső fokon* a való élet termelése és újratermelése a meghatározó mozzanat. Többet sem Marx, sem én nem állítottunk. Ha pedig ezt valaki úgy forgatja ki, hogy a gazdasági mozzanat az *egyedül* meghatározó elem, úgy a fenti tételt semmitmondó, elvont, képtelen frázissá változtatja át." (Engels)

Az eddigiek összefoglalásaképpen a következőket szeretnénk kiemelni: az emberek meghatározott együttműködési, termelési viszonyaiból, valamint az ezen viszonyokat tükröző ideológiai formák bonyolult kölcsönhatásaiból létrejön a társadalom. A társadalom *meghatározó* oldalát végső soron a gazdasági, termelési viszonyok képezik. Ezt az oldalt Marx mélyreható tudományos elemzés révén feltárta. A társadalom ugyanakkor elképzelhetetlen az ember létezése nélkül, aki minden cselekvés megvalósítója, de aki emellett még saját magában tükrözi, tudatosítja is a társadalom objektív összefüggéseit, saját tevékenységét, saját maga mint individuum objektív létét, sőt szubjektív tükröző tevékenységét is. Ezt az oldalt Marx és Engels kevésbé hangsúlyozták, bár ezzel maguk is tisztában voltak. Engels így ír: „az ellenfelekkel szemben az általuk tagadott fő elvet kellett hangsúlyoznunk és ily körülmények között nem mindig volt rá időnk, helyünk és alkalmunk, hogy *a többi, a kölcsönhatásban résztvevő mozzanatot* kellően méltassuk." (Engels; kiemelés tőlem, V. L.) De hogy nemcsak felismerték, hanem nagy fontosságot is tulajdonítottak a többi oldalnak, köztük az emberi szubjektumnak is, azt igazolja Engels, amikor kifejti, hogy ha az emberek meghatározott előfeltételek és körülmények között csinálják is történelmüket, az „semmiképpen sem kerülhető el, hogy mindaz, ami az embert mozgatja, ne *a fejen menjen keresztül*, még az evés és ivás is, ami a fejen keresztül érzett éhséggel és szomjúsággal kezdődik, és ugyancsak a fej közvetítésével érzett kielégüléssel végződik. *A külvilág hatásai az emberre az ember fejében fejeződnek ki*, abban mint érzések, gondolatok, ösztönök, mint akarati elhatározások... tükröződnek vissza." (Engels; kiemelés tőlem, V. L.) Ez a megállapítás már kényszerítő erővel vezet ahhoz a konzekvenciához, hogy egyáltalán *nem elegendő az egyént mint társadalmi viszonyainak összességét definiálni*, hanem ezt a definíciót ki is kell bontani, a benne foglalt különböző oldalakat mélyrehatóan fel kell tárni. Nem elegendő *csak* az objektív társadalmi viszonyokat, az ember azon „valóságos kapcsolatait" vizsgálni, amelyek benne szubjektívvé, „valóságos szellemi gazdagsággá" transzformálódnak, hanem vizsgálni kell azt is, hogy hogyan megy végbe ez az átalakulás az emberben. Hogyan dolgozza fel az ember a külvilágot, annak hatásait? Milyen törvényszerűségek szerint alakulnak az embernek a külvilág hatásaira adott válaszai? Egy aktuálisan ható külső ingerhez hogyan adja hozzá az ember a maga többletét, amellyel annak révén rendelkezik, hogy sok múltbeli tükrözés által benne most már objektíválódott tapasztalatok, illetve alkalmazkodási mechanizmusok létezhek. Íme, ezek a kérdőjelek merednek elénk, ha az embert, illetve azt a szervét, amelyen mindaz „keresztülmegy", ami hat rá — azaz központi idegrendszerét, ún. magasabb idegműködését — tanulmányozni akarjuk.

Részben Lamarck, főleg azonban Darwin munkássága révén már a múlt században bizonyított ténnyé vált, hogy — biológiai szervezetét tekintve — az ember is objektív természeti, fejlődési folyamat eredménye. Ez a folyamat a Homo sapiens kialakulásával 30—40 ezer éve nagy vonalakban lezáródott, és nincs adatunk arra vonatkozólag, hogy azóta az ember biológiai struktúrája lényegesen változott volna. Mégis, mi történt ez alatt az idő alatt, legfőképpen

annak utolsó századaiban? Az, hogy az ember létrehozta a technika, a tudományok és a művészetek mindama alkotásait, amelyekhez hasonlót egyetlen állat sem csinált sohasem. Miért volt erre képes? Azért, mert a munka, amelyet kezdettől végzett, és a társadalom, amelyben élt, kifejlesztett benne egy olyan szervet, amely az összes többi élőlényé között a legfejlettebb, és amelynek kifejlődése az összes többi élőlény fölé való emelkedését maga is lépésről-lépésre elősegítette: az agyát. A természeti folyamat oldaláról is elérkeztünk tehát a központi idegrendszerhez, illetve ennek legmagasabb rendű, bonyolult funkciójához, a gondolkodáshoz, a tudathoz. Természetesen, „a tudatnak ahhoz, hogy tettekben kifejezésre jusson, előbb meg kellett születnie a tettekből". (Szpirkin) A tudat azonban már a kialakulási folyamata során is dialektikusan összefonódik a tettekkel, visszahat rájuk, bonyolultabb, fejlettebb alkalmazkodást megvalósító cselekvést tesz lehetővé. Az újabb tett továbbfejleszti a tudatot, és így halad a fejlődés végtelen folyamata.

Attól kezdve, hogy a tudat mint a munka, mint a társadalmi gyakorlat *eredménye* létrejön, az emberiség további előrehaladásának már *előfeltétele* is. Ezen előrehaladás folyamán hozta aztán létre az ember, egyre fejlődő magasabb idegrendszeri funkciói révén, persze *mindig* a gyakorlati tevékenységgel való dialektikus kölcsönhatásban, az emberi kultúra összes alkotásait. Fejlett magasabb idegrendszeri tevékenysége révén tudta felismerni a társadalom szerkezetének rejtett összefüggéseit és törvényszerűségeit is. A sikerek útja mindig az objektív, részletes, a jelenségtől a lényeg, majd még mélyebb lényeg felé haladó természettudományos elemzés, az egyes mozgássíkok alapvető törvényszerűségeinek megállapítása volt.

Mégis, „a Galilei óta feltartóztathatatlanul előrehaladó természettudomány első ízben az agyvelő legmagasabb része előtt — vagy általánosabban szólva — az állat és a külvilág közötti legbonyolultabb kapcsolatok szerve előtt torpant meg észrevehetően". (Pavlov) És e megtorpanás óta, e szerv legmagasabb rendű funkcióinak megismerésében sajnos még ma sem nyertük vissza a természettudomány feltartóztathatatlan lendületét. Az ember mint mindenható bűvész sorra nyitja meg a mikro- és a makrovilág eleddig elzárt ajtóit, óriási erőket von irányítása alá, csak éppen még ma sem ismeri és érti jól — saját magát. Ennek az okát persze nem nehéz megtalálni. Az embert *ebben az aspektusában*, vagyis ún. magasabb idegműködése, pszichikuma, *tudati tevékenysége vonatkozásában, természettudományosan kimerítően még nem elemezték.* Marx és Engels felismerték és kifejtették az ember szerepét és lényegét általános filozófiai szempontból. A darwinizmus „megadta az alapot *az emberi szellem előtörténetéhez*, ahhoz, hogy az emberi szellem kifejlődésének különböző fokait nyomon követhessük a legalacsonyabb szervezetek egyszerű, minden szerkezetet nélkülöző, de ingerekre érzékeny protoplazmájától a gondolkodó emberi agyig. E nélkül az előtörténet nélkül pedig a gondolkodó emberi agy létezése csoda marad". (Engels; kiemelés tőlem, V. L.) Az előtörténeti alapok kifejtése viszont nem jelenti egy minőségileg új jelenség specifikus sajátságainak feltárását. Az alapok ismerete persze feltétlenül megadja azt a nem nélkülözhető, elvi iránymutatást, hogy mivel meghatározott, objektív természeti folyamat egyik — jóllehet igen magas — fokozata előtt állunk, ennek megközelítését a megelőző fokozatok vizsgálatakor feltárt objektív és általános elvek alapján kell megkezdenünk. Az új jelenség *specifikumának* megértésében viszont csak akkor számíthatunk előrehaladásra, ha az általános elvekből kiindulva alapos és sokoldalú adatgyűjtés, majd az adatok részletes,

kimerítő elemzése után a minőségileg új jelenség specifikus jegyeit is feltárjuk. „Az ember felmérhetetlen előnyhöz és rendkívüli hatalomhoz jut önmaga fölött, amikor a természettudós a másik embert ugyanolyan külső elemzésnek veti alá, mint amilyennek alá kell vetnie a természet minden más tárgyát, amikor az emberi értelem kívülről, nem pedig belülről tekint magára." (Pavlov)

A kutató ember a tudat esetében az anyagi világ egyik legbonyolultabb jelenségével állott szemben. Ezért szükségszerű az, hogy lényeges eredmények elérésére mindaddig nem számíthatott, amíg az adatok, az ismeretek óriási mennyiségét nem gyűjtötte össze, a módszerek, a kísérleti technika rendkívül finom és érzékeny változatait nem fejlesztette ki. De ezen tudománytörténeti ok mellett van még egy másik, éspedig társadalmi oka is annak, hogy a tudat egzakt megismerésében az emberiség lassan haladt előre. Ez pedig abban áll, hogy a tudat, az emberi szubjektum, a magasabb idegtevékenység vizsgálatát objektíven, valóban tudományosan csak materialista alapon lehet, de kell is elvégezni. Vagyis a kizsákmányolási társadalmi viszonyok és az ezek talaján fejlődő és támogatott idealista elméletek nem kedveztek a tudat természettudományos kutatásának. A társadalmi viszonyok csak a szocialista forradalom győzelme után válnak kedvezővé e vizsgálatok következetes végigvitele számára.

Az emberi értelem, lelkivilág kívülről való részletes és természettudományos elemzésének, ennek a különösen a kommunista társadalom építése szempontjából nélkülözhetetlen feladatnak a fontosságát, mégis, véleményünk szerint ma még mindig nem eléggé tudatosította az emberiség, és azok a tudósok sem, akik nem közvetlenül az emberrel kapcsolatos tudományokkal foglalkoznak. Pedig ma mindennél követelőbben áll előttünk újra Szókratész régi óhaja. Természetesen, mint ennek az eddig kifejtettekből is következnie kell, az „ismerd meg önmagad" tétel ma már nem az individuális introspekcióra, a társadalomtól való elfordulásra buzdító jelszó, hanem egyik kritériuma, alapvető feltétele annak, hogy valóban az ember nevében, az ember javára tudjunk cselekedni.

Az elmúlt évek dogmatikus, az egyént, a szubjektumot lebecsülő felfogásával szemben ma állandóan hangsúlyozzuk a szubjektum nagy, sőt a kommunizmus építése szempontjából igen megnövekedett szerepét. Tartalmat ezen elvnek azonban csak akkor tudunk adni, a kommunizmust építő társadalom nagy, embernevelő célkitűzéseit csak akkor tudjuk jól megvalósítani, az általános emberi alkotóképességet akkor tudjuk jól kibontakoztatni, a tudat aktivitását akkor tudjuk a legtökéletesebbé tenni, az ember egész gyakorlati tevékenységét úgy tudjuk a tudattal a legtermékenyebb dialektikus kapcsolatba hozni, ha *természettudományos pontossággal és egzaktsággal megismerjük az ember pszichés működéseinek alapvető törvényszerűségeit, lényeges reakció-típusait.* A természeti és társadalmi törvényszerűségek persze enélkül is utat törnek maguknak — mint eddig is tették. A kommunista társadalom pedagógusát, orvosát, sőt politikusát is — később minden emberét — azonban annak kell megkülönböztetnie a megelőző társadalmi formációk ezen, a közösségek sorsát elsősorban irányító és befolyásoló egyéneitől, hogy embernevelő tevékenységüket mindig úgy tervezik meg, hogy ismerik annak a belső közegnek mozgási és reagálási törvényszerűségeit is, amelyen át a külső tényezők hatnak. Csak a tudományos előrelátáshoz szükséges összes tényezők — tehát a *belsők* is! — ismeretének birtokában lehet megállapítani azt, hogy az emberi pszichének mikor, mely oldalát és hogyan kell megragadni ahhoz, hogy a magatartás

visszahatása a társadalmi létre és az egyénre nézve egyaránt alkotó, gyümölcsöző legyen. Tehát uralmunk alá kell hajtani nemcsak a „termelési erőket odakinnt", hanem „az ösztönöket idebennt" is ! Csak ez lehet az útja a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába való ugrásnak. És ha erre a szintre eljutottunk, akkor fog a termeléssel és technikával együtt a létrehozója és élvezője, az ember is „minden eddigit teljesen elhomályosító lendületet venni".

II.

Bármely élő organizmus fennmaradásának legalapvetőbb feltétele a változó környezetéhez való állandó alkalmazkodás. Ha az élőlény a táplálékától — a hozzá való közeledés helyett — eltávolodnék, vagy az ellenséges élőlényt, veszélyes tárgyat — menekülés helyett — megközelítené, akkor rövid időn belül elpusztulna. Az élőlényeknek oly módon kell reagálniuk a külvilág különböző hatásaira, ingereire, hogy reakciójuk a további létüket biztosítsa. Az önfenntartás ezen folyamata a törzsfejlődés folyamán fokozatosan létrehozza az alkalmazkodást megvalósító speciális szerveket és mechanizmusokat is. Legegyszerűbb formájában ez egy, a külvilági ingert felvevő (receptor) és egy, az erre adott választ végrehajtó (effektor) részből áll. A receptor és effektor elemek fokozatos differenciálódása révén később kialakul a központi idegrendszer, amely maga szintén bonyolult fejlődési folyamaton megy át a férgek hasdúlánc rendszerétől az emberi agyig. Bármely szinten nézzük is azonban az idegelemeket, funkciójuk elvileg a következő módon zajlik le: külső inger hatására a receptorban ingerületi folyamat indul meg, ez az idegelemeken tovaterjed, és végül a választ kivitelező sejteknek adódik át. Ezt a reakciótípust *reflex*nek nevezzük. A reflexműködésen alapuló alkalmazkodási mechanizmust a maga komplex egységében — a legegyszerűbb helyváltoztató mozgástól az ember magasrendű bonyolult alkalmazkodásáig — a *viselkedés* vagy *magatartás* elnevezéssel jelöljük meg. Alkalmazkodás, viselkedés, magatartás — ezek a fogalmak tehát az élő szervezetek és a környező közeg kölcsönös kapcsolatait jelölik. Pavlov a fejlett gerinces állatok komplex idegrendszeri működéseinek tanulmányozásakor az ún. *magasabb idegműködés* fogalmat használta a viselkedéssel szinonim értelemben.

A viselkedés vagy alkalmazkodás a magasabb rendű szervezeteknél általában többé-kevésbé bonyolult mozgási aktusok révén valósul meg. Ha figyelembe vesszük azt, hogy a környezet, az alkalmazkodási viszony egyik oldala — amellett, hogy bizonyos elemei viszonylagos állandósággal rendelkeznek — teljes egészében állandóan változik, akkor ebből következik, hogy az élő szervezeteknek a fennmaradásuk érdekében egyéni életük folyamán állandóan ilyen új alkalmazkodási aktusokra kell szert tenniük. Az új és új alkalmazkodási formák megszerzési folyamatát *tanulásnak* nevezzük. Ezért az alkalmazkodási, magatartási aktusokat a tanulási folyamattal is leírhatjuk.

Másrészt ugyanakkor már régóta számontartanak olyan magatartási formákat, amelyeket az állat születésekor magával hoz, amelyek kivitelezéséhez tehát nincs szüksége tanulásra. Ezeket ösztönöknek nevezték el. Az ösztönös és tanult magatartási formák behatóbb tanulmányozása következtében azonban ma már tudjuk azt, hogy a kettő közötti határvonal egyáltalán nem éles. A frissen kikelt csirkék ösztönös csipegető mozgásai vagy pl. az izoláltan fel-

nevelt hím csimpánzok szintén ösztönös közösülési aktusai ugyanis különböznek a normális felnőtt állat hasonló ténykedéseitől. Ezért ma az a felfogás, hogy az ún. ösztönös aktusoknak is kongenitálisan kizárólag az organizációs készségét hozzák magukkal az állatok, és a komplex cselekvés csak az egyéni gyakorlat, tehát tanulás révén sajátítódik el. Ha ehhez még hozzávesszük azt, hogy az ilyen veleszületett organizációs készség is végső soron nem más, mint az egyéni élet folyamán az ősöknél valamikor kialakult tanult alkalmazkodás többékevésbé szilárd rögződése, akkor a határ ösztönös és tanult magatartási forma között még inkább elhalványul.

Ezen általános elvi meggondolások után rátérünk a magasabb idegműködés tanulmányozása fejlődésének bemutatására. A magasabb idegműködés terminust a pavlovi értelmezésnek megfelelően a viselkedéssel szinonim értelemben alkalmazzuk, amiből következik, hogy a tanulásra vonatkozó különböző elméleteket fogunk lényegében ismertetni. Mivel a modern neurofiziológia, pszichológia és marxista filozófia a magasabb idegműködés fogalma alá az idealista értelmezésű ún. lélek összes tevékenységeit bevonta, a lélek, gondolkodás stb. fogalmakat is ugyanebben az értelemben használjuk.

Hogy az ún. lélekhez, a gondolkodáshoz, a cselekvéshez az agynak valami köze van, ezt már nagyon régen felismerték. Az agynak e folyamatokban játszott szerepét azonban hosszú időn át kimerítették abban, hogy helyet ad e funkciók immateriális irányítójának, a léleknek. Elég nehéz helyzetben lehetett *Descartes* (1596—1650) akkor, amikor dualista filozófiai rendszere egyik szubsztanciájának, a res cogitansnak a helyét ő is ki akarta jelölni az agyban. Descartes előtt ugyanis a lelket a kérges testtől (corpus callosum) kezdve, az agykamrákon (ventriculi cerebri), az ikertesten (corpora quadrigemina), a hídon (pons) át a kisagyig (cerebellum) az agynak már csaknem minden részébe lokalizálta egyszer valaki. El kell ismerni, hogy Descartes szellemesen oldotta meg a problémát: a lélek székhelyéül a páratlan tobozmirigyet (corpus pineale) jelölte meg. Ennek okáról P. Valéry, a költő, így ír: „. . .az agy többi részei párosak, éppúgy, mint a szemek és a fülek is. Biztos az, hogy kell lennie egy helynek, ahol az a két kép, amely szemeinken keresztül érkezik, mielőtt eléri a lelket, találkozik. Ő nem talál más helyet a testben, ahol a képek csatlakozhatnának, kivéve ezt a mirigyet. . ."

Descartes idegélettani szemlélete — ha szabad ezt a fogalmat használni — három pilléren nyugszik. Az egyik az ún. állati lélek, a másik azok az utak, melyek az állati lelket az agyból a különböző szervekhez (izmok, mirigyek) viszik, végül a harmadik azok a pórusok, amelyeken át a lélek belép ezen utakba, azaz tulajdonképpen az idegekbe. Az állati lelket egyszer finom levegőhöz, a vér leggyorsabb részecskéiből keletkezett szélhez, máskor nagyon aktív tiszta lánghoz, megint máskor vízhez hasonlítja. A nyilvánvaló ellentmondásokat a res extensától elvileg különböző res cogitans és a lélek előbb leírt felfogása, valamint lokalizálása között most nem elemezzük. (Talán elég, ha Gassendi kritikájára utalunk.)

A vízzel való analógia azonban mégis maradandó, értékes gondolathoz vezeti el Descartes-ot. A francia királyi kertekben látott, hidraulikus szerkezettel mozgatott szökőkútfigurákkal való összehasonlítás alapján ugyanis az állati szervezet működését a következőképpen képzeli el. Külső inger hatására az agyban megnyílik egy meghatározott pórus, ezen át az állati lélek beáramlik az illető levezető útba, és a megfelelő izomhoz érkezve, ezt összehúzódásra készteti. Bármily primitív is ez az elképzelés, mégis az élő világ egyik legáltaláno-

sabb jelenségének, az akció-reakció elv specifikus formájának, a reflex-elvnek megszületését jelenti. Sőt ha a „Lélek szenvedélyei" című művéből néhány sort idézünk, akkor kiderül, hogy Descartes egy másik, a neurofiziológia számára óriási jelentőségű elvet is előlegezett. „Amikor a kutya meglát egy foglyot, ingert érez, hogy odafusson; amikor puskalövést hall, ez a zaj menekülésre ösztönzi. Mégis, minthogy a vadászkutyák úgy vannak dresszírozva, a fogoly megpillantásakor megállnak, és csak miután a lövés zaját meghallják, futnak oda hozzá... Mivel egy kis ügyeskedéssel az értelem nélküli állatok agyának mozgásait meg tudjuk változtatni, még hatásosabban meg kell tudnunk ezt tenni az ember esetében." — Mi más ez, ha nem a feltételes reflex-elv igen korai, halvány megsejtése?

A reflex-elvet Descartes nem fejtette ki összefüggően, és egyáltalán nem alkalmazta a lelki tevékenység magyarázatára, hanem csak a tartalom pontos definiálása nélkül próbálta vele az állati magatartás egyszerűbb formáit leírni. Konkrét adatok hiányában és idealista filozófiai alapról természetesen többet nem is igen tehetett volna. Ugyanakkor azonban helyesnek bizonyult a magatartás szerkezetének *formájára* vonatkozó elképzelése, ezt a következő korok kutatói konkrét tartalommal töltötték meg, továbbfejlesztették, a legmagasabb rendű lelki magatartásra is kiterjesztették és bizonyították.

A következő gondolkodó, aki a Descartes által nagyon általánosan megfogalmazott reflex-elvet mostmár az ember idegrendszeri működései vonatkozásában teljes világossággal kifejti, *I. M. Szecsenov* (1829—1905), az orosz neurofiziológia atyja. Szecsenov lefejezett békákkal kísérletezve megállapította, hogy az ilyen állatok bőrét megérintve, azok erre az ingerre törvényszerűen mindig valamilyen mozgással reagálnak. Az ilyen mozgásokat tükrözött mozgásnak vagy reflexnek nevezte el. Leírta a reflex mechanizmusát is, mely abból áll, hogy a bőrtől a gerincvelőbe vezető idegek ingerülete a gerincvelőben átadódik az innen az izmokhoz vezető idegeknek, ezek az idegek pedig a megfelelő izomhoz vezetik az izgalmat. Nagyon fontos megállapításra jutott azáltal, hogy az agytörzs bizonyos helyeire sókristályt helyezett, ami után a reflex latenciaidejének megnyúlását, sőt gyakran a reflex teljes elmaradását figyelte meg. Ez volt az első kísérleti kimutatása az idegrendszerben az *izgalom* mellett zajló másik alapvető funkciónak, a *gátlásnak.*

A magasabb rendű idegrendszeri folyamatok megismerése szempontjából óriási jelentőségű lépést tesz Szecsenov akkor, amikor az 1863-ban megjelent „Az agy reflexei" című művében kijelenti: *„A tudatos és a tudattalan élet összes aktusa, keletkezésük módját tekintve, reflex."* (Kiemelés tőlem, V. L.) 1863-at joggal a magasabb idegtevékenység objektív természettudományos kutatásának születésnapjául tarthatjuk számon. Igaz, hogy akkor már készen állt Darwin koncepciója, amely alapot adott az emberi szellem előtörténetének tanulmányozásához. Ahhoz azonban, hogy néhány gyerek megfigyelése és néhány, békán végzett egyszerű kísérlet után valaki ki merje jelenteni, hogy a bonyolult emberi lelki élet összes jelenségei a béka-reflexekhez elvileg hasonló történések eredményei, ahhoz zseniális tisztánlátás és lényegmegragadás mellett nem kis szellemi bátorságra is szükség volt. Bizonyára nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy általános világnézeti támogatást ehhez a tettéhez a korabeli haladó, orosz forradalmi demokrata filozófiától kapott.

Szecsenov materialista tudós volt, és materialista álláspontját már „Az agy reflexei"-nek megjelenése előtt is kifejezésre juttatta. Hogy állásfoglalása félreérthetetlen, az a hivatalos fogadtatásból nagyon jól kiderült.

A szentpétervári cenzúra bizottság jegyzőkönyvében a következőket olvashatjuk: „E cikk kinyomtatása a 'Szovremennyik'-ben megtiltandó", mivel „Szecsenov műve, mint a legszélsőbb materialista elmélet kifejtése, káros".

Szecsenov kifejti, hogy az agy a lélek szerve, és az agy működése produkálja azokat a külső jelenségeket, melyek a pszichikai tevékenységet jellemzik. Garibaldi mosolyát azon, hogy „hazája iránti határtalanul nagy szeretete miatt üldözik" és Newton szellemi erőfeszítéseit próbálja közös mechanizmusban összefoglalni és megmagyarázni. Határozottan kijelenti, hogy a gondolkodási folyamat is reflexfolyamat. A reflexmechanizmus elemeit pontosan megtalálhatjuk a gondolkodásban is, a végső mozgási aktus kivételével. „A gondolat a pszichikai reflexnek első kétharmada." A békaagyban megfigyelt gátlás jelensége alapján kétségtelennek tartja, hogy a gátlás az emberi agyban is lejátszódik, sőt az ember speciálisan rendelkezik azzal a képességgel, hogy e folyamatot fokozni tudja. Szerinte éppen ez a jelenség játszódik le a gondolkodás esetében, és ezért marad el a reflexaktus utolsó fázisa, az izommozgás.

Végül Szecsenovnál is felvillan, csírájában ugyan, de határozottabban, mint Descartes-nál, az a nagy gondolat, melynek kibontakoztatása a következő hatalmas lépés lesz a magasabb idegtevékenység megértéséhez vezető úton: a feltételes reflex gondolata. „Az agy reflexei"-ben felveti azt a kérdést, hogy mi a pszichikai felidézés. Az a véleménye, hogy lényegében ez is a központi idegapparátusok reális ingerületi aktusa. De amíg pl. egy ember közvetlen látásakor az erről az emberről eredő érzetek váltják ki az érzékelési folyamatot, emlékezéskor „az első lökés rendszerint valamilyen külső hatás az adott percben létező sok közül, *amelyek között ezt az embert láttam*". (Kiemelés tőlem, V. L.) Az embert felidéző külső hatás tulajdonképpen nem más, mint feltételes inger.

Szecsenov könyvét olvasva ma is tisztelettel és hódolattal kell meghajolnunk az előítéletek által nem gátolt, szabad emberi szellem alkotó szárnyalása előtt. Szecsenov gondolatának kiemelkedő jelentősége abban van, hogy az anyag mozgásának egy eddig tudományosan nem vizsgált, igen magas szintjéhez, a magasabb idegtevékenység kutatásához először találta meg, és, néhány egyszerű kísérlettől eltekintve, tisztán *gondolatilag dolgozta ki* az elvi alapokat. A lehetőséget ehhez kétségtelenül Darwin koncepciója adta meg. Itt is bebizonyosodott, hogy az anyagi világ objektív összefüggéseinek helyes megismerése valóban óriási lépéssel tudja előremozdítani a természeti folyamatok titkainak feltárását. A Szecsenov által tett lépés igen nagy jelentőségű, még akkor is, ha — mint ő maga írja — az általa „végzettek jelentősége semmi ahhoz képest, amit valaha a távoli jövőben e téren tenni fognak". A távoli jövő tetteihez, pl. az emberi tudat Lenin által kidolgozott visszatükrözési elméletéhez azonban az elvi és természettudományos alapokat Pavlové mellett Szecsenov munkássága is szolgáltatta. Ez a tény már arra a perspektívára utal, amelyet Szecsenov munkássága közvetlenül a filozófia számára is megnyitott. A neurofiziológia és a materialista filozófia szerves összefonódásáról van itt szó, amelynek óriási jelentőségét Kostojanc szovjet neurofiziológus szavaival szeretnénk méltatni: „Szecsenovnak sikerült kitörnie a filozófiai dualizmus rabszolgaságából, amely valamennyi előtte élő kiváló természettudóst és kortársát fogva tartotta. Ezek lehetségesnek vélték ugyan, hogy a természettudományok ismerete révén tanulmányozhatják a szervezet élettevékenységeit, de természetesen a pszichikum kivételével. Szecsenov kijelentette, hogy a természettudomány mindenható abból a szempontból is, hogy fel tudja fedni az életnek ezt a talányát is."

A szecsenovi gondolattal adva volt az az alap, amelyből elindulva, az élet fennmaradása alapvető feltételének, az alkalmazkodásnak legbonyolultabb mechanizmusát, az ún. magasabb idegtevékenységet, annak egyszerűbb formáitól egészen az emberi tudatig, kutatni lehetett.

Szecsenov kísérletileg nem igazolt elveit az orosz neurofiziológia következő kiemelkedő alakja, *I. P. Pavlov* (1849—1936) kísérletesen, természettudományos egzaktsággal és objektivitással teljes perspektívájukban kibontotta.

Pavlov, munkásságának első korszakában, hosszú éveken keresztül az emésztőmirigyek működésének tanulmányozásával foglalkozott. Eközben állandóan megfigyelte, hogy a kísérleti állatok nemcsak a táplálék szájbajutásakor kezdenek nyálat elválasztani, hanem már a táplálék megpillantásakor, az etető személy lépteinek meghallásakor vagy a kísérletek helyéül szolgáló szobába való bevezetésükkor is. Ezt a jelenséget még sokan mások is észlelték, de a kérdést lezártnak tekintették azzal, hogy az állat részéről megnyilvánuló pszichés reakciónak nyilvánították. Pavlov ebbe nem tudott belenyugodni, kimerítőbb magyarázatot szeretett volna találni. A magyarázat keresésekor először a következő kérdést tette fel magának: szükséges-e, hogy a jelenség megértése érdekében a vizsgáló magát — ahogy a pszichológusok mondják — az állat „belső állapotába" képzelje? Pavlov szerint természettudós válasza erre a kérdése csak határozott „nem" lehet. Ezért tehát elhatározta, hogy e jelenséget is objektív módon, „külső oldaláról" fogja tanulmányozni. A következő kérdés, amelyet feltett, az volt, hogy tulajdonképpen mi a különbség a fiziológiai és az ún. pszichikai nyálelválasztás között. Az alapvető különbséget abban látta, hogy fiziológiai nyálelválasztás esetén a hatást kiváltó anyag közvetlenül a szervezettel érintkezik, pszichikai nyálelválasztás esetén azonban csak távolról hat rá. Az eredmény viszont mindkét esetben ugyanaz: a nyál minősége és mennyisége alkalmazkodik az ételhez. Milyen elemek vesznek részt a történésekben mindkét esetben? Mindig szerepel valamilyen meghatározott külső tényező, amely ingerként hat. Az étel az állatra akkor is ingerként hat — szemén, orrán, fülén keresztül—, ha még csak viszik feléje. Ezeket a szerveket különben is éppen az jellemzi, hogy az ingerükül szolgáló tárgyakkal nem kell közvetlen kontaktusba kerülniük. Nyilvánvaló tehát, hogy mindkét esetben szerepel a külvilágból jövő ingert felfogó, továbbító és a választ kiváltó mechanizmus. Ez nem lehet más, mint az idegrendszernek ingerület-felvevő és -továbbító képességgel rendelkező elemei. Végül mindkét esetben azt tapasztaljuk, hogy inger hatása esetén a válasz konzekvensen, törvényszerűen megjelenik. Hogyan definiálhatjuk ezekután mindkét fajta nyálelválasztást? Egyszerűen úgy, mint a szervezet törvényszerű válaszát külső ingerhatásra. Az élőlények ilyenfajta reakciótípusát viszont már régen megjelölték egy fogalommal: ez reflex. Ha viszont mindkét jelenség reflex, akkor azt jelenti-e ez, hogy semmi különbség sincs köztük? Nem! Mert ha olyan állatnak mutatunk húst, amelynek az még nem volt a szájában, akkor ez az állat sohasem fog a hús látására nyálelválasztással reagálni. Ha viszont a húst akárcsak először is veszi a szájába, akkor a nyálelválasztás azonnal meg fog indulni. A reflexnek azt a típusát, amely a húsnak akár legelső szájbajutásakor is minden további feltétel nélkül lezajlik, Pavlov *feltétlen reflexnek* nevezte. Ezt tehát jellemzi veleszületett volta. A reflex másik fajtáját, mivel ennek létrejötte több feltételtől függ, Pavlov *feltételes reflexnek* hívta. Ha az állat már evett húst, a reflex, amint láttuk, akkor is létrejön, ha az állat az etető személy lépteit meghallja De ennek feltétele az, hogy ez az új, eddig közömbös inger — a lépések zaja — időbelileg kissé megelőzze a szervezettel egyszer már kapcsolatban volt és mos

ismét kapcsolatba lépő tényező — a hús — hatását, vagy legalábbis egybeessék vele. Ha ilyen egybeesés fennáll, akkor az új tényező beleolvad a régi kapcsolatba, és képes ugyanazt az effektust kiváltani. Az új kapcsolat, a feltételes reflex tehát a feltétlen reflex segítségével, ennek alapján keletkezik. Ha az eddig közömbös ingernek a feltétlen reflexet kiváltó ingerrel — az ún. feltétlen ingerrel — való konzekvens egybeesése később megszűnik — a feltételes reflexológia nyelvén: nem nyer megerősítést —, akkor ez a konkrét feltételes reflex kialszik. A feltételes reflexek esetében tehát *időleges kapcsolatról* van szó. Saját és munkatársai további kísérletei alapján Pavlov azt az általános következtetést vonta le, hogy számtalan — bármilyen jelentéktelen — jelenség, külső inger, ha időben egybeesik egy feltétlen reflexes folyamattal, akkor ennek jelzőjévé válhat, és időleges kapcsolatot alakíthat ki. Az időleges kapcsolatok vonatkozásában az idegrendszer a működés rendkívüli finomságát árulja el mind a kapcsolatok kiépülését, mindpedig eltűnésüket tekintve. Ezek alapján joggal vonhatta le Pavlov azt a következtetést, hogy a feltételes reflexek jelenségében az alkalmazkodás, a környező világgal való egyensúly-teremtés végtelenül finom és tökéletes formája valósul meg. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az állandóan változó külső természethez való adekvát alkalmazkodást semmilyen egyszer s mindenkorra rögződött merev formával nem lehetne jól megoldani. Az élőlény fennmaradása szempontjából célszerű magatartás csak úgy valósulhat meg, ha az állat részéről állandóan a szükségtelenné vált régi és a szükségessé váló új akció-formák eltűnésének és keletkezésének folyamata játszódik le. A Pavlov által felfedezett időleges kapcsolatok az alkalmazkodásnak pontosan ezt a feladatát teljesítik.

Természetesen az alkalmazkodás nemcsak, sőt elsősorban nem a nyálmirigyek működése révén valósul meg. Miért alapozta akkor Pavlov a feltételes reflexek elemzésére vonatkozó csaknem egész munkásságát a nyálmirigyek vizsgálatára? Pavlov mint materialista természettudós nemcsak a tanulmányozott jelenség elemi alkotórészeinek ismeretére tartott igényt, hanem arra is, hogy a jelenséget *kvantitatív ellenőrzés* közben kísérletileg reprodukálni tudja. Az időleges kapcsolatok kvantitatív ellenőrzésére pedig alig találhatott volna a nyálmirigyfunkciónál jobbat. A nyálmirigyek ugyanis eléggé közvetlenül reagálnak a külső ingerre, és ami talán még fontosabb, belső kapcsolataik jelentéktelenek, eléggé egyszerűek. Ezért az idegrendszeri folyamatok nagyon egyszerű, de mégis objektív indikátoraként tudnak szerepelni.

A következő kérdés, amelyre ezekután Pavlovnak választ kellett adnia, az volt, hogy hogyan jön létre a feltételes kapcsolat. Kísérletei alapján az időleges kapcsolat kialakulásának alapvető mechanizmusát Pavlov a következőképpen magyarázta. Az egyszerre ható két inger hatására két izgalmi góc alakul ki az idegrendszerben. Az időbeli egybeesés következtében lehetőség van arra, hogy a két ingerületi góc, irradiálva, találkozzék. Ily módon a két góc között az ingerület számára könnyen járható út keletkezik. Ezért a kapcsolat kialakulása után a feltételes inger a már kialakult úton könnyen átterjedhet a feltétlen inger gócára, és ezt izgalomba hozva, kiválthatja a feltétlen hatást. Pavlov szerint az időleges kapcsolatok a nagyagykéregben alakulnak ki. E kérdés részletesebb elemzésére később még visszatérünk.

Pavlov és munkatársai kísérleteik során azt is megfigyelték, hogy az időleges kapcsolatok kialakulásakor kezdetben nemcsak egy inger — pl. csengőhang —, hanem az ehhez az ingérhez hasonló tényezők egész sora — más hangok is — kiváltják a reflexet. Pavlov szerint ennek az az oka, hogy az ingerület a keletkezési gócból szétterjed, irradiál, aminek következtében a jelentősséggel bíró

ingerre kialakult időleges kapcsolat átterjed a rokon ingerek végtelen sorára (generalizáció). Ha azonban ezután az időleges kapcsolatok alakulásában semmi változás nem következnék be, akkor az alkalmazkodás igen nehézzé válnék, hiszen az állat nem tudná elkülöníteni a számára fontos ingert a lényegtelentől. Tudjuk, hogy a valóságban nem ez a helyzet, és Pavlov kísérletesen is bebizonyította, hogy a jelentőség nélküli ingerekre fellépő feltételes reflexek fokozatosan kialszanak. A kialvást az idegrendszernek már Szecsenov által felfedezett másik alapvető funkciója, a gátlás okozza. Pavlov a *gátlást is aktív idegfolyamatnak* tartotta, és kifejtette, hogy izgalom és gátlás egymással állandó kölcsönhatásban valósítják meg a magasabb idegműködés különböző funkcióit. Az izgalommal kölcsönhatásban lezajló gátlás teszi képessé az állatot arra, hogy a külső környezet végtelen ingertömegében a számára létfontosságút differenciálja.

Az aktív idegtevékenységnek tartott gátlást Pavlov azonban általában izgalmi folyamatok lezajlása utáni jelenségnek tételezte fel. Ez esetben viszont a gátlás nem lehetne más, mint fáradási, kimerülési állapot, ami nyilvánvaló ellentmondásban van aktív voltával. Erre az ellentmondásra — amelynek Pavlov is tudatában volt — más jelenségek is felhívták a figyelmet. Maga Pavlov egy helyen pl. így ír: „Mi az oka annak, hogy a kialakított feltételes negatív ingerre a kéregben *közvetlenül gátló folyamat keletkezik, anélkül hogy ezt izgalmi folyamat előzné meg?* Mi az oka annak, hogy a feltételes negatív inger támadási pontjául szolgáló sejt annak ellenére sem válik önmagától ismét pozitívan ingerelhetővé, hogy hetekig, sőt esetleg hónapokig nem alkalmaztunk ingerlést?" (Kiemelés tőlem, V. L.)

Ezt a problémát Pavlov még nem oldhatta meg. A gátlást megvalósító elemi idegrendszeri történéseket csak Pavlov halála után kezdték részletesen vizsgálni (Lloyd, Renshaw, 1941). Ezen kutatások eredményeképpen ma már tudjuk, hogy az idegrendszerben az idegsejteknek két alapvető csoportjuk létezik: egyesek izgalma *mindig* izgalmi folyamatot kelt, mások izgalma viszont *mindig* gátol (Eccles, 1964). Pavlovnak tehát igaza volt: a gátlás is aktív folyamat.

A gátlási folyamatok tanulmányozásával Pavlov kiderítette és bizonyította, hogy az állatok a feltételes ingerek egész finom különbségeit is képesek elkülöníteni (pl. 1/8 hangköz-különbséget, 100/sec metronóm-ketyegést 96/sec-től). Az idegrendszer e döntő jelentőségű funkcióját Pavlov analizátorfunkciónak nevezte el, és végrehajtását az ún. analizátornak tulajdonította. Az analizátor az egyes érzékszervek perifériás, receptor részéből, az afferens pályából és a megfelelő központi részekből áll.

Pavlov kutatásainak eredményeit összefoglalva a következő alapvető megállapításokat kell kiemelnünk. A minden élő egyed fennmaradásához nélkülözhetetlen alkalmazkodás magasabb rendű élőlényeknél a központi idegrendszer komplex működéseihez kötött. Az alkalmazkodás alapvető idegrendszeri mechanizmusait az időleges kapcsolatok keletkezése, illetve elhalása és az analizátorfunkció valósítja meg. Ezt a két mechanizmust nevezte Pavlov összefoglalóan magasabb idegtevékenységnek. Az állandóan keletkező és elmúló időleges kapcsolatok teszik lehetővé az élőlény számára, hogy az állandóan változó környezeti hatásokat adekvát válaszokkal kiegyensúlyozza. Pavlov szerint az időleges kapcsolatok a szerzett magatartás minden, még legbonyolultabb megnyilvánulásait is kimerítik. Az időleges kapcsolatokat megvalósító konkrét idegrendszeri történések a nagyagyféltekében lezajló izgalmi és gátlási folyamatok.

Pavlovot elméletének kidolgozásakor az az alapvető szempont vezette, hogy a pszichológiai jelenségek kutatását a szubjektív megfigyelések leíró színvonaláról az objektív és egzakt természettudományos elemzés szintjére emelje. Vallotta, hogy „a pszichológiai fogalmak magyarázatát azokban az adatokban kell megtalálnunk, amelyeket a magasabb rendű idegműködés szigorúan objektív tanulmányozásával nyerhetünk". Pavlov, nagyon helyesen, egyáltalán nem tagadta a pszichológiának mint az ember belső világát tanulmányozó tudománynak a létjogosultságát. Csupán csak azt hirdette, hogy a természettudományos gondolkodásnak abszolút és megtámadhatatlan joga, hogy mindenhova behatoljon, ahol hatalmát ki tudja nyilvánítani. Tisztában volt a vizsgált jelenség „ördögien bonyolult" voltával és azzal, hogy az általa leírt feltételes reflexek *abban a formában* nem merítik ki teljes egészében, egyszer s mindenkorra a fejlett élőlények egész magasabb idegműködését. Végső igazságok kinyilvánítását nem is tartotta fontosnak. „Az a lényeges — írta —, hogy tisztán természettudományos alapon, tisztán természettudományos alapfogalmakra támaszkodva megnyílt előttünk a kutatás hatalmas, jelenleg még áttekinthetetlen területe." Ezekben a kutatásokban a következő, filozófiai tisztánlátásról tanúskodó legáltalánosabb alapelveket tartotta állandóan szem előtt: a determinizmus elvét, az analízis és szintézis elvét, végül pedig a strukturalitás elvét, vagyis a dinamika összeegyeztetését a szerkezettel.

Marxista igényű elemzéskor kötelességünk, hogy kiemeljük azokat az előzményeket is, amelyek Pavlovnak elmélete kidolgozásakor támpontot nyújtottak. Nem kétséges mindenekelőtt, hogy a világnézeti bázist és bátorságot számára Szecsenov munkássága adta. Szecsenov, aki a történelem folyamán először kísérelte meg a pszichikai jelenségek lényegének tudományos, materialista magyarázatát megadni, „gondolatainak újdonságával és igazságával mély hatást" gyakorolt Pavlovra már fiatal korában. Ezen túlmenően a pavlovi elméletnek igen lényeges előfeltétele volt a kortársai által a XIX. század végére nagyon precizen kidolgozott gerincvelői reflexológia. Ebben a vonatkozásban különösen Sherrington munkásságát kell kiemelnünk. Végül nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a konkrét vizsgálatok megkezdéséhez nagy és véletlen segítséget nyújtott számára a saját előző kísérleteiben összegyűlő bőséges anyag.

Szecsenovig és Pavlovig „a metafizikus pszichológus azt fejtegette, mi a lélek. Már maga a módszer képtelenség volt. Nem lehet a lélekről okoskodni, mielőtt meg nem magyaráztuk az egyes pszichológiai folyamatokat: itt a haladásnak éppen abban kell állnia, hogy elvetjük az általános elméleteket és bölcseleti építményeket a lélek mivoltáról, hogy az egyik vagy másik pszichológiai folyamatot jellemző tények vizsgálatát tudományos alapra tudjuk állítani". (Lenin) Aki a bölcseleti építményeket először elvetette és a tudományos kutatás alapjait kijelölte, az Szecsenov volt. A gondolatilag kijelölt *alapok konkrét kidolgozása* és ezáltal a szecsenovi gondolat igazolása Pavlov munkája és érdeme. Pavlov volt az, aki „közvetlenül hozzáfogott a lelki jelenségek anyagi alapjának, az idegfolyamatoknak tanulmányozásához". (Lenin) Megemlíthetjük, hogy Pavlovtól függetlenül Sherrington is kísérletet tett arra, hogy a reflexműködés törvényszerűségeivel ne csak a gerincvelő, hanem magasabb agyrészek működését is megmagyarázza. Az egyszerű gerincvelői feltétlen reflexes kapcsolatok mechanikus átvitele az agy magasabb területeinek egyre bonyolultabbá váló funkcióira azonban nem lehetett a kutatás eredményes módszere. Pavlov helyesen vette észre, hogy az a legalacsonyabb szint, ameddig a *fiziológia* a pszichés történések lebontásában elmehet, a feltételes reflexek képviselte szint. A probléma lényegét egy hasonlattal talán szemléletesebbé tudjuk tenni. Ha egy nagy gobelin-

szőnyeget nagyítóüvegen keresztül közelről tanulmányozunk, akkor ragyogóan látjuk az egyes kis alkotórészeket, a fonalakat, hurkokat, ezek alakját, egymáshoz való kapcsolódási módjukat, de nem látjuk a hurkolások által létrehozott kép egységes egészét. Ha távolra megyünk, és onnan szabad szemmel vizsgáljuk, akkor látjuk ugyan a szőnyegen ábrázolt képet, de semmit sem tudunk arról az elvről és elrendezésről, amely szerint a minta kialakult. Az agyműködés vizsgálatában az előző esetet, az elemi alkotórészek vizsgálatát képviselte Sherrington; az utóbbit, az analízis nélkül szintézisre törekvő szempontokat a különböző pszichológiai-bölcseleti elméletek. Pavlov óriási, soha el nem múló érdeme, alkotó gondolkodásának kicsúcsosodása az, hogy megtalálta azt a helyes távolságot, amelyről szemlélve még szintetizálni tudjuk az agy legkomplexebb funkcióit is, de amelyről jól látjuk azokat az elemi alkotórészeket is, amelyekből a legkomplexebb működések integrálódnak.

Pavlov jól tudta, hogy felfedezésével mit adott a tudománynak: „Tisztán természettudományos alapfogalmakra támaszkodva megnyílt előttünk a kutatás hatalmas, jelenleg még áttekinthetetlen területe." Kísérleti adatai a vizsgálat minden pillanatában meggyőzték objektív módszere előnyeiről, és igazolták számára azt, hogy a feltételes reflexekben helyesen találta meg a magasabb idegműködés komplex megnyilvánulásainak alapegységét. Ezen alapegység felfedezésével a központi idegrendszer legmagasabb rendű működéseit vizsgálva is hű tudott maradni ahhoz a módszerhez, amelyet az alsóbb részek tanulmányozásánál a kimerítő természettudományos elemzés már kialakított és bőségesen igazolt, továbbá ahhoz, hogy bonyolult jelenségek tanulmányozásakor a lehető legegyszerűbb esetből induljunk ki. Ezen túlmenően maga Pavlov kifejtette: nem kételkedik abban, hogy az eddig feltárt anyagban „sok a hiányosság, sőt sok a durva hiba is. Nem kell azonban szégyenkeznünk tévedésünk miatt, hiszen célként igen bonyolult rendszer tanulmányozását tűztük ki." Megtámadhatatlan pozíciót sohasem akart magának biztosítani, az igazság megismeréséért küzdött. Ez az emberiség legnagyobb szellemeinek erénye. Akinek ez a célkitűzése, arra a dialektikusan gondolkodó utókor mindig tisztelettel fog emlékezni, mert a gondolatok értékét nem aszerint méri majd, hogy egy-egy konkrét hipotézis, egy adat konkrét értelmezése hány évet vagy évtizedet ért meg. Ez a felfogás metafizikus, a tudomány fejlődése szempontjából káros, és dialektikus materialista világnézettel összeegyeztethetetlen. Teljesen egyetértünk J. Segallal abban, hogy „minden, még a legmegalapozottabb elmélet is, az ismeretek és a gondolkodás, a metodika helyzetének a kifejezése, a tudomány fejlődésének bizonyos szakaszában, és semmi esetre sem jelent tiszteletlenséget a nagy személyiségek iránt, akiknek azokat köszönhetjük, ha újabb felismerések és információk alapján arra kényszerülünk, hogy azokat elvessük és időszerűbb elképzelésekkel helyettesítsük". (J. Segal: A dialektikus módszer a biológiában. Gondolat, 1962)

Pavlov esetében természetesen nem az elvek elvetéséről, hanem *továbbfejlesztéséről* lett volna szó. A személyi kultusz viszonyai között erre sajnos nemigen kerülhetett sor. Ezen korszak dogmatikus-metafizikus gondolkodásmódja a tudományban is éppen azzal okozott igen nagy károkat, hogy egy nézetet, egy-egy aktuálisan elért eredményt az igazság végső és megváltoztathatatlan megfogalmazásának tekintett. Pavlov sem képzelte soha, hogy — mint Parin írja — „munkáit az istentiszteleti zsoltár és a másképpen gondolkodók elrettentését szolgáló dorong valamiféle hibridjévé fogják változtatni". Reméljük, hogy az eddigiekből is kiderült, de félreértések elkerülése végett ismét leszögezzük, hogy e sorok írójának tudományos példaképei között Szecsenov és Pavlov kiemelkedő

helyen szerepelnek. De minden, e téren működő kutatónak tudnia kell azt, hogy új kutatási módszerek felhasználásának eredményeként az utolsó két évtizedben a tények halmaza gyűlt össze. Ezek a tények a kutatás régi, fejletlenebb színvonalán kialakult elképzeléseket teljes mértékben nem fedik, ellenben lehetőséget adnak a kibővítésükre és ismereteink elmélyítésére. Tárgyunk vonatkozásában ilyen új és rendkívül sok értékes adatot szolgáltató módszert képviselnek az elektrofiziológiai módszerek. Azok azonban, akik a tudomány fejlesztését alkotó viták helyett a nagy fiziológus munkáiból vett idézgetésekkel próbálták helyettesíteni, „elítélték" a magasabb idegtevékenység elektrofiziológiai módszerekkel való kutatását, és a Szovjet Tudományos Akadémia és Orvostudományi Akadémia 1950-ben tartott közös ülésszakán megpróbálták szentesíttetni azt az elvüket, hogy az idegrendszer fiziológiájában csak egy kutatási irányzat létezhessék, nevezetesen a klasszikus pavlovi feltételes reflexek kutatása. Sőt egy szovjet fiziológus (!) még néhány évvel ezelőtt is azt követelte, hogy P. K. Antonint, Pavlov tanítványát, „leplezzék le", amiért az „eltávolodott a klasszikus pavlovi fiziológiától, annak módszereitől és értelmezéseitől". (Parin)

Ezen, a tudomány számára is dermesztő korszakon szerencsére túljutottunk. Ennek ellenére, a magasabb idegtevékenységgel foglalkozó *filozófiai szakirodalomban* a feltételes reflexek tanát még ma is gyakran *csak a klasszikus pavlovi felfogásra korlátozzák*. Jelen dolgozat ezért szeretné céljául kitűzni azt, hogy erre a körülményre a figyelmet felhívja, és e vonatkozásban is az ismeretek elmélyítésére ösztönözzön.

Pavlov felfedezése zsenialitásában — és bizonyos értelemben horderejében is — Marxéhoz hasonlítható. A szerzett állati magatartás bonyolultan komplex rendszerében megtalálta azt az egyszerű és alapvető jelenséget, amelyre az egész magatartás felépül. Ez a felfedezés mozgásba hozta a magasabb idegrendszeri történések elemzése előtt megtorpant tudományt, és objektív alapokat adott a további tudományos kutatások számára is. Volt azonban egy hibája, amelyre most ki szeretnénk térni. A hiba abból fakadt, hogy az általa leírt és kutatott feltételes reflex az egész tanulási folyamatnak mesterségesen izolált és nagyon leegyszerűsített része.

A feltételes reflexeket tanulmányozva először Pavlov tanítványa, *Konorski* és *Miller* lengyel kutatók (1928, 1933) vetették fel, hogy az állatok feltételes ingerek kedvező vagy ahogy általában nevezik, jutalmazó (reward) jellegű megerősítésekor másként viselkednek, mint büntető (punishment) jellegű megerősítés esetén, és hogy ez a magatartás nem vezethető vissza a pavlovi feltételes reflexre. A mindennapi életből is ismeretes az a tény, hogy ha az állat motoros akciója valamilyen kielégítő eredményre vezet, akkor azt a mozgást ugyanabban a szituációban az állat megismétli, ha viszont kedvezőtlen az eredmény, akkor óvakodik az ismétléstől.

Más tények is arra utalnak, hogy a pavlovi feltételes reflex nem lehet a *természetes* állati magatartás modellje. A pavlovi sémában a feltételes reflex funkcionális szerepe a szignalizáció. Ez azt jelenti, hogy a viszonylag kis számú biológiailag aktív faktort megelőzve és „szignáljaikul válva" nagy számú indifferens ingerlényező létezik. E szerint az idegrendszer aktív, úgyszólván alkotó része a reflexív afferens szára (szenzoros része) lenne, az efferens (motoros) oldal viszont passzív, ridegebb, változatlanabb, puszta végrehajtó. A szenzoros oldalon a kapcsolatok bonyolult rendszere építhető ki, de az ezekre adott motoros válasz csak néhány merev sémából válogathat. Az állatoknak akár csak egyszerű megfigyelése után is kiderül, azonban szó sincs arról, hogy motoros viselkedésük rigid és változatlan lenne.

Miller és Konorski a felfogásuk igazolására kísérleteket végeztek, melyeknek lényege a következő: Ha feltételes reflex kiépítésére (kondicionálásra) olyan ingerkomplexust alkalmazunk, amelynek egyik tagja bármely külvilági (exteroceptív) inger lehet, másik tagja pedig az izommozgásból eredő, ún. proprioceptív inger, és ezt a *komplexust* jutalmazó jellegű feltétlen ingerrel (pl. táplálékkal) erősítjük meg, míg az exteroceptív ingert *külön* alkalmazva nem erősítjük meg, akkor rövid idő múlva az exteroceptív inger kezdi kiváltani azt a mozgást, amely a proprioceptív ingert szolgáltatta. (A proprioceptív ingert létrehozó mozgást többféle módon is provokálhatjuk: feltétlen reflex eredményeként — Thorndike, 1911; passzív mozgatással — Konorski és Miller, 1933; az agykéreg motoros területének ingerlésével — Loucks, 1936, Konorski és Lubinska 1939.) Ha ugyanezt az ingerkomplexust nem erősítették meg jutalmazó jelleggel, míg az exteroceptív ingert egyedül alkalmazva igen, akkor az exteroceptív inger egy idő után a proprioceptív ingert létrehozó mozgással *ellentétes* mozgást produkált.

Ugyanezt a processzust végrehajtották úgy is, hogy a megerősítő feltétlen inger büntető jellegű volt (sav, elektromos áramütés). Ha ezzel erősítették meg az ingerkomplexust, akkor az exteroceptív inger a proprioceptív ingert létrehozó mozgással ellentétes mozgást provokált. Amikor a komplexust nem, hanem csak az exteroceptív ingert egyedül erősítették meg, akkor az exteroceptív inger a proprioceptív ingert létrehozó mozgást váltotta ki.

Konorski ezt a fajta feltételes reflexet a klasszikus pavlovi feltételes reflexszel szemben (melyet I. típusú feltételes reflexnek hívott) II. típusú feltételes reflexnek nevezte el. (Nem tévesztendő össze a másodrendű feltételes reflexszel!) A II. típusú feltételes reflex jelölésére a nyugati szakirodalomban, Hilgard és Marquis (1946) után, az instrumentális feltételes reflex terminust használják. Ritkábban alkalmazni szokták az operans viselkedés elnevezést is (operant behaviour, Skinner).

Ha ezek után az I. és a II. típusú feltételes reflexeket összehasonlítjuk, közöttük a következő alapvető különbségeket állapíthatjuk meg. A pavlovi feltételes reflexben *azonos effektust* (pl. nyálelválasztást) két, egymástól különböző (feltételes és feltétlen) inger vált ki. Az instrumentális feltételes reflexben ennek a két különböző ingernek az *effektusa is különbözik egymástól* (nyálelválasztás, illetve valamilyen mozgás, pl. lábemelés). Az instrumentális feltételes reflexben nemcsak az afferens, hanem az *efferens oldal is gyakorlat révén alakul ki.*

Második különbség a reflexek struktúrájában jelentkezik. A pavlovi feltételes reflex struktúrája ugyanis mindig ugyanaz. A pavlovi kondicionálásból a megerősítés büntető vagy jutalmazó jellege nem állapítható meg. Ezzel szemben az instrumentális feltételes reflexben a reflex struktúrája a megerősítés jellegétől függ.

Végül a pavlovi feltételes reflex elvei autonóm és szomatikus aktusokra vonatkoznak, míg az instrumentális reflexé csak szomatikus, azaz a vázizomzat mozgási jelenségeire.

Már utaltunk arra, hogy a pavlovi feltételes reflex az állati magatartásnak mesterségesen izolált és nagyon leegyszerűsített sémáját adta. Az egyszerűsítés következménye az lett, hogy az alkalmazkodási aktust Pavlov kizárólag a *cselekvésre korlátozta*, illetve a cselekvéssel befejezettnek tekintette. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy egyáltalán nem bizonyos, hogy az élőlény egy adott aktussal a környezettel való egyensúly-teremtés feladatát megoldja. A további aktusok viszont akkor lehetnek csak eredményesek, ha mindig a már előzőleg elért állapot szerint alakulnak. Ennek érdekében az organizmusnak állandóan realizálnia kell az előző aktus által elért eredményt. Mivel Pavlov a lehető legnagyobb egyszerűsítésre törekedett, az alkalmazkodásnak ez az aspektusa az ő általa felállí-

tott modellen már kívül rekedt. Valóban, lekötözött állat nem is végezhet tényleges *alkalmazkodási* aktust, hiszen néhány egyszerű mozgáson kívül más cselekvésre egyszerűen nincs lehetősége.

Ezekre a szempontokra először *P. K. Anohin* hívta fel a figyelmet (1935). Anohin kifejtette, hogy a magatartási aktus lezajlása után az idegrendszernek újra információt kell kapnia a cselekvés eredményéről. Ezt a folyamatot reafferentációnak nevezte el. A reafferentáció elve ezután egy évtized alatt, a kibernetika kifejlődésével, teljes jelentőségében kibontakozott. Ma a reafferentációt a rádiótechnikából a kibernetikába átvitt fogalommal visszacsatolásnak (feedback) nevezzük.

Nem túlzás talán, ha azt állítjuk, hogy a visszacsatolás jelentősége oly nagy, hogy az egész élő világ kifejlődésében központi szerepet játszhatott. Különböző visszacsatolási mechanizmusok valószínűleg az élet keletkezése óta működnek, és ezek egyre fejlődve, egyre tökéletesebb alkalmazkodást tettek lehetővé. Ezek után egészen természetes G. Walter azon feltevése, hogy az idegrendszer evolúciójában is a visszacsatolás játszhatta a vezető szerepet. Ma pedig tudjuk, hogy a már kifejlődött idegrendszer minden működésében a pozitív és negatív visszacsatolási mechanizmusok bonyolult komplexusai központi helyet foglalnak el. Ezért N. Wiener, a kibernetika elveinek első összefoglalója (1948) jogosan mondhatta, hogy a feltételes reflex-tannak a kibernetika fejlődésében rendkívüli szerepe volt.

Meg kell még említenünk azt is, hogy az anohini reafferentáció elvén a mai kibernetikai szemlélet annyiban túlhaladt, amennyiben ma már ismeretes az a tény, hogy minden magatartási aktusnak nemcsak a végeredményéről, hanem a végrehajtási folyamat számtalan közbeeső mozzanatáról is futnak be visszajelentő információk a központi idegrendszerbe.

A proprioceptív ingerek jelentőségének felismerésével Konorski tulajdonképpen az Anohin által felismert fogyatékosságra mutatott rá. Kutatásai jogosságát, úgy gondoljuk, egyetlen dialektikusan gondolkodó kutató sem vonhatja kétségbe. A legalapvetőbb törvényszerűségek feltárásáig indokolt volt az az egyszerűsítés, ameddig a feltételes reflex kapcsolatok tanulmányozásában Pavlov elment. Az elv továbbfejlesztőinek azonban, a mélyebb összefüggések kidolgozása érdekében, feltétlenül figyelembe kell venniük a kutatás újabb eredményeit. Ma pl. lehetetlen figyelmen kívül hagyni a legújabb elemi neuroanatómiai és neurofiziológiai adatokat, amelyek egyúttal az általános kibernetikai elveknek a neurofiziológiában való konkrét érvényesülését is feltárják (Renshaw-féle visszacsatoló gátlás, gamma-rendszer stb.).

Szeretnénk még kiemelni, hogy a pavlovi klasszikus elhárító feltételes reflexben az állat minden feltételes inger után megkapta a megerősítő feltétlen ingert, pl. áramütést is. Nem kell külön bizonyítani, hogy ilyen körülmények között alkalmazkodásról nem lehet beszélni. Valóban, mire lenne jó az állatnak — és persze az embernek is —, ha előre jelezné számára valamely inger azt a külső hatást, mondjuk fejbeverést, amelyet elkerülni úgysem tudna. Érthető a pavlovi feltételes reflex kritikusainak az az ellenvetése, hogy ez által a reflex által az élőlény nem lesz több, nem tanul, hiszen mindig csak ugyanazt a mozgást ismétli automatikusan. Az effektoros oldal teljes leszűkítése néhány stereotip mozgásmintára a feltételes reflexeknek az *alkalmazkodásban* játszott szerepét valóban teljesen elhomályosította. Ezért nem meglepő, hogy a feltételes reflexek lényegét és jelentőségét nagyon sokan nem értették meg. Ezt nagyon pregnánsan elárulja B. Russell, amikor azt írja: „Amíg nem magyarázta meg, hogy ez a szó „bors"

miért nem késztet tüsszentésre, addig rendszerét (ti. Pavlovét) befejezetlennek kell tekinteni." (B. Russell: Egy évszázad élettörténete, Révai, é. n.) Nyilvánvaló, hogy a tüsszentés ugyanúgy nem jelenti a borshoz való alkalmazkodást, mint ahogy nem jelenti azt az elkerülhetetlen áramütés ellen valamelyik láb felemelése.

Ezeket a hiányosságokat vette figyelembe Konorski a II. típusú feltételes reflexek tanának kidolgozásakor. Proprioceptív impulzusok minden egyes mozgási aktus lezajlásakor futnak be az idegrendszerbe. Konorski megállapította, hogy ha ezek a proprioceptív ingerek pozitív megerősítő vagy negatív megerősítés hiányát jelző impulzusokkal kapcsolódnak össze, akkor a többi komponens kiváltja azt a mozgást, amely a proprioceptív ingert létrehozta. Ha viszont negatív megerősítő vagy pozitív megerősítés hiányát jelző impulzusokkal kapcsolódnak össze, akkor a többi komponens a proprioceptív ingert létrehozó mozgással ellentétes mozgást fog kiváltani.

Már utaltunk arra, hogy a reflex effektív oldalának maximális redukcióját Pavlov az idegrendszeri folyamatok pontos kvantitatív mérése szempontjából tartotta szükségesnek. Láttuk, hogy Konorski megkísérelte a feltételes reflex folyamatot ezen oldal lényeges történéseinek figyelembevételével kibővíteni. Nem szabad azonban elfeledkeznünk arról sem, hogy az ilyen irányú törekvések távolabbi múltra tekintenek vissza. Ennek rövid ismertetésére térünk most ki.

Pavlov egyik 1922-ben tartott előadásában a következőket mondotta: „El kell ismernem, hogy a dicsőség, hogy elsőnek lépett az új útra, Thorndike-ot illeti, aki 2—3 évvel megelőzte kísérleteinket, és akinek könyvét (Edward L. Thorndike: Animal Intelligence: An experimental study of the associative processes in animals, 1898) klasszikusnak kell elismerni, mind a küszöbön álló grandiózus feladat merész áttekintése, mind pedig a kapott eredmények pontossága szempontjából." Ez a megállapítás természetesen semmit sem von le Pavlov felfedezésének értékéből, hiszen munkásságát Thorndike-étól teljesen függetlenül fejtette ki, ezen túlmenően pedig összehasonlíthatatlanul nagyobb perspektívákat adott a maga feltételes reflex-tanának, mint Thorndike a maga elveinek. Tekintsük át azonban röviden Thorndike munkásságát is.

E. L. Thorndike amerikai pszichológus, akinek felfogása szerint a tanult viselkedési aktusok alapja az, hogy az érzékszervek által felfogott ingerek és a cselekvést kiváltó impulzusok között kapcsolat, „kötelék" (connection, bond) jön létre. Thorndike rendszerét ezért „bond-pszichológiának" vagy connectionizmusnak is szokták nevezni.

Pavlov és Thorndike kísérletei között lényeges különbség az, hogy Thorndike a kísérleteit nem kikötött, hanem szabadon mozgó állatokon végezte. Thorndike alapvető megállapítása az, hogy ilyen körülmények között a feltételes reflex képződés, vagyis tanulás legjellemzőbb formája állatnál és embernél egyaránt találgatások (trial and error) révén jön létre. Ha ilyen módon az állat olyan megoldásra talál, amelyet kielégítő, jutalmazó jellegű effektus kísér (satisfying state of affairs; reward) akkor ezen megoldással tartós kapcsolat fog fennmaradni. Ha kedvezőtlen lesz a kísérő effektus (annoying state of affairs; punishment), akkor a kapcsolat nem szilárdul meg. Ezt a törvényszerűséget Thorndike az *effektus törvényének* nevezte el (Law of effect). Thorndike az effektus törvényével tulajdonképpen a feltételes reflex-tan megerősítési (reinforcement) törvényét fejezi ki. A különbség az, hogy ő a megerősítés tényét kevésbé hangsúlyozza, ugyanakkor azonban felhívja a figyelmet a reflexaktus *eredménye* figyelembevételének fontosságára. A kielégítő, illetve kedvezőtlen fogalmakkal szemben a kriti-

kusok nagyon korán felvetették, hogy ezek szubjektív terminusok, és így nem alkalmasak az állati magatartás egzakt leírására. Ezzel szemben Thorndike hangsúlyozta, hogy kielégítő állapot alatt semmi mást nem ért, mint olyan eredményt, amelyet az állat nem próbál elkerülni, sőt esetleg igyekszik azt aktívan fenntartani; kedvezőtlenen pedig olyant, amelyet az állat nem kísérel meg fenntartani, sőt igyekszik annak véget vetni. Thorndike hangsúlyozta, hogy ezen effektusok hatása direkt és nem valamiféle „idea" révén közvetített.

Az effektus törvénye mellett Thorndike a tanulási folyamatnak még néhány más, általa szubordinálisnak nevezett törvényét is leírta. Ezek közül figyelemrelegméltóbb az ún. asszociatív eltolás vagy eltolódás (associative shifting) törvénye. Ennek lényege abban áll, hogy ha valamilyen ingerre adott választ változó szituációk hosszabb-rövidebb sorozatán át sikerül fenntartani, akkor végül is ugyanezt a választ egy teljesen új ingerre fogja adni az állat. A törvényt a macska vezényszóra történő felállításával („pitizés") illusztrálja. A macskának egy darab halat mutatnak, amit „állj fel" (stand up) felszólítással kísérnek. Megfelelő számú próba után — írja Thorndike — a macska a felszólításra hal felmutatása nélkül is fel fog állni. A példában nem nehéz észrevenni a pavlovi feltételes reflex gondolatát. Későbbi munkáiban e törvényt már mint a tanulásnak a trial and error mellett második alapvető formáját tárgyalja. Thorndike lényegében szintén a feltételes reflex elvet fedezte fel, de határozott kifejtése és struktúrájának elemzése helyett inkább a cselekvés effektusának az alkalmazkodási aktusban játszott szerepét elemezte, vagyis olyan tényezőt, amelyet viszont Pavlov hagyott figyelmen kívül.

Thorndike munkásságát legáltalánosabb filozófiai szempontból értékelve megállapíthatjuk, hogy az jó példáját nyújtja a megismerési folyamat törvényszerű fejlődésének. Ha a kísérleti adatok, a rendelkezésre álló technika és a gondolkodási metodika a történelmi fejlődés folyamán fokozatosan elérik azt a szintet, amelyen új lépés válik lehetővé, akkor ezt a lépést az emberiség feltétlenül megteszi. (Gyakran, egymástól teljesen függetlenül, több felfedező is.) Ugyanakkor azt is láthatjuk, hogy az új elv megragadásának és áttekintésének tisztasága, a megfogalmazás világossága nagyon függ azoktól a konkrét társadalmi-ideológiai viszonyoktól, amelyek között az egyes kutató dolgozik. Nem véletlen, hogy az orosz forradalmi demokraták materialista filozófiájának hatása alatt kibontakozó, szecsenovi gondolatot folytató Pavlov a maga feltételes reflextanát mint az emberi ún. lelki tevékenység alapját merte általánosítani, és tisztában volt ennek filozófiai következményeivel, szemben a „tárgyilagos amerikai ésszel", amely elsősorban fontosabbnak találta „pontosan ismerni az ember külső viselkedését, mint találgatásokba bocsátkozni belső állapotára vonatkozólag" (Pavlov). Végül megállapíthatjuk, hogy nagyon termékeny lett volna a két kutató által kidolgozott két szempontot mielőbbi szintézisbe hozni. Ez a szintézis azonban sajnos hosszú időn át nem történt meg, ami szintén a konkrét társadalmi-ideológiai viszonyokból érthető, de ami éppen nem a dialektikus gondolkodás korlátait mutatja, hanem hiányának veszélyeit.

Hogy egy megszületett gondolat hány utat jár be, amíg a továbbfejlődés helyes irányát megtalálja, azt a feltételes reflex elv sorsán még tovább is tudjuk követni. Pavlov az egyik híres cikkében (A fiziológus válasza a pszichológusnak) *Edwin R. Guthrie* amerikai pszichológussal vitatkozik, akinek munkássága szintén a feltételes reflex elvet érinti. Guthrie szerint is a kondicionálás a tanulás alapja, vagyis „teljesen helyes alapvető irányzata" van, mivel „az ún. pszichikai működés jelenségeit fiziológiai tényekre alapozza". (Pavlov) A tanulásnak sze-

rinte egyetlen törvénye van, amelyet ő így fogalmaz meg: egy ingerkombinációt, melyet valamely meghatározott mozgásforma kísér, ismételt megjelenésekor ugyanaz a mozgás fog követni. Valamely ingerminta valamely reá adott válaszszal való *egyetlen* folyamatos találkozáskor teljesen asszociatív képességet nyer. Guthrie nem tulajdonít lényeges szerepet az ismétléseknek és annak sem, hogy az akció eredményre vezetett-e vagy sem, ebben tehát eltér Thorndike-tól. A tanulás minden formáját megmagyarázhatónak véli az inger és a mozgás egyszeri folyamatos egybeesésével (contiguous conditioning). Ezért Guthrie-val szemben, aki Pavlovot kísérleteinek nagy fokban mesterséges volta miatt kritizálja, jogos Pavlovnak az az ellenvetése, hogy nem elég a tanulás minden egyes jellegzetességét egyetlen alapelvre visszavezetni, csak egyetlen fiziológiai ténynek jelentőséget tulajdonítani, hanem ezt az elvet a tények alapján *elemezve* kell megerősíteni. A megerősítés után pedig — folytathatnánk még tovább — törekedni kell az elv komplexebbé tételére.

A mesterséges viszonyok bírálata és a természetes körülmények lehető fenntartására vonatkozó elve mellett Guthrie még egy szempontot kiemelt, éspedig a mozgás produkálta ingerek szerepét. A tulajdonképpeni kondicionáló faktoroknak ezeket tartotta. Láttuk, hogy e szempont részletes elemzését hajtotta végre Konorski. Megemlítjük, hogy a vázizomzatból eredő proprioceptív impulzusok szerepére való utalásnak Pavlov is ismeretében volt. A maga részéről a vázizomzatból eredő proprioceptív impulzusokon kívül még egyéb szervekből eredő centripetális ingerek szerepét is valószínűnek tartotta, saját vizsgálataiba való bevonásukat azonban ténybeli adatok híján elutasította.

Amikor Pavlov műveinek angol nyelvű kiadása 1927-ben megjelent („Conditioned reflexes"), igen nagy hatást gyakorolt szintén egy amerikai pszichológusra, *Clark L. Hull*ra. Hull is a kérdés tanulmányozásához fogott, és rövidesen kidolgozott egy elméletet, amelyet szisztematikus tanuláselméletnek nevezett (systematic theory of learnig). Hull négy tényezőnek tulajdonít szerepet a tanulásban. Az egyik az inger, illetve azon tulajdonsága, amely más ingerektől megkülönbözteti, és amely meghatározza, hogy mikor, hol és milyen reakcióval válaszoljon az organizmus. Ezeket a tulajdonságokat az angol „*cue*" szóval foglalja össze („cue" a színész végszavát és a karmesteri beintést is jelöli).

Ezen inger hatására reagál az állat valamilyen *válasszal* (response). A válasz a rendszerének második alapvető tényezője. A nyugati pszichológiai irodalomban a 20-as évek táján nagyon szélesen elterjedt a „válasz" fogalom használata, amivel azt akarták kifejezni, hogy minden magatartási forma tulajdonképpen bonyolult reakciókomplexus. Pavlov és tanítványai ugyanakkor konzekvensen a „reflex" megjelölést alkalmazták, hogy a magatartási aktusok determinált és reprodukálható voltát kifejezésre juttassák.

Az eddigi két tényező az volt, amelyeknek figyelembevételét semmilyen tanulási elmélet nem kerülheti el. Láttuk azt is, hogy Guthrie viszont ezeken kívül másokat nem is vesz figyelembe.

A következő — harmadik faktor — a jutalmazó tényező, a *jutalmazás* maga (reward). A cue-re adott választ az állat akkor tanulja meg, ha megjutalmazzák. A pavlovi terminológiában a jutalmazás a megerősítésnek felel meg. E ponton tehát Hull túlhaladja Guthrie-t, és elvileg Thorndike-éval azonos felfogást fejt ki. Hull azonban Thorndike-nál is továbbmegy egy negyedik tényező, az ún. „*drive*" (hajtóerő) fogalmának bevezetésével. A drive olyan erős inger, amely az állatot cselekvésre készteti. Hull szerint drive nélkül nincs állati magatartás, azaz nincs tanulás. Megállapíthatjuk, hogy a drive-val tulajdonképpen

a magatartás tanulmányozásánál korábban elvetett ösztönfogalom tért újra vissza, mégis talán annyi különbséggel — és ez nem lényegtelen —, hogy az ösztönhöz korábban kötődő misztikus erők helyett belső és külső tényezők által determinált faktorokat óhajt jelölni. Általában primer (fájdalom, éhség, szomjúság, nemi) és szekunder (pl. félelem) hajtóerőket különböztetnek meg. A hajtóerők fogalmának bevezetésével Hullnak sikerült a feltételes reflex kapcsolat létrejöttének mechanizmusát illetően is újabb lépést tennie. Ennek elemzésére később visszatérünk.

Az eddig vázolt tanulási elméletek (pavlovi feltételes reflex, és az instrumentális feltételes reflexek különböző formái: Thorndike — trial and error, Guthrie — folyamatos kondicionálás, Hull — szisztematikus tanulás) közös jellemzője az, hogy egymástól határozottan elkülönülő inger, válasz és megerősítő tényezők szerepét emeli ki. Ezért ezeket ingerválasz (stimulus-response, S-R, reinforcement) elméleteknek, illetve, mivel a tanulási folyamat során az inger és a válasz között kapcsolat alakul ki, *asszociatív teóriák*nak nevezik (Spence).

Teljesség kedvéért, de a részletesebb elemzés igénye nélkül megemlítjük, hogy Pavlov kutatásainak ismertté válása után az asszociatív elméletek mellett a tanulási elméletek eltérő értelmezésű fajtáit is kidolgozták, ezeket *percepciós* (sensory-sensory, S-S) *teóriák* néven foglalják össze. Az ezen típusú elmélet alapjait először Wertheimer fejtette ki (1912), szélesebben azonban csak akkor kezdett elterjedni, amikor 1924—25-ben angolul megjelentek *K. Koffka és W. Köhler* könyvei (Growth of the mind; Mentality of apes). Koffka határozottan bírálta Thorndike trial and error elméletét, és felfogását majmokon végzett kísérletei alapján Köhler is támogatta. Köhlernek különösen két kísérlete gyakorolt nagy hatást a kor lélektani kutatásaira. Az egyik dobozprobléma elnevezéssel ismeretes az irodalomban. Ennek lényege az, hogy egy majom ketrecének tetejére valamilyen csalétket, pl. banánt függesztenek. A majom a banánt csak akkor tudja elérni, ha alája állít egy, a ketrecben található dobozt és feláll rá. Ezt a feladatot Köhler egyik majma minden segítség nélkül megoldotta. A másik típusú feladatnál a ketrecen kívül levő táplálékot bot felhasználásával kellett a majmoknak elérniük (botprobléma). Egyszeri megoldás után ezeket a feladatokat a majom minden további nehézség nélkül végrehajtja. A tanulásnak ezt a típusát insightnak (belátásos tanulás) nevezték el. Az insight Thorpe szerint a „percepció organizációját és a viszonyok megértését" jelenti. Lényegében ugyanezt az elvet fejezi ki az ún. Gestalt-(alak-)elmélet is.

A percepciós elméletek az asszociatív elméletektől alapvetően abban különböznek, hogy az effektus, a megerősítés, a jutalmazás szerepét teljesen figyelmen kívül hagyják, és elvetik a tanulás próbálkozások révén való megvalósulásának gondolatát is. Szerintük a tanulásnak a lényege az, hogy az organizmus a környezetet, a percepciós „mezőt" (field) egységes egészbe, egységes „alakba" (Gestalt) organizálja. A megoldás az állat előtt egy idő múlva felvillan, átlátja a feladat követelményeit, és ha ez megtörténik, akkor az maga jutalmazó tényező. Mint már az elnevezésekből is kitűnik, ez az elmélet elsősorban vizuális percepciót tart szem előtt, hiszen pl. a szaglásra való alkalmazása talán nevetséges is lenne. Koffka a 700 oldalas könyvében (Principles of Gestalt Psychology) a nem vizuális érzékeléseknek alig több mint egy oldalt szentelt.

Az asszociatív és a percepciós elméletek közötti ellentétet később próbálták áthidalni. Adams felvetette azt az elképzelését, hogy minden fajta tanulás tulajdonképpen az insight valamilyen fokú megnyilvánulása. Ha a tanulás lassú, akkor trial and error formában jelentkezik, ha gyors, akkor a próbálgatás nem vehető észre, és ez az, amit insightnak nevezünk.

Az insighttal szemben többen felvetették, hogy az misztikus, tudománytalan fogalom. A kérdés kielégítő megoldást még nem nyert. De maga Pavlov is, már korán, a 20-as években utalt arra, hogy az élőlények nemcsak különálló ingerekkel találkoznak, hanem szinte határtalan számú komplex ingerrel is. Sőt mivel a központi idegrendszernek analizáló funkciója mellett ettől elválaszthatatlan alapvető működése az állandó szintetizálás is, az idegrendszer a külvilágnak időben egyszerre fellépő jelenségeit mindig is komplex ingerekként fogja fel. Pavlov kísérletet végzett oly módon, hogy különböző feltételes ingerekből feltételes reflexek sorát építette ki, és azokat mindig meghatározott sorrendben és azonos időközben alkalmazta. Ha később az ingerek sorrendjében akár csak egyet is megváltoztatott, egészen más hatást kapott, pedig ez esetben nem is volt szó az ingerkomplexus teljes szimultaneitásáról. Pavlov szerint az asszociatív és a percepciós elméletek a központi idegrendszer analizáló és szintetizáló tevékenységéből kiemelik az egyik oldalt és szembeállítják a másikkal. Pavlov hangsúlyozza, hogy ez helytelen. Egyedül, önmagában egyik oldal sem nyújthat helyes elképzelést a központi idegrendszer működéséről. Pavlov felfogását támogatni látszanak a pécsi Élettani Intézetben végzett saját kísérleteink is (Grastyán és munkatársai; Vereczkei, Karmos, Grastyán, 1964.). Mi is abból az elméleti meggondolásból indultunk ki, hogy a valóságban tulajdonképpen egyetlen élőlény sem találkozik sohasem szoliter ingerekkel. Az ingerek mindig az állat és környezete között fennálló komplex szituációba illeszkednek be, és mint egységes környezeti egész (ez lenne a percepciós elméletek „mező"-je vagy „alak"-ja) nyerik el szignalizációs jelentőségüket, mégpedig *tanulási folyamat révén*. Ezt a feltevést kísérleteink megerősítették. Mindezek alapján talán kijelenthetjük, hogy a két tanulási elmélet-csoport közötti különbség nem lehet olyan éles, mint amilyennek az kezdetben tűnt, és valószínű, hogy az asszociatív formák komplexebb, illetve a percepciós formák lényegének egzaktabb ismeretével az ellentétek méginkább eltűnnek majd.

A tanulásnak az eddigieken túl még két érdekes formáját szeretnénk megemlíteni, amelyeket, mivel az asszociatív formáknál lényeges megerősítés náluk hiányzik, szintén a percepciós formák közé szoktak sorolni.

Blodgett (1929), majd Elliott (1930), továbbá Tolman és Honzik (1930) írták le először, hogy azok a patkányok, amelyeket 10 napon át többször átfuttattak egy labirintus-rendszeren (maze), a 11. napon sokkal hamarabb megtanulták a labirintusban elrejtett táplálék helyét, mint a kontroll csoport tagjai. Ez a kísérlet arra utal, hogy az állatok a megerősítés nélküli átfuttatásnál is tanultak, de ez a tanulásuk mindaddig rejtve maradt, amíg megerősítés nem történt. (Megjegyezzük, hogy a tanulásnak ezt a formáját a többi formától még a feltételes inger hiánya is elkülöníti.) Ezt a tanulási formát rejtett tanulásnak nevezték el (latent learning). Thorpe szerint ezt a magatartási formát csak viszonylag magasabb fejlettségű állatok mutatják, és ezek lényegében ennek a mechanizmusa révén valósítják meg a környezetben való tájékozódásukat (homing behaviour).

Végül Heinroth érdekes megfigyelését említjük meg (1910), aki azt találta, hogy a kikelés után izoláltan felnevelt libák egyszeri megpillantás után tartósan követik ápolójukat vagy bármely nagyobb mozgó tárgyat, ugyanúgy, mintha anyjukat követnék. Erre a magatartásra az jellemző, hogy megszerzésére csak az egyéni élet elején van lehetőség, egy nagyon határozott és rövid periódusban. Az az állat azonban, amely birtokába jutott, nagyon stabilan őrzi ezt a viselkedési formát. A tanulásnak ezt a formáját bevésődésnek (imprinting, Prägung)

nevezik. Libákon kívül sok madárnál, halaknál és egyes rovaroknál is megfigyelhetők. Nyilvánvaló, hogy ez esetben a különböző, csoportokban, rajokban élő állatok anya vagy vezér követési magatartásáról van szó. Ezen tanulási formának a tanulmányozása azért sokat ígérő, mivel mechanizmusának feltárása az egzakt elemzés számára hozzáférhetővé kell hogy tegye egy eddig az ösztönös magatartási formák közé sorolt jelenségnek, illetve különösen a percepciós oldalának az objektív kutatását.

A magatartás különböző oldalait megragadó eltérő tanulási elméletek talán jól demonstrálják annak olyan nagyfokú komplexitását, amelyet minden bizonnyal nem lehet teljes egészében a pavlovi klasszikus feltételes reflexszel kimeríteni. Semmiképpen sem értünk azonban egyet Thorpe-pal, aki szerint a feltételes reflex elvre alapozott egzakt fiziológia a tudományos determinista pszichológiának nem lehet alapja (Thorpe, 1958). Véleményünk szerint a központi idegrendszer legkomplexebb működéseinek biológiai alapját feltétlenül ezen jól determinált, legegyszerűbb elemből kiindulva tudjuk megérteni. A feltételes reflex struktúráját és dinamikáját a kutatás folyamán az ismeretek szaporodásával persze mind jobban bele kell illeszteni a valóságosan létező komplex kapcsolatokba. Ennyiben *csak ez lehet* bármely tudományos pszichológiának alapja. Egyedül természetesen nem lehet alapja, mivel a vizsgálódás minden mozzanatánál szem előtt kell tartani a magasabb idegtevékenység társadalmi meghatározottságát.

Hogy a pavlovi feltételes reflex elvnek az új adatok fényében való kiegészítése és kiszélesítése ma is határozott lépést jelent előre a komplexebb funkciók megértésében, azt a következőkben, a kapcsolási mechanizmus tárgyalásakor szeretnénk megmutatni.

III.

Az időleges kapcsolatok létrejöttének konkrét mechanizmusát illetően, mint említettük, Pavlov álláspontja az volt, hogy a feltétlen és a feltételes inger együtthatásakor a központi idegrendszerben két izgalmi góc alakul ki, a két ingerület összekapcsolódik, aminek következtében a feltételes inger önmagában is képes a feltétlen reakciót kiváltani. Ezen folyamatok lokalizációjára vonatkozólag Pavlov a vizsgálatai kezdetén úgy nyilatkozott, hogy „a feltételes reflex létrejöttéhez a *nagyagyféltekék* részvétele szükséges". (1904) Később azt hangsúlyozta, hogy a „kapcsolás folyamata *teljes egészében* a nagyagyféltekékben megy végbe". (1928; kiemelés tőlem, V. L.). A „nagyagyfélteke" persze nagyon tág fogalom, igen sok konkrét struktúrát foglal magában. Sok cikkében viszont precízen is megfogalmazza véleményét, amikor leszögezi, hogy a feltételes reflexek „a *nagyagykéreg* meghatározott részével állanak kapcsolatban" (kiemelés tőlem, V. L.). Végeredményben, egész munkásságát tekintve, kétségtelen, hogy Pavlov az időleges kapcsolatok kialakulásában az agykéregnek döntő szerepet tulajdonított. Hogy ez mennyire volt jogos, azt később megvitatjuk. Mindenképpen alaptalan volt azonban, hogy felfogását halála után, rá hivatkozva, úgy *torzították el*, hogy a feltételes kapcsolatok képződésében az agykéregnek *egyedüli* szerepe van.

Pavlov következtetéseit nagyrészt az akkor rendelkezésre álló roncsolásos kísérletek révén nyert adatokból vonta le és erősítette meg. A roncsolásos eljárás természetesen igen durva beavatkozás az idegrendszeri folyamatokba.

Ennek Pavlov is tudatában volt. Maga írja, hogy az ilyen körülmények között kapott eredményekből levont következtetésekbe „tévedések csúszhatnak be, még akkor is, ha nagy óvatossággal járunk el és következtetéseinket csak szűk területre korlátozzuk". Ezért, bár maga tényként megállapította, hogy különböző lokalizációjú és kiterjedésű kéregterületek eltávolításakor a feltételes reflexek általában eltűnnek — néha csak átmenetileg —, feladatául tűzte ki és kötelességének érezte, hogy „a természettudomány újabb sikereire támaszkodva *az egyre tökéletesedő műszaki eszközök segítségével* olyan eljárást találjon, amellyel közelebb férkőzhet a tanulmányozott műszer (az agy) utolérhetetlen tökéletességéhez" (kiemelés tőlem, V. L.).

A feltételes reflex kapcsolatok képződésében a Pavlov által az agykéregnek tulajdonított kiemelkedő szerep bizonyos mértékig érthető, ha arra gondolunk, hogy a XIX. század végén és a XX. század első évtizedeiben a neurofiziológiai érdeklődés előterében a központi idegrendszernek különösen két területe állott. A Sherrington által részletesen elemzett reflexfolyamat a gerincvelőre irányította a figyelmet. Fritsch és Hitzig kísérletei (1870) óta pedig előtérbe került az agykéreg is. A kéreg szerepének eltúlzása annyiban azonban a maga korában is idegen volt a pavlovi tanítás szellemétől, amennyiben az analizátor funkciók felfedezésével Pavlov éppen minden egyes magasabb idegi funkcióban az idegrendszer különböző szintjeinek, *teljes egészének* (receptortól a kéregig) szükségszerű együttműködését hangsúlyozta. Ha viszont az idegrendszer egészét tartjuk szem előtt, akkor nem feledkezhetünk el a gerincvelő és a nagyagy-féltekék között helyet foglaló jelentős kiterjedésű és fontos agyrészről: az agytörzsről. A kéreg szerepének eltúlzásakor pedig sajnos éppen ez történt.

Az eszközök és ennek következtében a kísérleti technika tökéletesedésével azonban egyre jobban sikerült ellenőrizni az agykéregnek a kapcsolásban játszott szerepét is. Ezek a vizsgálatok fokozatosan megdöntötték az agykéregnek az időleges kapcsolatok létrehozásában és fenntartásában játszott *egyeduralkodó* szerepét. Ezek is olyan új eredmények voltak, amelyekről a sztálini személyi kultusz dogmatikus légkörében megmerevedett kutatás nem vett, illetve talán nem is vehetett tudomást. Továbbfejlesztés helyett eltorzították, majd örök igazságokként idézgették Pavlov megállapításait. Természetes, hogy a fejlődésnek ez az elakadása a konkrét természettudományos kutatásban éreztette hatását a filozófiában is. Vizsgáljuk azonban tovább az időleges kapcsolat kialakulási mechanizmusára vonatkozó ismeretek fejlődését.

A pavlovi feltételes reflex rendkívülien leegyszerűsített és izolált voltából következik a kapcsolás rendkívül mechanikus módon, egyszerűen két ingerületnek terjedése és összetalálkozása révén való magyarázata. Ezen séma szerint a táplálék megközelítése és a veszély elől való menekülés azonos kapcsolási mechanizmus szerint zajlik le. Hogy azonban két ilyen ellentétes magatartási aktus hogyan jöhet létre azonos módon, arra nem tudott magyarázatot nyújtani. Továbblépést az instrumentális reflexek felfedezése jelentett. Ezek ugyanis felfedték, hogy a feltételes inger hatására az állat nem a feltétlen inger által produkált reakciót végzi sztereotipszerűen, hanem olyan mozgást, amely táplálkozási feltételes inger esetén táplálékhoz juttatja, elhárító feltételes reflex esetén pedig megmenti az ártalmas hatástól. Ezt a törvényszerűséget fejezi ki a Thorndike-féle effektus törvénye, amelynek lényege tehát az, hogy a *célszerű alkalmazkodást* biztosító mozgásaktus kapcsolódik össze a feltételes ingerrel. Ezzel egy lépéssel előre jutott a feltételes reflexológia, de még ez az elmélet sem adott választ arra a kérdésre, hogy konkréten hogyan zajlik le a

kapcsolás mechanizmusa. Újabb komoly előrelépést ebből a szempontból Hull koncepciója hozott. Hull rendszerénél említettük, hogy annak egyik igen fontos eleme a hajtóerő, a drive. Hull szerint a drive az a faktor, amely a kapcsolás konkrét mechanizmusát megvalósítja. Eredményes akció esetén ugyanis, az effektus hatásának következtében — mondja Hull — csökken az a hajtóerő, amely az akciót létrehozta. A kapcsolódás tehát Hull szerint, a *hajtóerő-csökkenés* révén valósul meg (drive reduction theory — hajtóerő-csökkenés elmélete). Táplálkozási feltételes reflexben az állat számára táplálékot hozó mozgás csökkenti az éhséget mint táplálék keresésére űző hajtóerőt; elhárító feltételes reflexben pedig a fájdalomtól megmentő mozgás csökkenti a fájdalmat, illetve annak egy szekunder produktumát, a félelmet mint menekülésre késztető hajtóerőt.

A drive redukciós elméletnek az az érdeme, hogy sikerült közös nevezőre hoznia az elhárítás és a megközelítés folyamatát annak révén, hogy feltárta: mindkét esetben tulajdonképpen elhárító magatartásról van szó. Egyik esetben ugyanis az éhség, másik esetben a fájdalom ingerét kell megszüntetni, azaz elhárítani. A megerősítést a klasszikus pavlovi felfogás szerint táplálkozási feltételes reflexben a táplálék, elhárító feltételes reflexben a fájdalmas inger jelentette. A probléma éppen ebből adódott, hiszen ezek szerint táplálkozási feltételes reflex esetében az ingerület a megerősítés révén csökken, elhárító feltételes reflex esetén viszont nő. Ezt az ellentmondást oldotta fel Hull koncepciója azáltal, hogy megerősítésnek mindig azt a tényezőt tekinti, amely csökkenti az izgalmat. Ezért elhárító feltételes reflexben a megerősítést az ő felfogása szerint nem a fájdalmas inger, hanem az *elkerülése* jelenti. Mivel klasszikus feltételes reflex végrehajtása esetén célszerű alkalmazkodásról nem lehetett szó, ezért érthető, hogy Pavlov erre a megerősítési lehetőségre nem gondolt.

A megerősítés tényében jelentkező ellentmondásnak a drive-redukciós elmélettel való feloldása azonban létrehozott egy másik, talán nem is kisebb problémát. A hajtóerő-csökkenés elvének értelmében ugyanis a kapcsolódás most már mindig izgalmi folyamatok *csökkenése* révén valósulna meg. Viszont minden fiziológiai adat és evidencia amellett szól, hogy idegrendszeri kapcsolatok létrejötte számára izgalmi folyamatok *fokozódása* esetén van optimális alkalom. Éppen ez volt az oka annak is, hogy Pavlov izgalmi gócok kontaktusba kerülésében tételezte fel a kapcsolatok létrejöttének mechanizmusát.

Ezt az ellentmondást elvi, filozófiai, de fiziológiai szempontból is úgy lehetne feloldani, ha figyelembe vennénk, hogy egy rendszer meghatározott részei folyamatainak valamilyen irányú eltolódása együtt kell hogy járjon ugyanazon rendszer más részeinek ellentétes irányú eltolódásával. Egyébként Sherrington vizsgálatai során pontosan ezen elv érvényesülését bizonyította azzal, hogy kimutatta: a gerincvelői reflexfolyamatokban törvényszerűen mindig reciprok antagonista történések vesznek részt. Ma pedig már bőséges adat áll rendelkezésünkre arra vonatkozóan is, hogy a folyamatok szerveződése az idegrendszer magasabb szakaszain is reciprok antagonista módon történik (Grastyán, Lissák, Kékesi, 1956).

Más irányú megoldást próbált adni Hebb. Ő a drive redukció elvét úgy módosította, hogy — erős izgalom megszűnése mellett — gyenge izgalom fokozódása is kapcsoló tényező lehet. Rendelkezünk olyan konkrét adatokkal, amelyek ezt a feltevést megerősítik (Grastyán és munkatársai, 1964).

Az eddigieket összegezve megállapíthatjuk, hogy a hajtóerő csökkentés elve sikeresen mozdította előre az időleges kapcsolatok keletkezési mechaniz-

musának kutatását. Addig azonban, amíg nem ismerjük azokat a *konkrét* idegi tényezőket, amelyek a drive-redukción alapuló kapcsolást megvalósítják, addig ezt az elvet csak logikai konstrukciónak, illetve munkahipotézisnek tekinthetjük. A hajtóerők természetének lényegét, a feltételes reflex kapcsolási mechanizmusában játszott fontos szerepüket és a folyamatban részt vevő konkrét idegi faktorok felderítését legújabban a pécsi Élettani Intézetben is eredményesen végzik. A leglényegesebb adatok ismertetése előtt azonban még rövid kitérőt kell tennünk. A már említett, de a filozófiai irodalomban még eléggé ritkán szerepelt agytörzsről szeretnénk néhány alapvető adatot ismertetni.

H. W. Magoun és G. Moruzzi 1949-ben igen érdekes kísérletekről számoltak be. Macskák agytörzsében (nyúltvelő, híd, középagy) elroncsolták azokat a szélső területeket, amelyeken a külvilág ingereit felfogó receptorok idegrostjai haladnak át az agykéreg felé. Ennek következtében a macskáknak környezetükkel való kapcsolata megszakad, a külvilági ingerek nem tudnak az agykérgükbe eljutni, és ezért a kéreg működésének — a logikus feltételezés szerint — meg kell szűnnie. A műtétből való felépülés után megvizsgálva az állatokat mégis azt tapasztalták, hogy az agykéreg elektromos aktivitása teljesen normális, ugyanolyan, mint az egészséges, ép állatoké, sőt még az alvás és ébrenlét normális periodikus váltakozásai is megfigyelhetők. Amikor más kísérletekben az agytörzs centrális részeit roncsolták el, akkor annak ellenére, hogy a külvilággal való kapcsolatokat közvetítő pályák épek maradtak, az állatok mégis végérvényesen aludtak, az agykérgi elektromos tevékenység pedig inaktivitásra jellemző képet mutatott. Ha ugyanezeket a centrális területeket altatott állatoknál elektromosan ingerelték, akkor a kérgi elektromos tevékenység az ébrenléti aktivitásra jellemző módon változott meg, sőt az állat esetleg fel is ébredt. Az agytörzs ezen centrális területeit anatómiailag már a múlt század második felében részletesen megvizsgálta egy magyar ideganatómus, Lenhossék József (1855). Megállapította, hogy a terület morfológiailag idegsejtek és rostjaik hálózatos rendszeréből áll, és ezért formatio reticularisnak nevezte el. Magoun korszakalkotó felfedezésével a formatio reticularis nagyon fontos fiziológiai jelentőségét is kezdtük megismerni. Kiderült, hogy ez az a része az agynak, amely az impulzusai révén az agykéreg tónusát állandóan szabályozza. Ma már konkréten tudjuk, hogy a formatio reticularisba a belső szervekből és a külvilágból állandóan impulzusok haladnak. Ily módon a formatio reticularisban tulajdonképpen találkoznak és kölcsönhatásba kerülnek egymással a külső és a belső környezetet tükröző impulzusok. Ebben a kölcsönhatásban a röviden ismertetett kísérletek tanulsága szerint, a meghatározó oldalt a belső környezet, illetve ennek ingerei képviselik — legalábbis addig, amíg a kéreg eléri az aktivitási szintjének küszöbét. És ennek filozófiai meggondolások alapján is így kell lennie. Hiszen csak a környezetétől elkülönülő, differenciált organizmus különböző szerveinek jól koordinált együttműködése, ennek következtében a szervezet mint egész *belső aktivitásának* létezése esetén van lehetőség a külső környezeti inger aktív felfogására és az erre való aktív visszahatásra, azaz az *élő világot*, főleg annak fejlettebb fokozatait jellemző *tükrözésre*.

A külső és belső környezeti ingerek kölcsönhatása révén kialakuló ingerületi mintát a formatio reticularis az agykéregre küldi, és ezt meghatározott ingerületi szintre hozza. Az így előkészített kéregre futnak be aztán a külső környezetet reprezentáló ingerek. Ezek tehát a kérget mindig olyan állapotban találják, amilyenre azt a belső és külső körülményeket „összevető" for-

matio reticularis beállítja. Ha figyelembe vesszük azt, hogy a formatio reticularis ingerületi mintájának — amely maga kölcsönhatás révén alakult ki — és a külső ingernek a kéregben való újabb kölcsönhatása után a kéregből ismét információk haladnak vissza (feed-back) a formatio reticularisba, sőt a receptorokba is, akkor teljes egészében előttünk áll az a bonyolult, dialektikus kapcsolat, amely minden élőlény és a külső környezete között állandóan fennáll, és amelyet legmélyebben az idegrendszer komplex funkciói tükröznek.

A Magoun felfedezése által szerzett ismereteinkből már logikailag is következik, hogy a belső és külső környezet között fennálló állandó kölcsönhatások olyan fontos idegrendszeri szubsztrátumának mint a formatio reticularisnak az alkalmazkodás olyan alapvető mechanizmusában mint a feltételes reflex képződés is részt kell vennie. Ezt a következtetést megerősíti az a tény is, hogy — visszatérve most a hajtóerőknél megszakadt gondolatmenethez — az állat idegrendszerében már megszületésekor képviselt alapvető hajtóerők (éhség, szomjúság, fájdalom, szexualitás) szintén az agynak ezen, illetve a vele nagyon szoros kapcsolatban levő hypothalamikus és thalamikus területein vannak képviselve. Grastyán és munkatársai megállapították, hogy a formatio reticularisban elektromosan ingerelve az ingerlés a feltételes inger nélkül is képes kiváltani a feltételes reflexet. Ugyanezt sok más szerző is megerősítette. Nagyon érdekes adat volt az, hogy ugyanazon pont ingerlésével mindkét fajta (táplálkozási és elhárító) feltételes reflexet aktiválni lehetett. Hogy az ingerlés aktuálisan melyik feltételes reflexet váltja ki, az mindig attól függ, hogy az ingerlés pillanatában milyen külső környezeti inger (etető vagy a menekülési helyül szolgáló padka) hat az állatra. Ez az adat világosan arra utal, hogy mindkét reflexnek azonos elemi mechanizmusokat kell tartalmaznia. A további elemzés fel is tárt két ilyen elemi mechanizmust, ezeket húzó és taszító hatásnak nevezték el. Ezek alapján a feltételes reflexeket úgy értelmezhetjük, hogy mindegyikük húzó és taszító hatások egymást követő sorozatára felépülő alkalmazkodási aktus. Ez a megfigyelés jól egybevág és kiegészíti Schneirla azon adatát, amely szerint a magatartás a filogenezis folyamán végig két alapvető mozzanatra vezethető vissza. Ezek: a megközelítés (approach) és a visszahúzódás (withdrawal) mozzanatai. Konkrét esetben az ingerintenzitástól függ, hogy melyik hatás érvényesül. Schneirla szerint az ontogenezis korai szakaszaiban alacsony ingerintenzitásra minden szervezet megközelítéssel, magasabb ingerintenzitásra visszahúzódással válaszol (Schneirla, 1959). A Grastyán és munkatársai által végzett elemzések a továbbiakban feltárták azt is, hogy a két alapvető hatást anatómiailag független, de funkcionálisan egymással szorosan összekapcsolt gátló és izgalmi neuronális elemek reprezentálják. Ez a felismerés jól kiegészíti azt a kissé korábbi adatot, amely szerint a formatio reticularis funkcionálisan két fő területre osztható. Az alacsonyabban elhelyezkedő részek inkább gátló, a magasabban levők inkább serkentő hatást fejtenek ki (Cordeau, 1962). A különböző funkcionális állapotban levő területek bonyolult kölcsönös kapcsolatai, melyek révén ún. reverberáló ingerületi körök is működésbe lépnek, teszik lehetővé azt, hogy a hajtóerő csökkenés megindulásakor rövid ideig még perzisztáljon az az izgalom, amely a hajtóerő csökkenéshez vezető mozgásaktust létrehozta, és ezáltal ez a mozgásminta lépjen feltételes kapcsolatba. A feltételes kapcsolat tehát az idegrendszer *legkülönbözőbb részei aktív izgalmi és gátlási állapotainak* állandó kölcsönhatásai közben jön létre.

Az eddigieket összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a feltételes reflex képződési folyamatban az agy *kéregalatti* területei igen fontos és lényeges sze-

repet játszanak. Ezt a tényt még néhány más jellegű adattal is szeretnénk igazolni. Kéregingerlésre kiépített feltételes reflexek vizsgálatakor megállapították, hogy az ingerelt kéregterület körülmetszése nem szünteti meg a feltételes reflexet. Ha ellenben az illető kéregterületet alámetszik, a feltételes reflex kapcsolat eltűnik. Ez a kísérlet szépen demonstrálja, hogy az időleges kapcsolatok nem transzcorticalis, hanem cortico-subcorticalis irányban alakulnak ki (Rutledge és Doty, 1962). Ugyancsak eltűnik az időleges kapcsolat akkor is, ha a kiépülés után az agytörzs bizonyos részeit elroncsolják (Doty, Beck, Kooi, 1959). Yoshii és munkatársai közölték, hogy fényvillanásokra kiépített feltételes reflex esetén frekvencia specifikus repetitív elektromos tevékenység előbb jelenik meg kéregalatti területeken (pl. a középagy formatio reticularisában és a thalamusban), mint a látókéregben (1956—1957). Legutóbb Ádám, Markel és Faiszt számoltak be *agykérgétől megfosztott* állaton kiépített feltételes reflexes kísérleteikről (1964).

A fenti adatok feltárása után hosszú viták alakultak ki a kérgi és a kéregalatti területeknek az időleges kapcsolatokban játszott szerepéről. A formatio reticularis vizsgálatából nyert eredmények kétségtelenül rendkívül impresszionálók, és ez lehetett az oka annak, hogy többen arra a kijelentésre ragadtatták magukat, hogy e funkcióban e területnek van döntő szerepe, sőt hogy a tudatot egészében szintén a formatio reticularis működése képviseli. Ez természetesen éppen olyan helytelen túlzás, mint a korábban a kéregnek döntő szerepet tulajdonító felfogás. Le kell szögeznünk, hogy helyes felfogás csak az lehet, amely azt tartja szem előtt, hogy a központi idegrendszer mindig mint *egységes egész* működik. Bármely részének ebből a komplex egységből való kiemelése és a többi részek *fölé* emelése hibás, metafizikus, statikus szemlélethez vezet, nem alkalmas a jelenségek magyarázatára, és gátolja a további kutatást.

A formatio reticularis — ha szabad így mondanunk — fiziológiai felfedezésének persze igen nagy jelentősége van a konkrét idegrendszeri kutatás, de a filozófiai vizsgálódás szempontjából is. Ezzel a felfedezéssel vált ugyanis ismertté, hogy az agy legmagasabb rendű integratív működése két, egymástól viszonylag elkülönült funkcionális rendszer állandó dialektikus, dinamikus kölcsönhatásának, az ellentétek neurofiziológiai vonatkozásban konkrét azonosságának és különbségének révén valósul meg. Az egyik a klasszikus neurofiziológiában is jól ismert, a külső környezetet képviselő, specifikus rendszer. Ennek legbonyolultabban fejlett része a nagyagykéreg. A másik az agytörzsben elhelyezkedő és a belső környezetet (zsigeri működések, vércukor, vérnyomás stb.) reprezentáló Magoun-féle nem-specifikus rendszer. Az idegrendszer az alkalmazkodás során igyekszik a szervezet integritását megőrizni, ezért a külső ingerek előbb általában az organizmus belső állapotát tükröző ingerületi mintával kerülnek kapcsolatba. Ezen kölcsönhatás eredményétől függően az idegrendszer alsóbb részei a külső ingert felerősítik vagy elnyomják, késleltetik vagy transzformálják, húzó vagy taszító kapcsolatba vonják, vagyis ez esetben a feltételes kapcsolatok *kialakulását inkább* a kéreg alatti részek determinálják. Más körülmények között ezzel szemben a reakciótípust direkt módon a külső inger, azaz magasabb idegrendszeri területek határozhatják meg.

Amikor azonban a feltételes kapcsolat *megszilárdul*, azaz a szervezet alkalmazkodik, a környezet ismertté válik, akkor már általában a kéreg és a magasabb struktúrák determinálják az alsóbb rendszerek működését. Ezt láttuk bizonyítva azzal a kísérlettel, amelyben kéregalatti területek elektromos

ingerlése mindig azt a feltételes reflexet aktiválta, amelyet az állatra aktuálisan ható környezet meghatározott. Mivel azonban tökéletesen, minden elemét tekintve ismeretlen környezet a gyakorlatban egyetlen organizmus számára sem létezik, bizonyos az, hogy a kéreg valamilyen mértékben minden esetben már a feltételes reflex *kiépülési folyamatában is* részt vesz. Az idegrendszer egyes részei között mellérendelt vonatkozások természetesen vannak, de alá- és fölérendelési viszonyok megkülönböztetése ellentmond a tényeknek, és ezért teljesen értelmetlen. A két alapvető nagy rendszer, a specifikus és az aspecifikus is, legfeljebb csak *rész-mechanizmusok* vonatkozásában nyerhetnek *átmenetileg* domináló szerepet. Ilyen rész-mechanizmusok önmagukban azonban éppúgy nem tudják megvalósítani az idegrendszer komplex működéseinek legegyszerűbb formáit sem, mint ahogy pl. izolált szív- és érrendszer nem teljesítené a keringés egyetlen funkcióját sem. Vagyis az idegrendszer valójában mindig *egységes egészként* működik, és működése a legteljesebben meríti ki Engels azon megállapítását, hogy *a természet a dialektika próbaköve.*

IV.

A magasabb idegműködés tanulmányozása fejlődésének rövid ismertetése után most felmerül az a kérdés, hogy a jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján milyen elképzelést alakíthatunk ki magunknak e bonyolult funkciók azon legkomplexebb formájáról, amelyet tudatnak nevezünk, és amely a filozófiának egyik központi vizsgálódási területét képezi. Vajon igaza van-e Lashley angol pszichológusnak akkor, amikor azt mondja, hogy „The facts of cerebral physiology are so varied, so diverse, as to suggest that for some of them each theory is true, for all of them every theory is false" — azaz: az agy fiziológiájának tényei oly változatosak, hogy közülük némelyekre bármely elmélet jó, az összesre azonban minden elmélet hamis. Véleményünk szerint nincs igaza. A tudat elemzésekor a magunk részéről inkább Pavlov kérdéséből indulnánk ki: „A növény mozgása a fény irányába és az igazság keresése matematikai elemzés útján nem egy és ugyanazon sorba tartozó jelenségek-e?" Úgy gondoljuk, hogy Darwin és Szecsenov vonalát folytatni akaró kutató erre a kérdésre csak igennel válaszolhat. Ezt tette Pavlov is, és ezen helyes kiindulása következtében sikerült neki akkor, amikor a feltételes reflex-elv kidolgozása után levonta azt a következtetést, hogy az ember tájékozódása az őt környező világban, egész nevelése, tanulása, minden szokása, fegyelmezése feltételes reflexek hosszú sora, egy már *megkezdett logikai láncolat következő nagyon jelentős lépését* megtennie.

Pavlov alapvető elveit a máig rendelkezésünkre álló és ismertetett adatok, úgy hisszük, elégségesen igazolják. Két szempontot azonban állandóan szem előtt kell tartanunk. Az egyik az, hogy a klasszikus pavlovi sémához való ragaszkodás ma már mindenképpen túlhaladott. A modern technika lehetőségeit is kihasználó és szélesebb nézőpontból vizsgáló kutatások a feltételes reflexek instrumentális típusú formáit mutatják a magasabb idegtevékenység *természetes* elemi egységeinek. Az ilyen módon értelmezett és az újabb adatokat mindig figyelembe vevő feltételes reflex elmélet nem bizonyul hamisnak akkor sem, ha az agy fiziológiájának *összes* tényeire kiterjesztjük. Ha másképp lenne, akkor mára már beteljesedett volna Sherrington Pavlovnak mondott jóslata: „Tudja, a maga feltételes reflexeinek aligha lesz sikerük Angliában, mert nagyon

érezni rajtuk a materializmus szagát." A század eleje óta azonban a feltételes reflex elvnek nemcsak Angliában lett mégis sikere, hanem ma már az egész világ számtalan laboratóriumában ez az elmélet adja a magasabb idegtevékenység kutatásának legeredményesebben járható útját.

Második szempontként sohasem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a rendelkezésünkre álló adatokat főleg állatkísérletekben nyerték. Bár az nem vitatható, hogy a magasabb rendű idegműködés legáltalánosabb alapja magasrendű állatoknál és embernél ugyanaz, mégis szem előtt kell tartanunk Pavlov azon elvét, hogy az extrapolációnál „rendkívül nagymértékű tartózkodással kell viseltetnünk". Véleményünk szerint talán nem tévedünk akkor, ha azt mondjuk, hogy ennek a tartózkodásnak, a fiziológiai mechanizmusok nagyfokú hasonlósága miatt, elsősorban az emberi magasabb idegtevékenység társadalmi meghatározottsága következtében kell állandóan fennállnia.

Nézzük meg most kissé konkrétebben, hogy a feltételes reflex-elv modern szemlélete alapján mit mondhatunk a tudatról mint komplex idegrendszeri funkcióról. *John* amerikai kutató felfogása szerint feltételes reflexeknek az egyéni élet folyamán való kialakulása következtében az agy két fő rendszerében számtalan specifikusan érzékeny ún. szubszisztéma alakul ki. Ezeket ő általános és specifikus reprezentációs rendszereknek nevezi. A reprezentációs rendszerek morfológiailag elsősorban az agytörzs, a hypothalamus, a thalamus és a kéreg meghatározott neuroncsoportjaiból állanak. E rendszerek a régi és az új környezeti hatásoknak, tapasztalatoknak és a szervezet régi és újabb reakcióinak ingerületi mintáit őrzik. A tudat általánosan e rendszerek állandó kölcsönhatása, mozgása eredményének tulajdonítható. Ha a környezet és a belső miliő viszonylag változatlan, akkor e rendszerek kölcsönhatása csökken, illetve közülük csak néhány, az adott környezet ingereire speciálisan érzékeny reprezentációs rendszer van izgalomban. A magatartást ilyenkor az ezek kialakulásakor velük feltételes kapcsolatba került mozgásminták határozzák meg. A külső vagy a belső környezet változásakor az addig az idegrendszerben fennálló viszonylagos egyensúly megbomlik. Az új ingerkombináció, melyben természetesen már ismert ingerkomplexusok tényezőiből is szerepelhet több vagy kevesebb, éppen ezért több reprezentációs rendszert is működésbe hoz. Ezek bonyolult kölcsönhatásba, sőt ütközésbe, konfliktusba is kerülhetnek egymással. Az idegrendszerben ilyenkor zajló bonyolult ingerületi és gátlási folyamatokat a magatartásnak az a fluktuáló jellegű formája juttatja kifejezésre, amely mint tájékozódási reakció jól ismert. A tájékozódási reakció vonatkozásában ilyen ütközési vagy konfliktuselméletet már több szovjet és nyugati kutató is kifejtett (Szokolov, Polezsajev, Berlyne). Vagyis új környezeti ingerek hatására a már kialakult reprezentációs szisztémák (Szokolov ehhez hasonló tartalmat a neuronális modell fogalommal óhajt kifejezni) meghatározott csoportjai izgalomba jönnek, és kölcsönhatásba, esetleg ütközésbe kerülnek egymással. Az ütközések következtében húzó és taszító sequentiák váltódnak ki, míg végül valamelyikkel új feltételes kapcsolat jön létre és szilárdul meg. Ezt a folyamatot vette észre lényegében és nevezte el trial and errornak Thorndike. De vajon a tudat legmagasabb rendű alkalmazkodási formái, a művészi és tudományos alkotások nem ilyen módon jönnek létre? Véleményünk szerint igen, még akkor is, ha ez a folyamat ez esetben csak a gondolatok nem látható trial and error-ja formájában megy végbe.

Az elmondottak talán elégséges bizonyítékát szolgáltatják annak, hogy az új adatok ismeretében ma már semmiképpen sem tartható fenn Pavlovnak

a tudatra vonatkozó eredeti elképzelése sem. Pavlov szerint a tudat „a nagyagyféltekék meghatározott területének idegi működése". Hasonló nézetet fejt ki magyarul nemrégen megjelent könyvében helyenként még Szpirkin is (1963). *Csak a* nagyagy-féltekék meghatározott részeinek működése önmagában azonban semmi esetre sem hozza létre a tudatot. Ha nagyon globális meghatározást akarnánk adni, akkor azt mondhatnánk: a tudat az agy *egészének* működése. A tudat *előzménye és alapja* az agy külső és belső környezetet reprezentáló, a múlt tapasztalatait is őrző fő funkcionális rendszerei állandó dinamikus kölcsönhatásának eredményeként létrejövő és cselekvési aktusokban is megnyilvánuló tükröző tevékenysége. Ezek a cselekvési aktusok az állandó visszajelentésen alapuló korrekció révén célszerűen valósítják meg a környezethez való állandó alkalmazkodást. A tudat szintjén ez az alkalmazkodási folyamat társadalmilag meghatározott, és az idegrendszer által speciálisan tükrözött természeti és társadalmi környezetre való tudatos visszahatás révén valósul meg. Végső soron a tudati tükrözés is feltételes reflex kapcsolatok bonyolult kölcsönhatásainak eredménye, de ezen a szinten mennyiségi változások már minőségi változást eredményeztek. Ezért e jelenségkör törvényszerűségeit neurofiziológiai elemekre visszavezetni nem lehet. Ennek a szintnek specifikus, objektív mozgástörvényeit a pszichológiának kell tanulmányoznia. A pszichológia feladata, hogy a feltételes reflexek révén megvalósuló és társadalmilag determinált visszatükrözés specifikus jegyeit feltárja. Eközben állandóan szem előtt tartandó szempontnak kell lennie annak, hogy a pszichés tükrözés specifikus jegyei a feltételes reflexek fiziológiai elemeire és történéseire *vissza nem vezethetők*, a társadalom specifikus mozgástörvényeiből viszont mechanikusan *le nem vezethetők*. Ezért tehát teljesen jogosult és nagy jelentőségű Pavlov azon tette, hogy a tudati tükrözést, e biológiai mozgáson alapuló társadalmilag meghatározott jelenséget a különböző mozgásformák hosszú sorában mint speciális mozgásszintet a magasabb idegtevékenység fogalmával elkülönítette.

*

Befejezésül ismét Pavlovot szeretnénk idézni: „Az ember szerfelett bonyolult és kifinomult rendszer. De az embernek egészségesnek, erősnek és okosnak kell lennie ahhoz, hogy élvezni tudja a természet kincseit. És a fiziológusnak nemcsak arra kell megtanítani az embereket, hogyan kell helyesen, vagyis hasznosan és kellemesen dolgozni, pihenni, táplálkozni stb., hanem a helyes gondolkodásra, érzésre és akarásra is. A fiziológiának szilárd alapot kell a lélektan számára adnia. Ez a munka már elkezdődött, és hatalmas újabb területek tárulnak fel a fiziológusok előtt." Úgy gondoljuk, az emberek megtanítása a helyes gondolkodásra, érzésre, akarásra nemcsak és nem elsősorban a fiziológia feladata. Annyiban azonban úgy érezzük, igaza van Pavlovnak, hogy e feladat a fiziológia részvétele nélkül nem lenne jól megvalósítható. Az általános emberi alkotóképesség, a tudat aktivitásának mind tökéletesebb kibontakoztatása érdekében ismerni kell az ember értelme, érzelmei, gondolkodása, akarata mögött álló agyi mechanizmusokat is. Erre az ismeretre nem a végső visszavezetés érdekében van szükség, hanem azért, mert az emberi tudatot meghatározó társadalmi viszonyok nem helyettesítik az agyvelő működésének szerkezeti sajátságait, és azért, mivel az emberi tudat, az emberi magatartás mögött álló idegrendszeri struktúrák és funkciók a kialakulásuk után az egyén számára már objektívek, és a társadalmi-természeti hatásokat kialakult *objektív saját-*

ságaiknak megfelelően szubjektiválhatják csak. Talán elég, ha ebből a szempontból röviden a már 2000 év óta ismert eltérő emberi egyéniségtípusokra hivatkozunk. Senki sem vonhatja kétségbe, hogy ezek mögött feltétlenül az idegrendszer eltérő strukturális-funkcionális különbségei rejlenek, bár hogy ezek konkréten miben állanak, azt sajnos még ma sem tudjuk. Ezért nem tudhatjuk azokat az okokat sem, amelyek a társadalmi tényezőkön túlmenően pl. bizonyos kriminológiai esetekben szerepelhetnek, és bizonyára szerepelnek is. Pedig hogy milyen nagy szükségünk lenne ilyen irányú ismeretekre, azt, úgy hisszük, megint csak nem kell bizonyítani.

Végül, a fiziológia területén elért eredmények állandó figyelembevétele nélkül nem fejleszthetjük tovább a tudatra vonatkozó filozófiai ismereteinket sem. A filozófiai vizsgálatok a természet dialektikájának legjellemzőbb sajátságait már felfedték. De még távolról sem értjük eléggé a földi természet legmagasabb rendű termékének, az emberi agynak és funkcióinak sajátos dialektikáját. Eredményeket itt is csak a szaktudományokkal való igazi, termékeny együttműködéstől várhatunk.

ИСТОРИЧЕСКИЙ ПУТЬ И НЕОБХОДИМОСТЬ ИССЛЕДОВАНИЯ ВЫСШЕЙ НЕРВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Лайош Верецкеи

Сознательную деятельность, направленную на строительство коммунизма, нельзя представить себе без широкого развертывания творческих способностей человека и роста активности сознания. Этот процесс с необходимостью требует знания субъекта, законов функционирования так называемой человеческой высшей нервной деятельности, основывающегося на исчерпывающем естественно-научном анализе.

В качестве введения к своей работе автор дает краткий исторический очерк. Путь к точному исследованию сложной нервной деятельности был открыт Декартом, впервые сформулировавшим принцип рефлекса. Двумя столетиями позднее Сеченов И. М. распространил принцип рефлекса на высшую психическую деятельность человека. Его система — если отвлечься от нескольких простых опытов — была разработана чисто теоретически. Мысли Сеченова доказал и развил далее И. П. Павлов, с естественнонаучной точностью обосновав их опытным путем. Разработанное им учение об условном рефлексе открыло ту основную единицу наиболее сложных проявлений высшей нервной деятельности, на которую надстраивается все сложное животное и человеческое поведение. Позднее, главным образом, в период культа личности, павловские положения были превращены в догмы, не проводилось исследования даже тех результатов, которые были достигнуты в изучении высшей нервной деятельности другими авторами, если результаты эти не совпадали самым тесным образом с более ранними и собранными на менее развитом уровне исследования данными Павлова. Все это затрудняло более глубокий анализ, научное развитие.

Далее автор показывает развитие наших познаний относительно связного механизма условных рефлексов. Приведенные данные убедительно показывают, что в настоящее время не может считаться правильным к сожалению все еще часто встречающийся в философской литературе взгляд, согласно которому, временные связи возникают в коре головного мозга, тогда как в создании условных рефлексов принимает участие *вся* нервная система, самые различные ее части. Автор дает подробное описание функции formatio reticularis, показывая, что в настоящее время преодолен и взгляд, согласно которому, человеческое сознание связано с одной ограниченной частью центральной нервной системы (с корой головного мозга или с formatio reticularis). Рассмотрение вопросов сопровождается в статье обсуждением связанных с ними философских проблем.

В заключение автор настоятельно подчеркивает, что без учета состояния конкретных наук нельзя рассчитывать на успех и прогресс философских сторон анализа сознания.

THE HISTORICAL NECESSITY AND COURSE OF THE EXAMINATION OF HIGHER NEURAL ACTIVITY

by Lajos Vereczkei

The conscious building of communism is inconceivable without the steady increase of conscious activity, human creativity. This consequently necessitates a detailed and scientific knowledge of the subject, i.e., the laws of the functioning of the higher neural activity of man.

The topic is historically surveyed in the introduction. The exact study of complex neural activity is based on Descartes'discovery of the principle of reflex. Two centuries later I. M. Sechenov extends the principle of reflex to the highest psychic activity of man. With the exception of a few simple experiments he elaborates this system only theoretically. Sechenov's view is proved and developed by I. P. Pavlov's experiments of scientific exactitude. In his theory of conditioned reflexes Pavlov discovers that the reflex is a basic unit and the most complex manifestation of neural activity; the entire complex animal and human behaviour is founded on the reflexes. Pavlov's theses were later turned into dogmas, especially during the period of the "cult of personality" when the results of other researchers in the study of higher neural activity were ignored whenever these did not strictly coincide with Pavlov's data which were revealed at an earlier and less advanced stage of research. These factors hindered scientific development and thorough analyses.

The author describes the development of our knowledge of the mechanism of conditioned reflexes. The data treated indisputably prove that temporary associations arise in the cortex; unfortunately this view is quite prevalent in philosophical literature. According to our present state of knowledge the entire nervous system, its most different areas, participate in the formation of conditioned reflexes. The author thoroughly describes the function of formatio reticularis and states that the attribution of human consciousness to one part of the central nervous system (the cortex of formatio reticularis) is incorrect in light of up-to-date research. The scientific solution of the pertinent problems is closely associated to the treatment of their philosophical aspects.

The author concludes that we cannot successfully advance the philosophical analysis of consciousness without considering the modern results of the specialized branches of science.

Arisztotelész ellentmondás-felfogásához

VAS IDA

„Arisztotelész logikája kérdésfeltevés, keresés, Hegel logikájához vezető út — de ebből, Arisztotelész logikájából (amely *mindenütt*, minden lépésnél *éppen a dialektika* kérdését veti fel) holt skolasztikát csináltak, kidobtak belőle minden keresést, ingadozást, kidobták a kérdések feltevésének módjait." (Lenin: Filozófiai füzetek. Művei 38. köt. Bp. 1961. 356—357. o.)

Arisztotelésznek részletes elemzésen nyugvó értékelése a marxista filozófiának még adósságai közé tartozik. S bár a szokványos Arisztotelész-képen már Hegel megérezte a javítandót — „. . . egyetlen filozófia ellen sem vétett annyit az újabb kor, mint ő ellene, és egyetlen régi filozófust sem kell annyira megkövetnie, mint Arisztotelészt" (Előadások a filozófia történetéről 2. köt. Akadémiai Kiadó, 1959. 268. o.) —, és klasszikusaink egyes megállapításai is módosítottak már Arisztotelész tanainak hagyományos interpretációján, egy egységes korrigált Arisztotelész-képhez még ma sincsenek meg az előfeltételek (sőt az említett megjegyzések sincsenek még konkréten kifejtve). Egyes részproblémák vonatkozásában azonban elvégezhető, elkezdhető az átértékelés.

E dolgozat ezen az úton kíván elindulni. Célunk: egy részprobléma —az ellentétek együttlétezését tagadó elv, vagy ahogy a köztudatban él: az ellentmondás-elv — vonatkozásában kimutatni, hogy a köztudatban Arisztotelész elveit egyoldalúvá merevítő felfogás él.

Arisztotelészt mint a formális logika megteremtőjét — pontosabban: rendszerbe foglalóját — tartjuk számon. Az ellentmondás törvényét, a formális logikának az elvi álláspontját kimondó alaptörvényt ő fogalmazta meg, erre a törvényre ő épített fel egy logikai rendszert, és ezt lehetett azután különböző irányokban továbbfejleszteni.

Mint ahogyan egy gondolkodó tanításainak bármely részét is csak nézeteinek egészében értékelhetjük helyesen, úgy Arisztotelész logikai elveit sem szakíthatjuk ki gondolatainak egészéből. Ha pedig így szemléljük őket, akkor meg kell látnunk, hogy logikai rendszere nem abszolút igényű merev formális rendszer.

A köztudatban az a felfogás él, hogy Arisztotelész az ellentmondás két ellentmondó tagja együttes létezését *abszolút érvénnyel* tagadja. Mivel pedig az ellentmondás szemben álló viszony, az arisztotelészi elv a köztudatban úgy rögződött, mintha a szembenállás minden lehetséges formájára érvényes lenne. Ez az értelmezés volt a forrása annak, hogy Arisztotelész egyesek tudatában egyoldalúan merev, formális gondolkodóvá vált.

Arisztotelész azonban nem volt a kategorikus vagy-vagy, az ellentmondás-elv, illetve a szemben álló tagok együttlevését tagadó elv filozófusa. Ennek bizonyítására előbb kimutatjuk, hogy az ellentmondás elve Arisztotelésznél a szembenállásnak nem általános törvénye, hanem a szembenállásnak csak egy konkrét formájára, az állítás-tagadás ellentmondására érvényes.

A második lépésben azt szeretnénk igazolni, hogy Arisztotelész még a gondolkodás vonatkozásában sem tekintette általános, azaz a logikai egészét átfogó törvénynek az ellentmondás elvét.

*

Írásunk első részében a szembenállási viszonyt elemezzük. *Kategóriák* c. művében Arisztotelész arról beszél, hogy két dolog négy értelemben állhat szemben egymással: vagy mint viszonylagosok (valamiféle viszonyban állók), vagy mint ellentétesek, vagy mint hiány és birtoklás, vagy mint állítás és tagadás. Más csoportosításban ugyan, de elvileg nem más formákról beszél a *Metafizikában* is. Ha tehát választ akarunk kapni arra, hogy mennyiben érvényesül nála a szembenálló tagok együttlétezését tagadó elv, ezt a négy fajtát kell elemeznünk.

Vegyük sorra őket. „Viszonylagosaknak az olyan dolgokat nevezzük — mondja Arisztotelész —, amelyeket. . . máshoz viszonyítva mondunk annak, amik." (Organon I. köt. Akadémiai Kiadó, 1961. 48. o.) Természetükről pedig ezt mondja: „Úgy látszik a viszonylagosak. . . természettől fogva egyszerre vannak. . . S ezek kölcsönösen meg is szüntetik egymást. Mert ha nincs kétszeres, nincs fél, és ha nincs fél, nincs kétszeres." (Uo. 54. o.) A szembenállásnak ebben a formájában tehát nem érvényesül a vagy-vagy elve (értsd: az együttlétezést kizáró elv). Itt a szemben álló tagok egymást feltételezik, s együtt is léteznek.

A szembenállás második formája az ellentét. Ez olyan jellegű szembenállás, ahol a dolog két végpontja áll egymással szemben. Arisztotelész különbségnek, mégpedig „legnagyobb különbségnek" is nevezi. A különbözőnek — s ezen keresztül az ellentétnek — a természetéről pedig ezeket mondja: El kell határolni a különbözőt a mástól, mert „a 'különbözőség'. . . mást jelent, mint egy dolog másvolta". S amikor megindokolja, hogy miért más, akkor már a különböző természetét kutató kérdésünkre ad választ: „Mert ami más, ahhoz viszonyítva, amivel szemben más, nem kell, hogy valami tulajdonsága alapján legyen más. . . *Ami* azonban *különböző, az valaminek az alapján különböző valamitől*; tehát kell lennie valami azonosnak, amire vonatkoztatva beszélhetünk különbözőségről. Ez az azonos pedig a nem vagy a faj." (Metafizika. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, 1951. 218. o. Kiemelés — V. I.) Mivel viszont az azonos Arisztotelész szerint valamiféle egységet jelent, az egység pedig az, ami szubsztanciája vagy térbeli folytonossága, faja vagy fogalma szerint egy, az egység „a megosztás tagadása". (Uo. 101. o.) Az egység — az ellentétek alapja — tehát „részekre nem bontható" azonosság. (Uo. 211. o.)

Az ellentétek alapjának problematikája az arisztotelészi egység értelmezésének fontos kérdése. Az ellentétek együttlétezését tagadó elv közkeletű felfogása oda vezetett, hogy az alapot, amelyen az ellentétek egzisztálnak, ezek mechanikus egymásmellettiségének tartják, legfeljebb „keverék"-jellegű együttlevésüket „engedik meg". Ez a felfogás azonban nagyon felszínes; talán

abban gyökerezik, hogy Arisztotelész beszél egy helyen — Anaximandroszt idézve — „keverékről", amikor ennek az alapnak a természetét magyarázza.

Az ellentétek alapja Arisztotelész szerint az, amin az ellentétes természetű változások végbemennek. Az ellentétek maguk ugyanis Arisztotelész szerint nem mennek át változáson, ez csak az alapon következik be. (Erre más vonatkozásban még visszatérünk.) Ezt az alapot avagy „a harmadikat" Arisztotelész a *Metafizikában* anyagnak nevezi: „okvetlenül kell valaminek alapul szolgálnia, ami az ellentétessé változzék", majd lejjebb: „Van tehát egy harmadik valami is az ellentét két tagján túl, — az anyag." (Uo. 263. o.)

Ha tisztázni akarjuk az ellentétek alapjának, azaz végső soron az együttlétezésnek a jellegét, akkor véleményünk szerint a legvégső ponton az arisztotelészi szubsztancia problémájába ütközünk. Az anyag ugyanis, amelyet az ellentéteknél alapnak minősít, a szubsztancia egyik formája: „A szubsztancia.. először is az anyag, ami már mint valami meghatározott létező tünetkezik. . ." (Uo. 265. o.)

A szubsztancia más szempontból történő felosztásánál Arisztotelész érzéki valóságról és mozdulatlan szubsztanciáról beszél.

Mivel a szubsztanciák fajai hierarchiát alkotnak, s legrangosabbjuk a mozdulatlan szubsztancia, első megközelítésre is világosan látható, hogy végső soron ennek a jellege határozza meg az alapét is. Ha belőle csak azt látjuk, hogy „mozdulatlan", felmerülhet az a gondolat, hogy az ellentétek alapja mint mozdulatlan szubsztancia nem jelenthet mást, mint nyugalmon való egzisztálást. Ebből első — felszínes — megközelítésre valóban ki lehetne olvasni, hogy az alap tulajdonképpen nem más, mint a rajta egzisztáló tagok mechanikus együttese, keveréke. A szubsztancia további elemzése azonban ezt az értelmezést tarthatatlanná teszi.

A szubsztancia másik fajtája, az érzéki valóság. Ezt Arisztotelész más néven természetnek nevezi, s természetéről, vagyis lényegéről pedig így ír: „. . .*annak a dolognak szubsztanciája, mely mozgásának elvét önmagában hordja*. . ." (Uo. 96. o.) Az alapnak ez a formája önmozgó. Ha a mozgást — mint sokáig tették — úgy fogjuk fel, hogy van egy mozgatásra szoruló, *passzív* tag, amelyet egy *aktív* tag mozgat, akkor az önmozgásnál e két tagnak — az oknak és az okozatnak — szétválaszthatatlanul egybe kell esnie, egymással azonosnak kell lennie. Ez az okok „causa sui" formája. Mivel az ellentét alapja ilyen önmozgó, s itt az ellentétes tagok töltik be azt a szerepet, amelyet a mozgásnál általában az aktív és a passzív oldal betölt, az ellentétek alapját nem nevezhetjük mechanikus egymásmellettiségnek, mert az önmozgás csak az együttlétet, áthatást, ugyanazságot engedi meg, az egymáson kívüliséget azonban — amely az egymás mellett levés mechanikus formájának egyik feltétele — nem.

Ha pedig mindezekután ismét szemügyre vesszük a mozdulatlan szubsztanciát, meg kell állapítanunk, hogy elvileg ez sem különbözik az önmozgásos alaptól. A mozdulatlan szubsztancia isteni állapota ugyanis nem más, mint a magábanvaló gondolkodás, amelynek az a jellegzetessége, hogy „maga-magát gondolja, . . . mikor megragadja a gondolat tárgyát, mert ő maga lesz a gondolat tárgya abban, ahogyan megragadja és elgondolja a tárgyat, s így azonos lesz az ész és a gondolatban megragadott tárgy". (Uo. 273. o.) A mozdulatlan szubsztancia sem más tehát, mint a mozgásának elvét magában hordó másik (a természet), hiszen saját maga — vagyis a gondolkodás — az ok, amiért

önmagát gondolkodásként ragadja meg, elemzése tárgyává teszi, és így saját mozgása vagyis tevékenysége (azaz a gondolkodás) nem más, mint önmaga megismerése. Elvileg tehát ez a szubsztancia sem más, mint az önmozgó, mert benne a kiindulópont, a tevékenység és az eredmény egységben létezik, ami az önmozgás egyik feltétele. Mivel pedig tudás akkor jön létre, ha van oka (vagyis megismerendő tárgy), és van gondolati tevékenység (amely megismer); s mivel a gondolkodás mint tárgy saját tevékenységét, s így tulajdonképpen önmagát szüli, azaz amiért magát gondolkodásnak ismeri meg, annak oka, hogy ő maga gondolkodás. Így a megismerő tevékenysége, amely saját magára irányul, vagyis arra, hogy önmaga lényegét feltárja, nem tárhat fel mást, mint a gondolkodást. S mivel saját tevékenysége (ti. amellyel feltárja önmaga lényegét) és az, amit feltár, egyaránt gondolkodás, a tárgy és a tevékenység azonos. Így a mozdulatlan szubsztancia is causa sui jellegű ok.

Összefoglalva a szubsztancia két fajtájára vonatkozó megállapításainkat, azt mondhatjuk, hogy mivel az önmozgásos alap nem lehet tagjainak mechanikus egymásmellettisége, nem lehet az ellentétek alapja sem. De ebből az is következik, hogy Arisztotelész (bár egyes helyeken úgy jellemzi az ellentéteket, mint amelyek „nem hatnak egymásra") tulajdonképpen megnyitja az utat ahhoz a felfogáshoz is, amely szerint az ellentétek — azonos alapon való létezésük következtében — egymást áthatják, egymásba átmennek, mert nem mások, mint az alap megnyilatkozásai. (Arisztotelész a lényeg és jelenség viszonyának tisztázatlansága miatt ezt a kérdést természetesen még nem látta ilyen világosan. A probléma majd csak az univerziáliák harcába kerül az érdeklődés középpontjába.) Mivel pedig az ellentétek azonosságát és egy alapon való létezésüket kimondta, tulajdonképpen elismerte azt „a harmadikat", amelyen az ellentétes tagok egzisztálnak, s amely szerinte sem más, mint az alap, az érzéki és — magasabb szinten — változatlan szubsztancia.

Láthatjuk tehát, hogy ontológiai vonatkozásban megtalálható Arisztotelésznél a kizárt harmadik törvényével szemben való állásfoglalás. (Köztudott: Hegel ezt a törvényt azzal az érveléssel cáfolta, hogy a harmadik az maga a dolog, vagyis az alap, amely az ellentéteket hordozza.)

„Az ellentétek nem hatnak egymásra" tehát már az általános ellentétfelfogásban megcáfolódik. Még világosabban látszik ez ott, ahol az ellentét két tagja között közbülső is van. Ennek az az érdekessége, mondja Arisztotelész, hogy mind a két tagra vonatkozik. Ilyen viszony van szerinte pl. az egyenlő, a nagyobb és a kisebb között: „az egyenlő. . . az, ami se nem nagyobb, se nem kisebb, ellenben *természeténél fogva alkalmas arra*, hogy vagy nagyobb, vagy kisebb legyen. . ." (Uo. 222. o. Kiemelés — V. I.) Az ellentéteknek ez a formája, bárhogy nézzük is, a mozgást rejti. Ha ugyanis valaki meg akarná határozni a közbülső természetét, világos, hogy az ellentétek együttes fennállását tagadó elvet nem vonatkoztathatná rá, hanem csakis „is-is" és a „sem-sem" elvét.

Ami egyenlő, az bár sem nem a kisebb, sem nem a nagyobb, mégis mindkettő, mert ha természeténél fogva alkalmas arra, hogy nagyobb vagy kisebb legyen, akkor mint lehetőség nagyobb is, meg kisebb is. Az a tény, hogy Arisztotelész arról beszél, hogy a közbülső a természete szerint mindkét szélső lehetősége, tulajdonképpen arra vall, hogy a lehetőségre, amely a „mozgás elve", nem alkalmazza a vagy-vagy elvét. (Uo. 109. o.) Összegezésül megállapíthatjuk, hogy Arisztotelész — ahogy a viszonylagos szembenállás esetében sem — úgy az ellentét vonatkozásában sem áll a merev vagy-vagy álláspontján.

Nézzük meg ezekután, hogyan vélekedik Arisztotelész a szemben álló tagok egymást kizáró jellegéről a szembenállás harmadik formája esetében.

A harmadik forma a hiány és birtoklás. S itt ugyancsak nem érvényes a vagy-vagy sémája. Ennek okát Arisztotelész egy példával így indokolja: „Hiszen ami még nem fejlődött addig, hogy láthasson, arra nem mondhatjuk sem azt, hogy vak, sem azt, hogy lát." (Organon. Id. kiad. 84. o.) Ha pedig a hiány olyan jellegű szembenállás, amelyre nem érvényes a vagy-vagy elve; és ha arra gondolunk, hogy Arisztotelész a Metafizikában mind az ellentétet, mind az ellentmondást hiánynak jellemzi (azon az alapon, hogy „. . .ahol ellentét van, az ellentétes tagok egyikének hiánya áll fenn, csakhogy nem mindenütt egyformán. Így az egyenlőtlenség az egyenlőség hiánya, a hasonlótlanság a hasonlóságé, a rosszaság az erényé") — (Metafizika. Id. kiad. 220—221. o.), akkor nagyon meg kell gondolnunk, hogy az ellentmondás vonatkozásában is egyértelműen és problémamentesen tarthatjuk-e a szemben álló tagok együttlevését tagadó filozófusnak. Az egyik tag hiánya ugyanis egyben a másik birtoklását jelenti, mert a hiány és birtoklás viszonylagos, tehát egymást feltételező szembenállás, s így a hiányról és birtoklásról általában mondottak az ellentmondásra is érvényesek; amikor pedig valami olyannak a hiányáról volt szó, ami még nem fejlődött meghatározott jellegűvé, nem érvényesült az ellentmondási elv. Ez a megállapítás pedig már előrevetíti annak a következtetésnek a lehetőségét, hogy a vagy-vagy álláspontja, azaz az ellentétes tagok együttlevését tagadó felfogás az ellentmondás vonatkozásában sem abszolút érvényű.

Erről azonban csak akkor tudunk meggyőződni, és a nem abszolút érvényűség jellegét csak akkor tudjuk feltárni, ha magát az ellentmondást elemezzük. Ez egyébként a szembenállás még hátralevő negyedik formája.

Arisztotelész szerint az ellentmondás az állítás és tagadás szembenállása: „. . .világos, hogy minden állítással egy tagadás áll szemben, és minden tagadással egy állítás. Nevezzük ezt ellentmondásnak, amikor ti. állítás és tagadás áll szemben." (Organon. Id. kiad. 121. o.)

Bár tagadhatatlan, hogy a szembenállásnak ezen a területén Arisztotelész megfogalmazza az ellentétek együttlétét tagadó elvet, de véleményünk szerint megvonja a határát is, pontosabban: megállapítja az érvényességi körét.

Hogyan határolódik az ellentmondás-elv érvényességi köre, hogyan vall erről Arisztotelész, és hogyan kell ezt érteni?

Az Organonban, tehát logikai művében, s éppen az ítéletekkel foglalkozó részben, a Herméneutikában ezt írja: „. . .azoknak a dolgoknak esetében, amelyek vannak vagy voltak, vagy az állítás vagy a tagadás szükségszerűen vagy igaz, vagy téves." (Uo. 129. o.)

Az első, amit észre kell vennünk, az, hogy kimaradnak azok a dolgok, amelyek lesznek. Ez azért fontos, mert amellett szól, hogy az arisztotelészi ellentmondás-elv mindig csak *valóságos* dolgokra vonatkozik. „A valóság annyit jelent, hogy a dolog megvan. . .", és tegyük hozzá: megvolt. (Metafizika. Id. kiad. 198. o.)

A jövőbeli dolgok kihagyásával Arisztotelész kivonja a törvény érvényességi köréből a lehetőséget. De ennél többet is, ugyanis kihagyja a lehetőség *megvalósulását* is. Ez utóbbi pedig nem más, mint a mozgás, s így ez tulajdonképpen az az eset, amelyet az ellentéteknél a közbülső jellemzett, s amelyről éppen azt állapítottuk meg, hogy az ellentéteket együtt tartalmazza. Az érvényességi körön belül pusztán a „van" marad, az adott, vagyis az eredmény.

Az elmondottak ellen felhozható a következő ellenvetés: Az ellentmondást logikai jellegű szembenállásnak — ti. az állítás és tagadás szembenállásának — tekintettük, és korlátozott jellegét azzal próbáltuk igazolni, hogy tagadtuk érvényességét a lehetőség — a mozgás — vonatkozásában. De a lehetőséget nem logikai formájában, hanem általában ragadtuk meg; s emiatt nem igazolódott kellőképpen, hogy a lehetőségről, illetve az ellentmondás-elv korlátozott jelentőségéről általában mondottak a logikai lehetőségre is érvényesek.

Feladatunk éppen ezért a továbbiakban a következő: egyrészt ki kell mutatnunk, hogy Arisztotelésznél a lehetőségnek logikai, vagyis gondolkodással kapcsolatos formája is van, másrészt a logika területén belül kell megállapítanunk az elv érvényességi körét, határait.

Először nézzük a lehetőség problémáját. A *Metafizikában* Arisztotelész világosan beszél a lehetőség logikai formájáról is: „. . .a lehetőségek is részben esztelenek, részben pedig eszesek." (Uo. 192. o.) Az eszes lehetőség a lélekre vonatkozik, s a gondolkodás ennek tevékenysége. A logika a gondolkodással foglalkozik.

Az eszes lehetőség további elemzése már az ellentmondás-elvnek a logika területén belüli érvényességi körét segít megállapítani.

A logikán belül két olyan területet tudunk megemlíteni, ahol nem érvényesül az ellentmondás-elv. Az egyik fogalom területe, a másik a nem egyetemes érvényű általános ítéletek (vagyis a részleges ítéletek) szembenállása.

A fogalom és a vagy-vagy elvének viszonya az eszes lehetőség problémájához tartozik. Az eszes lehetőség tulajdonsága az ellentétekre való vonatkozás. S ennek — azaz az ellentmondás-elv érvényesülés tagadásának — okát a következőképpen magyarázza Arisztotelész: „Ennek az az oka, hogy a tudás fogalom, a fogalom pedig egy és ugyanaz marad, akár a dolgot, akár ennek hiányát tárja föl előttünk, ha nem is ugyanazon a módon, mert bár bizonyos tekintetben mind a kettőt felöleli (mármint az ellentéteket — V. I.), mégis inkább a pozitívumot fejezi ki. Ezért az ilyen tudás szükségképpen felöleli az ellentétet, de csak annak egyik tagjára irányul közvetlenül, s a másikra csupán közvetve. . ." (Uo. 192. o.)

Az idézett értelmezésnél felmerülhet az az ellenvetés, hogy Arisztotelész a fogalmat — *Metafizika* más helyén — mozgás nélküli kategóriának fogja fel: „. . .a fogalomnak nincs pusztulása, aminthogy nincs keletkezése se, mert nem a ház mint fogalom, hanem ez meg ez a ház keletkezik, mint valóság." (Uo. 172. o.)

Arisztotelésznél azonban a keletkezés és pusztulás a mozgásnak csak egyik fajtája. Így abból, hogy a keletkezés és pusztulás jellegű mozgásnak a fogalomra való vonatkozását tagadja, nem következtethetjük, hogy a fogalom mozgását általában tagadja. Az, hogy Arisztotelész vallja a lehetőség és a fogalom kapcsolatát, s a lehetőséget a mozgás elvének tartja, szintén amellett szól, hogy elismeri a fogalom mozgását.

Hogy Arisztotelész a fogalom mozgását nem tagadja, az abból is látszik, hogy az eszes lehetőség tulajdonságait tárgyaló fejtegetését így folytatja: „Minthogy pedig az ellentétek nem szoktak egyugyanazon a valóságon meglenni, a tudás azonban annyiban lehetőség, amennyiben a fogalom birtoklása, s minthogy a lélekben megvan a mozgás elve, ennek következtében az történik, hogy míg a gyógyszer csak gyógyít, a meleg melegít, a hideg pedig hűsít, addig az, aki tudással rendelkezik, mind a kettőt, a pozitívumot és a negatívumot egyformán létre tudja hozni. *A fogalom ugyanis mind a kettőt felöleli. . .* Ennek alapján

ugyanabból az elvből kiindulva mind a kettőt létre tudja hozni, *miközben az ellentét két tagját a gondolatban* (értsd: gondolkodásban — V. I.) *egy pontra össze tudja kapcsolni. . . az eszes lehetőség. . . amit létre hoz, azt egy elvben, a fogalomban, egybefoglaltan bírja.*" (Uo. 192—193. o. — Kiemelés V. I.) A gondolkodásnak tehát van olyan kategóriája, amely az ellentét két tagját egységbe foglalja, ez a fogalom. Az eszes lehetőség ilyen, ellentéteket magában foglaló jellege ellen szól látszólag a *Metafizika* kilencedik könyvének V. fejezete. Itt ugyanis azt mondja Arisztotelész, hogy az eszes lehetőség két ellentétes megvalósulást enged meg, ez pedig lehetetlen. De az említett hely nem a lehetőség ellentéteket együtt tartalmazó, vagyis a kettős irányú megvalósulást *birtokló* képességének lehetetlensége mellett szól, hanem egy már meghatározott irányulás ellentétességének lehetetlenségéről. A megvalósulás mindig olyan, mondja itt Arisztotelész, amilyenre a lehetőség a környezet hatására képes. Itt a szándékról szólva — amely szerinte a valóság alapján álló cél szerinti irányulást ad a lehetőségnek — a lehetőség *meghatározott* jellegű tevékenységéről beszél, azaz legvégső soron már a valóságról.

Nézzük meg ezekután azt, hogyan kell értenünk az eddigiek alapján Arisztotelész azon állítását, hogy a kijelentésnek nem lehetnek ellentétes tulajdonságai, a dolognak viszont, amelyre vonatkozik, igen.

A fogalom elemzésénél felhozott idézet látszólag ennek ellenkezőjét állítja, azt ugyanis, hogy az ellentétek nem szoktak egyugyanazon valóságon meglenni. Fentebb pedig azt állítja Arisztotelész, hogy a dolog rendelkezhet ellentétes tulajdonságokkal. Az „ugyanarról való állítás" azonban csak látszólagos, a valóság és a dolog Arisztotelésznél nem azonos kategóriák — „A valóság annyit jelent, hogy a dolog megvan. . ." (Uo. 198. o.) Tehát *a valóság a dolognak egy állapota, mégpedig a „van", a „létezik" állapota.* Így az a kijelentés, hogy a valóság nem tartalmazza együtt az ellentéteket, tulajdonképpen azt mondja, hogy a „tény", a „van", a „létezik" nem tartalmazza őket.

Ez a kérdés egyik oldala. A másik probléma az, hogy míg a fogalom tartalmazza az ellentétes tulajdonságokat, a kijelentés már nem. Ennek elemzéséhez összegezzük röviden az eddigieket: egyrészt vannak a dolgok, amelyek ellentétesek, és vannak a fogalmak, amelyek ugyancsak ellentétesek; másrészt van a dolognak egy állapota, a valóság, amely nem ellentétes, és vannak a kijelentések, amelyek ugyancsak nem lehetnek ellentétesek. Mivel Arisztotelész az igaz megismerés alapelvének azt tartja, hogy az ismert megfelel a tárgy természetének, jogosan feltételezzük, hogy a dolgot a fogalom tükrözi, s így tehát az a kijelentés, amelynek nem lehetnek ellentétes tulajdonságai, nem másra, mint „a tényre" vonatkozik. Arisztotelész ezt világosan meg is mondja: „. . .azért mondjuk, hogy a kijelentés igaz vagy téves, mert a tény van vagy nincs. . ." (Organon. Id. kiad. 35. o.)

Ha egy kijelentésben csak egy tény tükröződik, akkor tudástartalma nyilván csak egy része annak a tudásnak, amely a dolog egészére vonatkozik, és amelyet a fogalom foglal össze. Egy ilyen kijelentés tehát csak egyetlen „itt és most"-ra vonatkozó ténymegállapítás. (A tényt természetesen nem neopozitivista értelemben, tehát mint közvetlenül átéltet értjük.) Arisztotelésznél a tény az objektum egy adott állapota — az az állapota ugyanis, hogy létezik —, s a kijelentésben ez ölt testet. S mivel a létnek Arisztotelész szerint annyi formája van, ahány kategória van, és ennek mindnek van „létezik"- azaz „van"-állapota (a lét ugyanis Arisztotelész szerint kettős értelmű: egyrészt minden tárgy, minden egyes, vagyis általában a tárgy; másrészt ennek a minden egyes-

nek, minden tárgynak tulajdonsága, állapota, mozgása), ezért elmondhatjuk, hogy az ellentmondás-elv nem vonatkozik másra, mint minden tárgy lehetséges meghatározottságainak „van", tény jellegű megállapítására.

Felmerül a kérdés: van-e értelme annak, hogy az ellentmondás-elv korlátozott jellegének bizonyítása érdekében ilyen hangsúlyosan kiemeljük a van-t, a tényt. Ennek ugyanis csak akkor van értelme, ha a létezőnek nem a „van", azaz a valóság az egyedüli létformája, hanem rajta kívül még más formája is van. Fentebb láttuk, hogy van: ez a másik forma a lehetőség.

S a lehetőséget a tudás vonatkozásában másként is jellemezhetjük. Közismert, hogy a *Metafizika* a tudás kétféle formájáról beszél, a „van" és az „ok" tudásáról. Az igazi tudás Arisztotelész szerint az ok ismerete. Ennek jellegzetességeit nem tárgyalja, csak létezését említi meg. Ha azonban a filozófia történeti fejlődésének eredményeire gondolunk, annak *világos* megfogalmazására, hogy az ok a dolog alapja, lényege, akkor azt kell mondanunk, hogy az ok jellegű ismeret nem vonatkozhat másra, mint az alapra, a lényegre.

S itt kell most egy lépéssel továbblépni abban a következtetésünkben, amelyet az ellentéteknél az alapról, konkrétabban az anyagról és a mozdulatlan szubsztanciáról adtunk. Arisztotelész ugyanis a Metafizika tizenkettedik könyve II. fejezetében az anyagot, tehát az alapot lehetőségnek nevezi: „Ez a lehetőség az, amit Anaxagoras az 'Egy'-en értett, . . . és amit Demokritos is említ, hogy ti. 'minden együtt volt' lehetőség szerint, valóságosan azonban nem." (Metafizika. Id. kiad. 263—264. o.) S az anyag fogalmát Arisztotelész szerint ezzel az elvükkel sikerült megragadniuk.

Ezután jogosan elmondhatjuk: nem ellenkezik Arisztotelész felfogásával az a következtetés, hogy a tudáson belül az okra vonatkozó tudás, vagyis a tudás második formája a van területén kívül esik, mert az ok nem más, mint a lehetőség. Mivel pedig ez — mint fentebb láttuk — kívül esik az ellentmondás-elv érvényességének körén, és az igaz tudás megköveteli a tárgy jellegének megfelelő tükrözést, nyílvánvaló, hogy a lehetőséget tükröző ítéletnek is az ellentmondás-elv érvényességi körén kívül kell esnie.

Ahhoz, hogy erről kétséget kizáróan meggyőződhessünk, vizsgáljuk meg a kijelentéseket.

Kiindulásunknál a részleges kijelentéseket már kivontuk az ellentmondás-elv érvényességi köréből. Erre Arisztotelész következő megállapítása adott alapot: „. . .ha az egyetemes dolgokról egyetemesen jelentjük ki, mindig igaz az egyik, a másik pedig téves; meg az egyedieknél is. . . Viszont, ha egyetemes dolgokról nem egyetemesen jelentünk ki valamit, akkor nem feltétlenül van így. . ." (Organon. Id. kiad. 129. o.)

Az egyetemes kijelentő formát állító alakjában általában a „minden", tagadó alakjában általában az „egy sem" szavak jelzik, melyek Arisztotelész szerint azt jelentik, hogy „egyetemes a névszóra vonatkozó állítás vagy tagadás". (Uo. 140. o.) Ezeket a formákat akkor használjuk, ha a P-vel jelölt tulajdonság, állapot stb., egyszóval meghatározottság az S-nek *feltétlen* tartozéka. Ami más szóval azt jelenti, hogy „minden egyes S-ben megvan". Így például az a kijelentés, hogy „minden ember halandó", egyetemes vagy feltétlen kijelentés, de nemcsak azért, mert az S egész terjedelmére vonatkozik — később úgy fogják meghatározni ezt a tényt a logikában, hogy az S elosztott —, hanem elsődlegesen azért, mert a dolog szükségszerű természetét fejezi ki.

„Az ember szép" kijelentés azonban Arisztotelész szerint már nem tartozik az ellentmondás-elv érvényességi körébe: „. . .igaz lehet egyszerre az a

kijelentés, hogy *Az ember fehér*, és hogy *Az ember nem fehér*, meg hogy *Az ember szép* és *Az ember nem szép ;* ugyanis akkor, ha van csúnya, tehát nem szép ember, és akkor, ha van olyan ember, aki szép lesz, azaz még nem az." (Uo. 124. o.) Ez a nem egyetemesen kijelentő forma, melyet később részleges formának neveztek. A „részleges" megnevezés elmosta az ítéletben a *P* szerepét — amely Arisztotelésznél megvolt —, és az ítéletforma megítélésének kritériumává az *S* vált. Ez azért hiba, mert bár az *S* valóban az alap — de tartalmi és terjedelmi vonatkozásban egyaránt. A „részleges" megjelölés pedig egyoldalúan csak a terjedelmit emelte ki. Ez annak következménye volt, hogy már a feltétlen, vagyis általános formát is csak mennyiségi értelemben használták, s „elhagyták" belőle a szükségszerű, vagyis a tartalmi jelleget.

Ha megnézzük Arisztotelész logikai vonatkozású fejtegetéseit, azt látjuk, hogy egyes, továbbá egyetemesen, valamint nem egyetemesen általános érvényű kijelentésekről beszél. (Mivel a nem egyetemesen általános ítéletet részlegesnek is nevezhetjük, s napjainkban ez az elnevezés az általánosabb, a továbbiakban ezt használjuk.) Ezek közül az egyes, valamint az egyetemesen általános kijelentésre érvényes az ellentmondás elv, a nem egyetemesre nem. Ez köztudott, de mi az oka, illetve mi a jelentősége annak, hogy Arisztotelész kivonja a részleges ítéletet az ellentmondási elv érvényességi köréből?

Az arisztotelészi korlátozás mélyebb lényegének feltárásához az egyes, az egyetemesen és a nem egyetemesen általános kijelentések szerepét, különbségét kell tisztáznunk.

Mivel egyes, valamint egyetemesen általános ítéletek szembenállásánál terjedelem tekintetében azonos kijelentések viszonyáról van szó, a részleges ítéletek esetében is azonos — részleges — terjedelmű két ítélet viszonyát kell elemeznünk.

Az arisztotelészi példánál maradva, a szemben álló részleges ítéletek: az ember szép — az ember nem szép. Mivel Arisztotelész azt állítja, hogy ez a forma akkor alkalmazható, ha van olyan ember, aki vagy csúnya, vagy még nem szép, nyílvánvaló, hogy a részleges ítéletnek a „néhány ember szép — néhány ember nem szép" kifejezés felel meg.

Hogyan viszonyul egymáshoz az állítás és tagadás az egyes, valamint az egyetemesen általános formánál?

Ha röviden akarunk válaszolni, azt mondhatjuk, hogy kizárják egymást.

De azt is mondhatjuk, hogy fedik egymást: *a tagadás határozottan annak a tagadása, amit az állítás állít, és semmi több.* Ez következik a tartalmukból, abból, hogy — mint Arisztotelész megfogalmazza — az állítás azt állítja, hogy a tény megvan, a tagadás pedig ezt tagadja.

A szemben álló részleges ítéleteknél más a helyzet: nem kizárják, hanem kiegészítik egymást. A „néhány ember szép" és a „néhány ember nem szép" megfér egymás mellett, mert mindegyik az embereknek csak azt a körét fedi, amelyre a másik nem vonatkozik. A „néhány szép ember" kívül esik a „néhány nem szép" tartományán, a „néhány nem szép" tartománya kizárja a szépeket, de maga sem egysíkú. Az arisztotelészi példából is látható, hogy oda tartozik pl. a csúnya, és az is, aki még nem szép. És ha kérdezték volna Arisztotelészt, nyilván mondott volna továbbiakat is, pl. azt, aki már nem szép. A felsorolás feltétele pusztán az, hogy *ismerjük* az ember megoszlási féleségeit a szépség vonatkozásában, hogy tulajdonképpen fel tudjunk építeni a féleségekből egy skálát. A skálát ismerve pontosan tudjuk, hogy egy-egy tagjának állítása milyen féleségeket tagad és fordítva. „Ismerve az ember megoszlási skáláját"

— mondtuk, s ebből a kijelentésből egyrészt további következtetés, másrészt további probléma adódik.

A következtetés az, hogy megoszlási skála ismeretében választ tudunk adni arra a kérdésre, hogy mivé egészíti ki egymást a két részleges ítélet, azaz — másként megfogalmazva — arra, hogy hogyan viszonylik együttesen a két csoport „néhány ember" ahhoz (ti. *az* emberhez), aminek a megoszlási skálájáról szó van. A válasz: úgy, hogy a kettő együttesen fedi — a két részleges ítélet együtt az általános ember, az ember általában, a megoszlás skála egésze, vagyis minden ember. A két részleges ítélet egymást az általánossá egészíti ki, és csak együtt az emberi nem egésze.

A probléma pedig abból adódik, hogy a tagadó forma tartalmát csak a skálának — az ember megoszlási félesége ismeretén nyugvó — felállítása után tudjuk határozottan megmondani. Az ember azonban — az egyes állító és tagadó ítélet mintájára, valamint arra támaszkodva, hogy néhány embert szépnek tapasztal — a megoszlási skála ismerete nélkül is felállítja a két részleges ítélet kapcsolatát, vagyis megalkotja a „néhány ember szép — néhány ember nem szép" összefüggést. Mivel pedig a tagadott forma konkrét tartalma ismeretlen, tulajdonképpen határozatlan az az összefüggés is, amelyet így feltételez a megismerés.

Ebből következően a részleges ítélet tagadó alakja nem pusztán tagadó, hanem állító is. A „nem szép" pl. jelenti mindazokat a féleségeket, amelyek a szépen kívül esnek.

A „minden ember szép — minden ember nem szép" és az „*X. Y.* szép — *X. Y.* nem szép" (vagyis az egyetemesen általános, valamint az egyedi ítéletek) vonatkozásában azonban nem ez a helyzet, ezek lezárt ténykijelentések. Az egyes és az általános formánál a hangsúly a *P*-n, vagyis a megállapításon van; mégpedig olyan jelleggel, hogy igenlően vagy tagadóan, tehát *határozottan* állást foglalunk, hogy a *P*-ben jelölt meghatározottság létezik-e vagy sem. A részleges tagadó alaknak van egy — hipotetikus jellege miatt — kíváncsiságot keltő hatása. S ezt akkor érzékeljük jól, ha a kijelentések ismeretlen skálára vonatkoznak. A „nem szép" formában ugyanis hipotetikusan állítottunk valamit, s megvan az az igényünk, hogy tartalmát konkrétan felfedjük.

Ha jól végiggondoljuk az eddig mondottakat, úgy tűnik, hogy állásfoglalásunk a két részleges ítélet határozott, illetve határozatlan jellegét illetően nem egyértelmű. Amikor ugyanis azt mondtuk, hogy a két részleges ítélet általánossá egészíti ki egymást, akkor a határozott jellegük mellett, a tagadó alak határozatlan jellege miatt pedig a határozatlanságuk mellett — azaz határozott jellegük ellen — foglaltunk állást.

Ez azonban nem ellentmondás, hanem csak arra utal, hogy a részleges ítéletet a határozottsága vonatkozásában az alany *(S)* és az állítmány *(P)* szempontjából egyaránt elemeznünk kell.

Így ugyanis azonnal nyilvánvalóvá válik, hogy az *S* vonatkozásában azt mondhatjuk, hogy bár közvetlenül nem meghatározott, mert a „néhány ember" nem pontos terjedelmi maghatározás, de közvetve mégis meghatározott, mert a néhány igen (állító forma) és a néhány nem (tagadó forma) *együtt* a mindent, vagyis a dolgot általában adja.

A részleges ítélet tagadó alakja a *P* vonatkozásában határozatlan tartalmú, mert bár állít, konkrét állító tartalmát az szabja meg, hogy. . . — s itt most meg kell állnunk egy pillanatra, ugyanis két válasz lehetséges aszerint, hogy már ismert vagy még ismeretlen általánossal dolgozik-e a megismerés.

Ha ismert az általános, vagyis a skála, akkor a tagadó alak állítása közvetve határozott, ekkor ugyanis tudjuk, hogy mi marad meg a féleségekből (a skálából) az állító alakot kivéve: tagadott mindaz, ami kívül esik az állítón, tehát a tagadó *P* tartalma tulajdonképpen konkrét együttes.

Ha azonban nem ismert az általános (azaz a teljes skála) — s ez a gyakoribb —, akkor a tagadó *P* tartalma meghatározatlan, akkor csak azt tudjuk róla, hogy mi *nem* — pl. azt, hogy nem szép —, de hogy mi igenlően, azt nem tudjuk. Ekkor a tagadó alaknak a tagadó jellege a határozott: a „nem szép" annak a kizárása, amit az állítás határozottan tartalmaz; de állító jellege határozatlan, mert hogy a „nem szép" a szépen kívül mit tartalmaz, nem tudjuk.

Így míg az egyedi és az általános szembenállás esetében a tagok az igazhamis viszonyban állnak egymással — pontosabban, ha igaz pl. az a megállapítás, hogy „minden ember halandó", akkor hamisnak kell lennie annak a kijelentésnek, hogy nem igaz az az állítás, hogy nem minden „ember halandó"—, addig a „néhány" forma esetében, ha igaz vagy hamis is az első tag, a másik megfér mellette. A részleges forma tagadásakor az alany kiegészül az alany nemévé — tehát meglátjuk, hogy a „néhány ember" *az* ember egy csoportja —, s ennek megfelelően az állítmányban is az állítmány nemét tételezzük. Ezt az álláspontunkat támasztja alá meglátásunk szerint Öffenberger „A tagadó ítélet szerepe az objektív valóság megismerésében" c. cikke is; itt elmondja, hogy ha pl. *a* ló nem fehér, akkor valamilyen színű, mert a legközelebbi nemre megyünk át. (Filozófiai Szemle 1958. 1—2. sz.) S ezért a „nem szép" állítja a szépen kívül a szépség neme egészének meghatározottságát, azaz implicite az embernek a szépség vonatkozásában való meghatározottsága *lehetséges* megoszlását.

S az ok, amiért a két részleges ítélet szembenállására nem vonatkozik az ellentmondás-elv, az állító és határozatlan jellegében keresendő. Ami ugyanis — bár mint lehetőséget állítjuk — *határozatlan*, az nem lehet tény. Amikor tehát Arisztotelész kivonja a két részleges ítélet szembenállását az ellentmondás-elv érvényességi köréből, ezt azért teszi, mert a *bennük kifejeződő tudástartalom kívül esik a tény szféráján.*

A tagadó forma nem pusztán tagadás (ti. az állítóban megjelölt tartalom vonatkozásában), hanem — bár határozatlan jelleggel — állítás is, a részleges tagadó ugyanis az általános egyik oldala, s így állítmánya ennek meghatározottságát jelöli. A tagadó forma ugyanis azt állítja, hogy a néhány ember, bár nem szép, bár kívül esik a szépek körén, de *mivel ember, valamilyen meghatározottsággal rendelkezik a szépség vonatkozásában.* A tagadó részleges ítélet állítása tehát hipotetikus — az embernek a megismerés továbbhaladásával kell majd eldöntenie a konkrét tartalmát.

Mivel pedig az, hogy a tagadó részleges ítélet tudástartalmának milyen konkrét jellege van, csak akkor tudjuk meg, ha feltárjuk az ember összes — lehetséges, illetve valóságos — féleségeit az adott vonatkozásban, a tagadó részleges ítélet meghatározott tartalma az *S* (az ember) természetének függvénye. S ezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy *az S természete a részleges tagadó alak lehetőségének alapja.* S ez a lehetőség (a hipotetikus jelleg rejti véleményünk szerint az okot, amely miatt a részleges ítéletek szembenállása kívűl esik az ellentmondás-elv érvényességi körén.

Az okot konkrétan kétféleképpen lehet megfogalmazni.:

1. Láttuk, hogy a lehetőség kívül maradt az ellentmondás-elv érvényességi körén. A két részleges ítélet szembenállása lehetőségtartalmat rejt, a tagadó

alak valóságos tartalma az *S* természetétől függ, ennek függvénye — ésszerű tehát, hogy a részleges ítélet kívül essék az elv érvényességi körén.

2.A lehetőség túllép a kijelentés tartalmának a „van-e?" kérdésre válaszoló szféráján, már azt a kérdést veti fel, hogy „miért?". A tagadó részleges forma meghatározottságai konkrétan azért olyanok, amilyenek, mert az *S* természete itt már ezeket engedi meg, az *S*-re vonatkozó tudás már nem tény jellegű ismeret, hanem már az ok ismerete: a tagadó részleges alak konkrét tartalmának *oka* ugyanis az *S* dolog természetében keresendő. A két részleges ítélet szembeállításával a gondolkodás elhagyta a közvetlenség — a „van" — szféráját, s átlépett az „ok" (megismerésének) szférájába. Erről pedig Arisztotelész ugyan már csak ontológiai vonatkozásban beszélt, de láttuk: álláspontjával nem ellentétes az a felfogás, hogy az ok kívül esik az ellentmondás-elv érvényességi körén.

A megismerés az ismeretlen felé halad, vagyis megismerni azért akar az ember, mert a dolog idegenségét meg akarja szüntetni, ezért azt mondhatjuk: a két részleges ítélet szemben álló kapcsolata a gondolkodás önállóságát jobban kifejezésre juttatja, mint akár az egyesé, akár az általánosé; mert amíg ezek tényt regisztrálnak, addig a két részleges ítélet szembeállításakor állító és tagadó egységét tételező gondolkodás már olyan tartalmat feltételez hipotetikus jelleggel, amely kívül esik a tény területén, s amelynek konkretizálása a megismerés tárgyának továbbelemzését igényli. Így a két részleges ítélet szembeállításakor a gondolkodás jobban támaszkodik a saját önálló mozgására, mert lényegében ennek — pontosabban: az állítás-tagadás egységét tételező mozgásának — alapján olyan tudástartalmat *tud bele* a gondolkodási formába, amelynek konkrét tartalma a további megismerés — tehát egyelőre még ismeretlen — tárgyának függvénye, és így egyelőre előretételezett. S az, hogy a határozatlanságot — vagyis a részleges tagadó forma határozatlanságát — csak az *S*-nek (a megismerés tárgyának, illetve a féleségei teljes — lehetséges, illetve létező — skálájának) a megismerése szünteti meg, azt igazolja, hogy a tudat önálló mozgása csak akkor lehet igaz, ha a tárgy természetét követi.

Ha összegezni akarjuk a részleges ítélet szembenállására vonatkozó elemzésünket, azt kell mondanunk: amikor Arisztotelész a részleges ítéletet az ellentmondás-elv érvényessége köréből kihagyta, akkor azt a felfogását juttatta kifejezésre, hogy az ellentmondás-elv csak a tény szférájára vonatkozik. S ez az állásfoglalása nagyon is konzekvens, mert az érvényességi körön kívül hagyott területek mindenütt a lehetőséget rejtik.

Hogy az ellentmondás-elv a tényre vonatkozik, általánosan elfogadott vélemény a logikában. De a további következtetést, amelyet véleményünk szerint Arisztotelész igényel — ti. egyrészt azt, hogy mivel a létező egésze terjedelmesebb a valóságnál, a róla való tudás sem korlátozódhat pusztán a valóság, tehát a „van" jellegű tudásra, hanem a kijelentéseknek mást is kell tükrözniük, mint a tényt, másrészt pedig s főleg azt, hogy amikor nem tényt tükröznek, már nem érvényesül az ellentmondás-elv — már nem vonják, illetve fogadják el, pedig ezt a következtetést le kell vonni.

Így tehát — bár igaz, hogy amit Arisztotelész rendszerbe foglalt, az az ellentmondás elvén épül, tehát logikája formális logika — Arisztotelész nyilvánvalóan nem abszolutizált, mert nemcsak azt látta, hol érvényesülnek törvényei, hanem azt is érezte ösztönösen — ha az okot nem is kutatta —, hogy hol nem, s ezért tudott nem merev lenni, szemben mindazokkal, akik a formális

logikát, illetve ennek ellentmondás-törvényét a gondolkodás abszolút törvényének tekintik.

Összegezésül az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

Az a felfogás, amely Arisztotelészt merev formális gondolkodónak, a merev vagy-vagy filozófusának tartja, egész tanításának pusztán egyik oldalát ragadja meg: a létező „van" — vagyis a „valóság" — állapotára vonatkozó felfogását kiterjeszti a létező egészére. A létezőnek azonban másik oldala is van — a lehetőség —, s erre vonatkozóan Arisztotelész következetesen állítja a szemben álló tagok együttlétezését. — Ez az egyik oka annak, hogy Arisztotelészt egyoldalúan értelmezik.

A másik oka az, hogy mindenféle szembenállásra vonatkoztatják az arisztotelészi ellentmondás-elvet, nem pedig csak az állítás és tagadás szembeállítására.

Mivel pedig kialakult az első egyoldalúság, azt sem láthatták világosan, hogy az állítás-tagadás szembenállásán belül is érvényesül a lehetőségnek az ellentmondás-elv érvényességi köréből való kizárása (lásd a fogalomról és a két részleges ítéletről mondottakat). Így azután nem lehetett tisztán látni azt sem, hogy Arisztotelész logikai vonatkozásban sem tartotta abszolút törvénynek az ellentmondás-elvet, annak ellenére, hogy logikai rendszerét erre az alapra építette fel.

Mindebből következik, hogy azok, akik ma a formális logika abszolút jellegének álláspontjáról tagadják egy nem formális logika létjogosultságát, vagy tagadják a formális logika érvényességének korlátozott jellegét, Arisztotelészt csak úgy állíthatják maguk mellé, ha tanítását *egyoldalúan* értelmezik.

К ПОНИМАНИЮ ПРОТИВОРЕЧИЯ У АРИСТОТЕЛЯ

Ида Ваш

В отношении принципа противоречия Аристотель не может быть назван негибким формальным мыслителем. Анализируя его логические воззрения в свете всего его учения, можно ясно видеть, что принцип противоречия действителен у Аристотеля лишь для одного определенного типа противоположенности, для противоположенности утверждения-отрицания, но и в нее не включается противоположенность двух частных суждений.

Причина последнего момента состоит в том, с одной стороны, что содержание знания, выражающееся в двух суждениях указанного типа, не представляет собой знания «фактического» характера, с другой стороны, в том, что принцип противоречия относится лишь к той бытийной форме существующего, которая является совпадающей с фактом «действительностью», и не относится к другой бытийной форме существующего — возможности.

Таким образом, может быть установлено, что несмотря на то, что Аристотель был формальным логиком (в области систематизированной им логики осуществляется принцип противоречия), система его не абсолютизировалась им, т. е. не рассматривалась им как система знания, относящаяся к существующему в целом.

ARISTOTLE'S VIEW OF CONTRADICTION

by Ida Vas

As far as Aristotle's principle of contradiction is concerned, the classical philosopher cannot be regarded as a rigid formal thinker. If we examine his logical views in light of his entire teaching, it is evident that Aristotle's principle is valid only for a certain type of counterposition, that of affirmation and negation although the opposition of the two particular judgments is omitted even here. The cause of this is that the information content expressed by these two judgments is non factual knowledge, while on the other hand, the principle of contradiction, in regard to being, pertains only to the form of existence of reality corresponding to the facts and not to the other form of existence, possibility.

In conclusion it may be stated that although Aristotle is a formal logician the principle of contradiction is asserted in his logical system and at the same time he did not absolutize this system, i. e., he did not regard it as a system of knowledge including all being.

A kierkegaardi esztétika és a zene

HELLER ÁGNES

Ha felvetjük azt a kérdést, hogy milyen szerepet játszott a zene Kierkegaard rendszerében, akkor nem csupán történelmi problémát érintünk. Kierkegaard zeneelmélete mindmáig hat, s nemcsak a magát tőle eredeztető egzisztencialista filozófia híveinek körében, hanem az esztétikai köztudatban is. E hatás oka csak igen csekély részben az, hogy e múlt század eleji gondolkozó a zene néhány valóban fontos sajátságára hívta fel a figyelmet, hiszen ezeket az igazságokat többnyire ad abszurdum vitte és eltorzította. Inkább abban rejlik, hogy Kierkegaard valamit előre megsejtett és jelzett, ami korábban még nem létezett. A modern zenei produkció számos olyan feltételét és sajátosságát, mely csak a huszadik században fog megjelenni. Korán jött dekadens filozófusként kereste az irracionalitást kifejező zenét. Ez — a közvetlenül a Beethovent követő korszakban vagyunk — még nem született meg. Ezért elképzeléseit részben elvontan fejezte ki, másrészt olyan zenei anyagon dokumentálta, mely nem felelt ugyan meg nekik, de elemzései ugrópontja lehetett. Azon a zenei anyagon, mely szívéhez közel állt: a mozarti zenén. E tanulmány célja annak bemutatása: mennyire saját eszméinek visszfényét látta meg Kierkegaard a mozarti zenében, elsősorban a Don Juanban, mennyiben tükrözték ezek a fejtegetések a korai egzisztencializmus életfelfogását, mennyiben látták meg a zenében azokat a lehetőségeket, melyek majd csak a dodekafóniában fognak kiteljesedni, s végül: véletlen volt-e, hogy Kierkegaard mindezt a Don Juanban vélte megvalósítottnak.

Kierkegaard szerint az ember egzisztencialis magatartásának három foka van: az esztétikai, az etikai és a vallásos. Az első magatartásforma morál alatti a harmadik morál fölötti. A középső szféra, az erkölcsi, nem más, mint az ember társadalmi léte. A társadalmi ember az, aki különböző erkölcsi követelményeknek van alávetve. E szféra jellegzetessége: a munka (hivatás) és a házasság. Itt mind az érzéket, mind pedig a szellemet alávetik a társadalmi igényeknek, s ezzel az erkölcsi világrendnek. A másik két egzisztenciaformában azonban elválik a szellemi és érzéki. Az esztétikai szféra embere csupán az elvont érzékiségben él, élete szellem nélküli élet. Miután azonban érdekeit nem kötik gúzsba erkölcsi követelmények, az érzékek kielégítésében meg tudja találni „önmagát", s ezzel az esztétikai szférán belül teljes, sőt zseniális emberré tud válni. A vallásos, szellemi lét szintén zseniális életforma. Nem még, hanem már nem morális, hiszen az ember csak istennek tartozik felelősséggel, méghozzá nem is tudja, hogy milyennel. A felelősség tartalmát ugyanis mindig a morális szféra adja, nem pedig a tiszta vallási. Az ember célja a vallásos szférában is csak az lehet, hogy „önmagává" váljék, függetlenül a társadalmi élet minden kötöttségétől és kívánalmaitól. Ez a „lemondás" az életről — ha egyes emberek

személyükben komolyan is veszik — elméletileg — csak pseudo lemondás, mert csak a kötelességekről való lemondást s ezzel együtt a szellemi játéknak való teljes magamegadást jelenti. A vallásos élet jellegzetessége, az úgynevezett „paradoxon", szintén ezt a felelőtlen játékosságot hangsúlyozza.

Kétségtelen, hogy az alsó és a felső szféra között belső kapcsolat áll fenn, s hogy a kierkegaardi magatartásformák fő ellentmondása nem egyszerűen az esztétikai és etikai élet ellentmondása, mint ezt a filozófus „Vagy-vagy" c. első nagy munkájában még hinni vélte, hanem ellentét az esztétikai *és* vallásos egzisztencia között az egyik és morális egzisztencia között a másik oldalon. Később Kierkegaard ezt nyíltan ki is mondja. Az ember, ha önmaga akar maradni, nem lehet más, mint lelkész vagy színész. Persze a játékosság, a felelőtlenség mozzanata a lelkészt is bizonyos színészi mozzanatokkal ruházza fel, ahogy az, hogy az érzéki magatartás elvvé változik, a színészből is bizonyos fokig lelkészt farag.

Az esztétikai és vallásos szféra rokonságának alapja az, hogy mindkettő alanya, illetve tárgya a *magányos ember*. Míg az etikai élet társadalmat feltételez, addig a vallásos és esztétikai élet egyaránt társadalmonkívüliséget. A különbség csak az, hogy az esztétikai életet élő ember a játékának tárgyait mégis a társadalom tagjai közül választja, míg a vallásos élet tárgya közvetlenül az én és isten személyes kapcsolata, s ezért itt még a közvetett társadalmiasság is megszűnik.

Mindezt előre kellett bocsátani, hogy megérthessük, miért válik a zene Kierkegaardnál előbb az esztétikai, majd később a vallásos szférában is jelentőssé. Mert a zenének a kierkegaardi rendszerben két helye van. Ifjúkorában, a „Vagy-vagy"-ban ez a szerep az esztétikai szféra első szakaszára korlátozódik. Később azonban, mikor a vallásos magatartás problémáit kidolgozza, ide is bevezeti a zenét. „A szellem világa csodálatosan akusztikusan van berendezve" — írja „Betegség a halálhoz" c. művében. Kétségtelen azonban, hogy miután az esztétikai problémák Kierkegaardot ifjúkorában sokkal jobban érdekelték, a zene helye az érzéki szférában sokkal átgondoltabb és kidolgozottabb, mint a szellemi szférában. Az előbbi elméletileg összefüggő, az utóbbi aforisztikus.

A zenét mint az érzéki vagy akár a szellemi zsenialitás birodalmát ebben az időben nem egyedül Kierkegaard állította szembe a köznapival, polgárival, társadalmival, erkölcsivel. Hasonló problémák vetődnek fel a romantikában is. Elegendő itt E. T. A. Hoffmann Kreislerianájára emlékeztetnünk. Hoffmann is úgy látja, hogy a zseniális muzsikus, Kreisler, egyedül áll a világban, szinte társadalmon kívüli. A köznapi, társadalmi szférában a zene puszta szórakoztató műfajjá vált, vacsorák kísérőzenéjévé, műveletlen polgárok szórakoztatására. Az igazi zene már csak a magányos zsenik földről elszakadt lelkében él.

Bizonyos, hogy Kierkegaard és Hoffmann fejtegetéseinek közös társadalmi anyaga, de különböző társadalmi és filozófiai tartalma van. Mi az a közös társadalmi anyag? A művész és művészet sorsa a kapitalizmusban, konkréten a kialakuló kapitalizmusban. A marxi megállapítás, mely szerint a kapitalizmus művészetellenes, különösen éreztette hatását a zenében. Ebben a szakaszban — először — csak a művész és közönség között szakad meg a kapcsolat, a mű közönsége válik problematikussá, hogy később egyre problematikusabbá váljék maga a mű, a komponálás lehetősége és feltétele is. A kapitalizmus előtti történelmi korszakban, különösen a felvilágosodásban, a zene közönsége lényegében egybeesett a zeneértő közönséggel. Bármilyen nehéz volt is, bármennyi

társadalmi és emberi megaláztatással járt is pl. egy Mozartnak a hercegérseket vagy II. Józsefet szolgálnia, kétség nem fér hozzá, hogy II. József és környezete lényegében meg tudta különböztetni a jó zenét a rossz zenétől, még akkor is, ha Mozart zsenialitását nem ismerte fel. A népi zene és a „magas zene" még nem különült el egymástól — legalábbis ott, ahol a zenei fejlődés ekkor a legszembetűnőbb: a német zenében. A művész egy emberi közösség — mondjuk, hogy polgári közösség — képviselőjeként lépett fel, s akarva-akaratlanul, tudatosan vagy nem tudatosan, de kifejezte az adott közösség érzés- és élményvilágát. E kor zenéjére is vonatkoztatható Adorno aforizmája a polifon zenéről: tudniillik, hogy az mindig többesszámban beszél. Nem azt mondja, hogy „én", hanem azt, hogy „mi".

A polgári társadalom kialakulásakor azonban minden megváltozott. A művészet árucikké válásával minden művészetben, s így a zenében is, megindult a kettéválási folyamat. Kialakul a „magas" és „alacsony" művészet. A népet kizárják a „magas" művészetből, a polgárság számára a művészet saját anyagi szükségleteinek kielégítését szolgálja. Így a legtámogatottabb művészet az „alacsony" művészet lesz. Ugyanez a polgárság a „magas" művészetet is igyekszik saját, igen köznapi ízléséhez hangolni. A művészek, így a zenészek, akik a polgárosodástól közönségük kiszélesedését, a néppel való új nagy találkozást remélték — gondoljunk csak Haydn és Mozart effajta reményeire —, most rohamosan szigetelődtek el művészetük minden emberi bázisától. A hétköznapi érdekpolgár szemében a „magas" művész egyszerűen csodabogár. A művész és művészet elgyökértelenedik. Nincs osztály, nincs réteg, melyhez kapcsolódjék. A polgári hétköznap nem ihleti. Az utolsó, aki — legalábbis Nyugat-Európában — magára vette és megpróbálta túlhaladni ezt a konfliktust, Beethoven volt. A nagy francia forradalom és a napóleoni köztársaság pátoszának utórezgéseiből merítve szubjektív ihletet, szinte túllendülve kora perspektívátlan sivárságán, magányos és elvileg megoldhatatlan problémákkal teli egyéni életéből szubjektív vággyal és meggyőződéssel telten keresett és talált utat a „mi" felé. A „mi" ilyen szubjektív-morális elérése, mely legpregnánsabban a IX. szimfóniában, szenvedélyes keresése, amely a késői kvartettekben fejeződik ki, egyelőre, méghozzá hosszú történelmi korszakra, e törekvés végső szava.

Ezt a haladást, a művészetnek ezt a tragikus helyzetét reagálta le Hoffmann és Kierkegaard. Mindkettő — helyesen — úgy látja, hogy ez a folyamat a zenében tükröződik a legpregnánsabban. Hiszen a zene számára a legfojtóbb a magány, a „mi tudat" kifejezésének képtelensége.

A kierkegaardi esztétikai és etikai szféra kettősségében tehát a művészlét és polgár-lét kettőssége fejeződik ki. Annak felismerése, hogy a művész és polgár nem lehet azonos, nem egyesülhet egy személyben, nem valósulhat meg egy életformában. Választani kell, hogy valaki zseniális művész vagy polgár akar-e lenni: vagy-vagy.

Kierkegaard — mint mondottam —ugyanabból az életanyagból merít, mint Hoffmann. Csak míg Hoffmann írásaiban megőrződik az életanyag konkrétsége, míg itt tisztában vagyunk, hogy egy adott kor konkrét, történeti konfliktusával van dolgunk, addig Kierkegaard-nál ez a vagy-vagy az egzisztenciaformák köntösében jelenik meg. Ha a művész és a polgár-lét, az esztétikai élet és az etikai élet nem más, mint két egzisztenciaforma, akkor ez a vagy-vagy, az alapválasztás, nem egy konkrét szituáció terméke, egy kor tragikus válaszútja, hanem örök és változatlan emberi válaszút. Sosem volt másképp, sosem lehet

másképp. A művész lényege egzisztenciálisan a magány és ezzel az erkölcsönkívüliség.

Egészen más a probléma megoldása Hoffmannál. Emlékezzünk Kreislerre! Milyen precízen ábrázolja az író, hogy milyen emberek körében kellett Kreislernek élnie, hogy konkrétan kik elől menekült a magányba. Hogy milyen ostoba polgárokat kellett szórakoztatnia, milyen tehetségtelen gyerekeket tanítania. Ebből az életből menekült Kreisler a szubjektivitásba, ha így tetszik: az esztétikai életbe.

S tovább: Kierkegaardnál az esztétikai élet elvileg erkölcsönkívüliséget jelent. Hoffmann Kreislerénél más a helyzet. Kreisler nem általában az erkölcsön, hanem a polgári erkölcsön helyezi kívül magát. Az ő zenéje nem amorális, művészete nem eleve az erkölcs tagadása, nem principiálisan erkölcsönkívüli, — pusztán függetlenedik annak a világnak konkrét erkölcsi követelményeitől, melyben élnie kellene, s amelyben nem akar élni.

A morálhoz való különböző viszony jelentkezik a kommunikációs problémában is. Kierkegaard esztétikai szférájának embere egyetlen emberrel sem tud emberi viszonyt kiépíteni. Mások kapcsolódnak hozzá, de ő nem kapcsolódik másokhoz. Nem így Kreisler. Igaz, azokhoz a kövér polgárokhoz, akiket szórakoztatnia kell, neki semmi köze. De egy emberhez mégis van. A szolgafiúhoz, akit, ha urai lefeküdtek már, Kreisler titokban tanít zongorázni. Szívvel és lélekkel. Ő a néppel való kapcsolatban akarja meghaladni a polgár—művész ellentétet, urrá lenni a magányon.

S végül a beteljesedés. Kreisler is a démon hatalmába kerül éppen úgy, mint Don Juan. A c-moll akkordok előre óvják a zseniális magány teremtette szakadéktól: „Kreisler, Kreisler! — embereld meg magad! — Látod, hogy leselkedik a sápadt kísértet, rőten csillogó szemeivel — hogyan nyújtja feléd karmos csontöklét a szakadozott köntösből...?" Csakhogy Kreisler egy vesztett harc után kerül az ördög kezébe, nem predesztinálva van erre. Nem a zene maga az, ami benne ördögi, hanem a körülmények és a jellem kölcsönhatása az, ami a zenét, az ő zenéjét embertelenné, ördögivé válni kényszeríti. Kierkegaard koncepciójában azonban a zene magában és magáért démonikus. Nincs más zene, csak az ördögi.

Nem akarunk most a költő és a filozófus életvitelének különbségével foglalkozni. Csak utalni szeretnénk arra, hogy Hoffmann maga egész életében görcsösen harcolt azért, hogy magában a művészt és polgárt harmonizálja, hogy a kettő széttört egységét legalább eszményi értelemben helyreállítsa. Kierkegaard erre sosem törekedett. Feladta — harc nélkül — a polgáréletet, feladta patetikusan felbontott eljegyzésével, mint később Nietzsche, Franz Kafka vagy a képzeletbeli Adrian Leverkühn, és egyetlen alternatívaként a magányos zseni életét élte. Még kevésbé akarunk most mélyre ásni a magatartáskülönbségek egzisztenciális gyökeréig. Nem akarjuk vulgarizálni társadalmi lét és gondolkodás szükségszerű kapcsolatát. De mégsem tudjuk elfojtani azt a gondolatot, hogy annak, akinek nincs pénze, egyszerűen kapcsolatot *kell* teremtenie művész és polgár-lét között. Mert ha mint művész teljesen hátat fordít a polgár-létnek, elutasít minden társadalmi kommunikációt, akkor egyszerűen éhen hal. Mindazok az életformák, melyeket Kierkegaard a zseninek kínál, mind az esztétikai, mind a vallásos-paradox életforma, feltételezik, hogy annak, aki éli, pénze, tőkéje van. Kierkegaard maga egy ilyen anonim tőke kamataira alapozta az etikai világon kívül helyezkedő zseniális létet.

A kierkegaardi esztétikai szférának két szakasza van, és csak az elsőt jellemzi a zene. Míg ez a szakasz az úgynevezett „közvetlen-érzéki vagy ero-

tikus", a második közvetetten érzéki, vagyis reflektáltan erotikus. A beosztás formálisan követi Hegel Logikáját. Tudvalevő, hogy Hegelnél a közvetlenség fokát a reflexió foka követi. Csakhogy Hegelnél — akinél különben a probléma korántsem szűkül az érzékiségre s még kevésbé az erotikára — e szakaszok dialektikusan kapcsolódnak egymásba, míg Kierkegaardnál mereven különválnak. Ez a merev különállás Kierkegaardnál rendszer. A magatartásformák között nem véletlenül nincs átmenet. (Mikor később régi kedvelt kategóriáját, az iróniát, továbbá az érdekességet átmenetként beiktatja, ezek éppen olyan mereven önmagukban állnak, mint az alapvető szférák. A koncepció nem válik dinamikussá, csak az intervallum szűkül.) (A „Vagy-vagy" a hegeli dialektikával való polémiával kezdődik. Nem igaz, hogy a külsőben a belső fejeződik ki — írja Kierkegaard —, a külső és belső között semmi kapcsolat nincsen. Az ember belseje teljes „inkognitó"-ban van. Mit sem tudunk róla. Tetteink nem világosítanak fel lényegéről, hanem eltakarják azt.

A magatartásformák közötti átmenetnélküliség tehát csak a dialektikaellenesség egyik kifejezési formája. A külső-belső ellentéte, illetve egymásra nem vonatkoztathatósága a dialektikaellenesség legmélyebb rétegét érinti. S ennek minden egzisztenciális fázisban fontos szerepe van. Az „inkognitó" az esztétikai magatartás titka is.

Az „inkognitó" kifejezés maga az opera buffából kerül a kierkegaardi filozófiába, s nem véletlenül, hogy első reprezentánsa éppen Don Juan. Kierkegaard szerint a zseniális ember mindig inkognitóban él, minden magatartása álöltözet. Tettei jellegzetesek öltözésére, de eltakarják egzisztenciáját. Pedig ezek az emberek — legalábbis az esztétikai szférában — állandóan cselekszenek. Don Juan mást sem tesz, mint cselekszik, a reflektált szféra „csábítója", Johannes, ugyanígy. De tudjuk-e ebből, hogy ki Don Juan s hogy ki Johannes? Korántsem. Kierkegaard felfogása szempontjából ez evidens. Tettből és tettek következményeiből csak akkor lehet a cselekvő ember létére és lényegére visszakövetkeztetni, ha felteszem, hogy az ember társadalmi lény, tehát a társadalom szerkezetén belül társadalmi morál alapján interpretálható, még akkor is, ha amorális. Ha feltételezem, hogy tettével valamit akart, e tettnek volt valaminő „természetes", azaz mások számára is belátható logikája. De mi történik, ha feltételezem, mint ahogy Kierkegaard feltételezi, hogy a zseniális ember eleve társadalmon és morálon kívüli, hogy semmiféle logikával nem mérhető cselekedetei semmiféle társadalmi és erkölcsi értéken sem alapulnak. Akkor még csak megközelítően, sejtésformában sem tudok visszakövetkeztetni a tettéből a kilétére. Kierkegaard esztétikai szférájának emberei ilyenek. Mivel cselekszenek, s mivel a cselekedeteknek mint jelenségsorozatoknak van csak logikájuk, következésképpen kell mögöttük valami egységes magnak állnia — ez pedig az „inkognitó", a megismerhetetlen. Az ember lényege így irracionálissá válik. Az esztétikai és vallási szféra emberének léte, létének lényege eleve irracionális. S miután Kierkegaard szerint a zene — legalábbis az esztétikai szféra első fázisában — ezt a megragadhatatlan lényeget, az inkognitót fejezi ki, mégpedig adekvátan, Kierkegaard a zenét principialiter irracionális művészetnek hiszi és vallja.

Térjünk most vissza a közvetlen-érzéki és közvetett-érzéki szféra megkülönböztetésére. A két szakasz közös sajátsága: az erotikum. Csakhogy az erotikum az előbbinél a reflexió nélküli, természeti-démonikus érzékiségben, az utóbbinál a reflektált érzékiségben, a csábításban fejeződik ki.

Az első fázis reprezentánsa Don Juan. Kierkegaard szerint a mozarti Don Juan az, aki közvetlen érzékiségével, természetének, azaz magának a természetnek démonikusságával hat. Nem tudatosan éli az esztétikai életet, azt se tudja, hogy mi az, — hanem azáltal éli, hogy egyszerűen sajátmagát, a természetét éli. A reflektált-érzékiség életvitelét Kierkegaard a Csábító naplójában érzékelteti. Johannes, a csábító, meglát egy lányt, s elhatározza, hogy el fogja csábítani. Mégpedig nem akárhogyan, hanem éppen azon a módon, ahogy előre elképzelte, pontosan kiszámította. Az előre eltervezett, az előre kiszámított hadművelet sikere lépésről lépésre beteljesedik. A lány sorsának bonyolult szövögetése során — először udvaroltat neki barátjával, azután maga kezd udvarolni, hirtelen eljegyzi, lassan felbontja az eljegyzést stb. — előre jól beosztott és adagolt erotikával, raffinált levelezéssel eléri, hogy a lány valóban akkor, úgy és olyan formában adja oda magát neki, ahogy előre kiszámította. Az odaadás aktusa már közömbös — sem a hőst, sem az írót nem érdekli —, az, ami fontos, a hódítás esztétikai formája. Mi az, amit a csábításban Kierkegaard esztétikusnak nevez? Mindenekelőtt valóban a morálonkívüliséget. A csábító minden körülményre tekintettel van, csak arra a hatásra nem, amelyet az elcsábított és otthagyott lányban ez a tragédia kelt. Nem ismert társadalmi, erkölcsi felelősséget. Továbbá: az életben úgy jár el, mint ahogy a művészetben szoktak: bizonyos játékossággal maga alakítja hőseinek sorsát, méghozzá konzekvens logikával. Ez a sorsalakító játékosság a művészetben azért válik lehetségessé — és legkevésbé sem immorálissá —, mert művészetről és nem életről van szó. Goethe kegyetlenül megöli — mint művész — a Vonzások és választások Ottiliáját, de éppen azért teszi és teheti ezt, mert Ottilia nem él, hanem csak az élet tükörképe. A költői kegyetlenség szükséges az életigazság kifejezésére, de csak úgy lehetséges, hogy az életigazság tükrözése és nem életvalóság. A művészetben a hősök megsajnálása immorális, mert megszegi a művészet morálját: az igazságot, a szép és igaz egységét. Az élet morálja azonban egészen más. Itt a játék közvetlenül az emberek sorsát érinti, s az élettel, emberek sorsával nem lehet játszani, még kevésbé kísérletezni. Hasonló a helyzet a logikával. A művész a valóság lényegét kiemelve mindig tartja magát az élet alapvető logikájához. Az élő és cselekvő ember, aki állandóan előre nem látható és várt hatások és reakciók közé kerül, csak embertelenként vihet keresztül egy efféle logikát.

Persze: Kierkegaard az „esztétikai életvitelt" megint nem a semmiből merítette. Itt találkozunk először, de nem utoljára, azzal a jelenséggel, hogy filozófusunk bizonyos szempontból átvezető kapocs a bomló feudalizmus és a bomló polgári rend élet- és értékrendje között. A „csábító" személyével ugyanis találkozhattunk már. Valmonte vicomte és Merteuil marquise személyében a „Veszedelmes viszonyok "c. regényben. Laclos ábrázolja hőseit efféle intenzív-esztétikai csábítóknak, akik előre kiszámítják a hódítás formáit és módjait, s ördögi logikájukkal végig is viszik a játékot. De itt ugyanazzal a különbséggel állunk szemben, mint Hoffmann és Kierkegaard viszonyában. Laclos konkrét kor konkrét embereiben ábrázolja ezt az „esztétikai" magatartást. Az ő hősei a magát szétmarcangoló, életélvezetében bukásra ítélt, ugyanakkor pszichológiai és logikai élettapasztalatának teljében tetszelgő ancien régime utolsó apostolai. Laclos csodálja 'nagyságukat, „művészetük" következetességét, s ugyanakkor gyűlöli őket. Ugyanúgy nézi hőseit, mint Mozart Don Juant. Sorsuk is úgy teljesedik be, mint Don Juané. Emberi erő még nem tud győzni rajtuk. Az ő ottavióik és donnaannáik is gyengék és tapasztalatlanok ahhoz,

hogy győzzenek, annál is inkább, mert a morálon kívül állók elleni harcban morális eszközök nem célravezetők. Itt is „kívülálló" hajtja végre az isteni büntetést. Míg Don Juant a szobor — a halál — bünteti, addig Mertueil marquise szenvedése még szörnyűbb. Megbetegszik, öreg és csúf lesz — a természet ott bünteti, ahol asszonyi hatalmának forrása van. Mert az esztétikai élet hatalmának forrása a vonzóerő.

Kierkegaard megint elvonatkoztat a „csábító" figurájának nagyon is konkrét történeti tartalmától. Megint elvont „fázissá", „stádiummá", az egzisztencia változatlan, történelmenkívüli lépcsőfokává változtat egy magatartást. S ezzel lehetetlenné teszi a distanciát a csábítóval szemben, ahogy nem distanciálja magát Don Juantól, a zene démoniságától, művész és polgár ellentététől sem.

A distanciára való képtelenséget lehetne személyes mozzanattal is magyarázni. Kierkegaard saját életében és életével éppen úgy játszott, mint ahogy Johannes, a csábító. Ezen nem változtat az sem, hogy mást játszott. Újra vissza kell térnünk a felbontott eljegyzés történetére, mert ez Kierkegaard személyes életének kulcsa. Felbontja eljegyzését Regine Olssennel, egy lánnyal akit szeret. Mint naplójából értesülünk azért, mert kedélyének sötétsége, belső kétségbeesése, társadalmi életre alkalmatlanná teszik, s így szerelmét nem tudná boldoggá tenni. Mikor felbontja az eljegyzést, ezt nem úgy teszi, hogy feltárja a lánynak elhatározása okát, hanem úgy, hogy játszani kezd előtte. Állítólag azért, hogy a szakítás a lánynak ne fájjon (mért fájna az igazság jobban a játéknál?), valójában pedig azért, hogy saját létének lényegét elrejtse. Megjátssza, hogy nem szereti többé, hogy csak el akarta csábítani — a többi között ezért írja meg a Csábító naplóját —, közben pedig szenved, és naplója telve van szerelmi kétségbeeséssel. Ez a játék, melynek célja tudatosan, előre kiszámított módon és eszközökkel elvezetni a lányt a közömbösségig, ugyanolyan jellegű magatartás, mint a csábítóé, ha tartalma merőben más is.

Világos, hogy ez a személyes magatartás és élmény adta az impulzust Kierkegaardnak, hogy a „csábító" magatartását, az esztétikai szféra reflektált lépcsőfokát úgy rögzítse, ahogy rögzítette. De személyes élmények és indítékok gyakran történelmileg — ha még csak csírájukban is, de létező — lényeges tendenciák feltárását teszik lehetővé. Mert bizonyos, hogy ahogy a modern — XX. századi — polgárság, elsősorban a polgári értelmiség lába alól kezdett kicsúszni a társadalmi-erkölcsi talaj, ahogy ez az értelmiség lassan kezdett morálon kívülivé válni, úgy válik magatartása egyrészt irracionálissá — l. az action gratuite-ek gyakoriságát — s ugyanakkor, ezzel egységben, formállogikussá. Az emberek kezdik ténylegesen megjátszani az életet, szerepet vállalni s előre kiszámítani a szerepből következő lépéseket, mintha az élet sakkparti lenne, a formállogikát követné, mintha ezzel a számítással nyerni lehetne. Nagyon ritkán nyernek is vele, de a valóság gazdagsága többnyire megtréfálja őket. Vagy saját lényük nem felel meg a szerepnek, vagy a világ nem a sakktáblának. S ilyenkor irracionalitásról, megismerhetetlen, bűvös, démoni erők hatásáról beszélnek, s mint látni fogjuk, valóban ilyen erők szolgái lesznek. Ivan Karamazovtól Dürrenmatt Igéretének Mattheiáig az írók állandóan ábrázolták, hogyan jutnak el önmaguk elvesztéséig, egészen az őrületig ezek a sakkjátékosok, legyenek bár amorálisak, mint az előbbi; szupermorálisak, mint az utóbbi. A megismerhetetlennek és ellenőrizhetetlennek vallott természeti ösztön és az ontológiává hiposztazált formállogika — amelyek, mint Lukács György az Ész trónfosztásában megmutatta, a „magas" filozófiában is kiegészítik egymást —

együtt és egyszerre élnek és egységük a világ dialektikus összefüggéseinek fel nem ismeréséből ered. Ezért jelenik meg először annál a gondolkodónál, aki először tagadta meg tudatosan a dialektikát. A természeti-irracionális magatartás testesül meg Kierkegaard szerint Don Juanban, a formállogikai játék Johannesban.

Előlegezzük, hogy bár Kierkegaard zenéről csak az első fázis első szakaszával, a Don Juan típusú közvetlenséggel kapcsolatban beszél, hogy mindkét szakasznak (az első magatartásformán belül) van affinitása a zenéhez. Adorno elemezte talán legvilágosabban, hogy a schönbergi zene tökéletes matematikai szerkesztettsége, mesterkélten precíz, szuperlogikus megkonstruálása mennyire a modern polgári — egzisztenciálisnak nevezett — életérzés, az „aggódás" irracionalitásának kifejezésére szolgál. S idézzük megint Thomas Mann Adrian Leverkühnjét, mint ebben a tanulmányban majd még többször, mert benne és az ő zenéjében az írónak valóban sikerült a modern zenei magatartás és valóság leglényegesebb vonásait szintetizálnia. Adrian szenvedélyesen szereti a „rend"-et, azt mondja, hogy a legrosszabb rend is jobb, mint semmilyen rend, a zongorája fölé kiakasztja a bűvös négyszöget, a tiszta matematika csodáját mint a komponálás mintáját és ősképét. A zenében is a bűvös négyszöget akarja megvalósítani, ahol nincsenek többé „szabad hangok", ahol az első mozzanatból minden logikai szükségszerűséggel következik. Thomas Mann azután ábrázolja — s erre még visszatérünk —, hogy ez a tisztán logikailag konstruált zene hogyan válik az ösztönök, a barbarizmus, egy dehumanizált természet és dehumanizált társadalom akaratlan kifejezőjévé. A zenei fejlődésnek ezt a XX. században kibontakozó irányát Kierkegaard a XIX. század első felében *valóban nem sejthette még*. Ezért választja el a formállogikus fázist, az érzelmek matematikáját, az esztétikai szféra második mozzanatát a zenei kifejezés formáitól. Ezért teszi a „csábító" esztétikai életének kizárólagos jellegzetességévé, egy olyan magatartásforma jellegzetességévé, melyet — ha csíraformában is — az életben már tapasztalt s bizonyos formában maga is átélt.

*

A „Vagy-vagy" c. mű első részében Kierkegaard a művészeteket aszerint csoportosítja, hogy eszméjük, illetve médiumuk elvont-e vagy konkrét. Minél elvontabb egy eszme, annál inkább csak elvont médium segítségével fejezhető ki. (Mellékesen: tartalom és forma e kapcsolatát Kierkegaard a hegeli esztétikából meríti.) S itt kapcsolódik a zene a kierkegaardi fejtegetésekbe. Ugyanis a zene az a médium, mely — Kierkegaard szerint — legtávolabb esik a nyelvtől, s ezért a legelvontabb. Így felel meg a legelvontabb tartalmak kifejezésére.

Mielőtt tovább mennénk, vizsgáljuk meg röviden, vajon igaza van-e Kierkegaardnak, mikor a zenét nevezi a legelvontabb médiumnak? Vajon a zene általában és szükségképpen elvontabb-e a nyelvnél, a beszédnél? Úgy hiszem: igen is meg nem is. A beszéd, mivel a fogalmiságánál fogva mindig konkrét tartalmakat fejez ki — magyarul: minden mondatnak, illetve mondatösszefüggésnek konkrét, meghatározott mondandója van —, valóban a legkonkrétebb művészi médium. Hogy a zenével vessük össze: bár a zenei kifejezésnek, s ebben nem pusztán az egész kompozíciót, hanem az egyes zenei mondatokat is értjük, van „mondanivalója", kifejezendője, ez a mondanivaló azonban, ha a zeneszerző lelke egy konkrét érzelmi tartalmának tükrözéséből is fakad, objektíve nem csupán egyetlen meghatározott és körülírt érzelmi vagy

gondolati tartalmat fejez ki, hanem a zenei mondat vagy kompozíció egy bizonyos érzelmi-tartalmi körön, mozgástéren belül lehet különböző érzelmi vagy gondolati árnyalatok, sokféle — nyelvileg mind különbözőképpen kifejezendő — tartalom érzéki megjelenítés. Persze helyesebb, ha nem azt mondjuk, hogy a zene — ebben az értelemben — elvontabb médium, mint a nyelv, hanem azt, hogy a zenei konkrétség tartalmai és kritériumai mások, mint a nyelvi konkrétség tartalmai és kritériumai. A zene konkrétsága nem lehet fogalmi konkrétség, hiszen éppen ezért nem fejezzük ki a zenei tartalmakat beszédnyelven. A zenének ez a bizonyos értelemben megjelenő nagyobb elvontsága azonban korántsem jelent abszolút elvontságot, mint ezt Kierkegaard gondolta. Ellenkezőleg. A zene a fenti vonatkozásban elvontabb, más vonatkozásban azonban éppen konkrétabb a nyelvnél. A nyelv, mivel fogalmi, szükségképpen általánosít. Sosem tudja adekvátan megragadni a hic et nunc általánosíthatatlan, forgalmilag kifejezhetetlen mozzanatait. Egy konkrét érzelem pl. fogalmilag csak körülírással (költői körülírással), de sosem közvetlen tükrözéssel ragadható meg. De az emberi tudat fogalomalatti rétegei, mindazok a mozzanatok, melyek a fogalmakban általánosító kifejezést nyernek, érzelmi konkrétságukban jelenhetnek meg a zenében. Ennyiben, azaz az egyes fogalomalatti érzelmek, hangulatok, lelki reakciók érzéki megjelenítésében a zene kétségtelenül konkrétebb médium a nyelvnél. Persze ez a fogalomalattiság, az egyszeriség hic et nuncja itt sem jelent puszta egyediséget. Mindaz, ami érzelmileg egyszeri, szintén a konkrét történelmi-társadalmi-morális ember egyes reagálása, mint a fogalmilag kifejezhető; éppen úgy valami általánost jelez, valami általánosabbra utal, éppen úgy a különösség szférájában realizálódik, mint a fogalmilag megragadható. A legegyénibb fogalomalatti érzelmek és hangulatok is a különös fokán jelennek meg a művészi realizálásban. Enélkül a zene mások számára élvezhetetlen volna. De ez a különösség fokára emelt érzelmi tartalom közvetlen és nem közvetett.

Ezt látta meg Kierkegaard, mikor úgy beszél a zenéről mint a közvetlenség birodalmáról. Csakhogy: ez a közvetlenség megint nem abszolút, hanem viszonylagos. Ugyanis csak a nyelvi közvetettséghez képest közvetlen. Abszolút értelemben a legvéletlenszerűbb és legegyedibb művészileg kifejezhető érzelmi tartalmak is magukban hordják a közvetítést. Másodszor — s ennyiben egyszerűsíti le Kierkegaard még jobban az igazságot — ez a közvetlenség korántsem azonos a tiszta elvontsággal.

A zenei kifejezés fogalomalattiságának s egyúttal fogalomfelettiségének ténye Kierkegaardot sajátosan téves következtetéshez vezeti. Azt állítja, hogy a zene mint elvont médium — amely az ő rendszerében, mint láttuk, a közvetlenséggel azonos — történelmen- és társadalmonkívüli, elvont általánosság. Később Kierkegaard általában elveti a történetiséget. A fogalmi szféra történelmi kötöttségét egyelőre elismeri, de abból, hogy a zene — szerinte — elvont és közvetlen, fogalmonkívüli, azt a következtetést vonja le, hogy éppen a zene fejezi ki az emberi lényeg történelmenkívüli szféráját. Így lesz az zene Kierkegaardnál azért, mert — valóban! — viszonylag közvetlen, azért, mert — valóban! — fogalmonkívüli tartalmakat fejezhet ki, „őstermészeti" rétegek, történelmen és erkölcsönkívüli állítólagosan létező egzisztenciák örök és elvont megszólaltatója, az értelmenkívüli „inkognitó" irracionalitásának szférája.

Melyik az a tartalom, mely Kierkegaard szerint olyan elvont, azaz olyan természeti, ősi, örök és egzisztenciális, hogy csak a legelvontabb médium, a zene fejlesztheti ki? Az „érzéki zsenialitás". „A legelvontabb eszme,

melyet elgondolhatunk — az érzéki zsenialitás" —írja. Továbbá: „De mely médium segítségével ábrázolható? Egyedül és csupán — a zene segítségével." Azt, hogy az érzéki zsenialitás a legelvontabb eszme, Kierkegaard nem igyekszik bebizonyítani. Ez elméletének axiomatikus alapja. A többit már mind ebből az axiómából vezeti le.

Ezzel kapcsolatban több probléma vetődik fel. Mindenekelőtt: igaz-e, hogy a zene mint médium mindig érzéki? Továbbá: igaz-e, hogy a zene tartalma mindig érzéki? Harmadsorban: azonos-e az érzéki az érzékiséggel? Végül: azonos-e az érzékiség az érzéki zsenialitással?

Minden művészet,melynek élvezete egy konkrét érzékszervünkhöz kapcsolódik, érzéki természetű. Így kétségtelen, hogy a zene — éppen úgy, mint pl. a képzőművészet — érzéki művészet. A hang, a zene médiuma, azonban sosem önmagában és önmagáért mint hang ad érzéki örömöt. E médiumnál is, mint a színeknél és a formáknál, az érzéki gyönyör a médium és a tartalom konkrét korrelációjának következménye.

Ellenünk vethetnék, hogy az érzéki élvezet elvont, független a tartalomtól. Bizonyos hangok eleve kellemesek, mások kellemetlenek. Tehát, hogy az érzéki élvezetnek, az érzéki médiumokkal ható művészetek élvezetének nem konkrét társadalmi-történeti, hanem valóban, mint Kierkegaard állítja, természeti alapja van. Ez azonban nincs így. Természetes, hogy minden érzékre ható művészetnek, mint ahogyan a köznapi életben megnyilvánuló érzékileg kifejeződő jónak és rossznak is, megvan a maga természeti előfeltétele. Bizonyos rezgésszámon aluli vagy felüli hangok eleve nem lehetnek zenei hangok, mert élvezhetetlenek. Bizonyos fényhullámok láthatatlanok, s így nem lehetnek érzéki élvezet médiumai. De a természeti feltételek nem többek feltételeknél. Egy kellemes hang még nem szép (csak kellemes), ahogy egy kellemesen ható szín sem tartozik okvetlenül az érzéki szépség szférájába. De már ez a művészetalatti réteg, a kellemesnek és kellemetlennek a szépnél és rútnál szubjektívebb s ugyanakkor természetibb rétege is konkrétabb, mint hinnénk. Ha megkérdezik, hogy mi kellemesebb: egy puha szőrme vagy egy göcsörtös fa érintése, akkor — elvontan — mindenki a puha szőrmére szavazna. De ha azt a konkrét szituációt képzeljük el, hogy valaki egy oroszlánnal vívott élet-halál harcban érinti meg a puha szőrmét, vagy azt a göcsörtös fát szorongatta, melyet előbb még szerelmese érintett, akkor bizonyos, hogy konkrétan, a konkrét szituációban, az előbbi a kellemetlen, az utóbbi a kellemes. Tudja ezt mindenki, aki valaha megszorított egy kezet a sötétben, vélvén, hogy egy szeretett lényhez tartozik, s mikor világossá válva kiderült, hogy egy egészen más, ellenszenves személy keze volt, a nagyon is kellemes érzés nagyon is kellemetlenbe csapott át. A szép szférájában ez még fokozottabban így van, mint a kellemesében. Az érzéki — elvont — kellemesség lehetősége a művészi élvezet feltétele — de hogy ez az élvezet valóban létrejön-e, annak oka és indítéka mindig az a tartalom, melyet az adott érzéki szféra életre kelt. (A zenében ez különösen világos: az időszerűtlenné vált, sőt a giccses zenei kifejezések gyakran kellemesebbek az átlag zenehallgató fülének, mint az új tartalmat kifejező új formák. Ezekbe az új tartalmakba bele kell hatolni és az új formákat „meg kell szokni", hogy a nagyobb szépség most már a kellemes magasabb fokával kapcsolódjék egybe.)

Tehát az, hogy a zene médiuma érzéki, igaz, de önmagában még meglehetősen semmitmondó igazság. Kérdésünk most az, hogy a tartalom, melyet a zene kifejez, valóban érzéki-e, közelebbről: azonos-e az érzékiséggel.

Bizonyos, hogy nem. A zene kifejezheti az emberi érzelmek és eszmék totalitását (az eszmékét, amennyiben érzelmek közvetítik őket). Ezek az érzelmek így nem csupán érzékiek lehetnek, hanem éppen morálisak is. Beethoven zenéje pl. majdnem pusztán morális konfliktusok érzelmi közvetítésű érzéki kifejezése. A zene tartalmának leszűkítése az érzékiségre így megfosztja azt mindazoktól a tartalmaktól, melyeket a zenetörténet alkotásainak óriási többsége kifejezett. Kierkegaard nem ismerte még Beethovent (ahogy már nem ismerte a barokk zenét). Elméletét a mozarti muzsikára építette. De látta — és következetes gondolkodó lévén látnia is kellett —, hogy elveit a mozarti oeuvre sem igazolja. Ezért először elveti Mozart egész hangszeres zenéjét — azt állítván, hogy csak a vokális zene igazán érzéki. Azután elveti Mozart operáinak nagy részét, a Figarót, mert csak megzenésített színdarab, a Varázsfuvolát, mert eszméje evidensen morális, s ennek kifejezésére — Kierkegaard szerint — a zene eleve képtelen. Mi marad meg a zenéből? Egyesegyedül a Don Giovanni. A Don Giovannit Kierkegaard — mint látni fogjuk —, ha egyoldalúan és félreértésekkel is, de zseniálisan elemzi. De vajon nem egy művészelmélet szegénységi bizonyítványa (bár következetességének igazolása is egyben), hogy egy egész művészetből csak egyetlenegy mű igazolja? A zene egész birodalma a Don Juanra szűkül abban a pillanatban, mikor a zene tartalmát Kierkegaard az érzéki zsenialitásra szűkíti.

Eddig csak az érzékiségről általában beszéltünk. De emlékeztetünk arra, hogy Kierkegaard ezt a feltételt még jobban megszorítja: a zene tartalma szerinte csak az érzéki zsenialitás lehet. Ha most egy pillantást vetünk azokra a művekre, melyek Kierkegaard halála után érzéki tartalmat fejeznek ki, akkor látni fogjuk, hogy az érzéki tartalom itt már sosem azonos többé az érzéki zsenialitással. Gondoljunk a Trisztán és Izoldára vagy a Csodálatos mandarinra. Mindkettőben az érzékiség egészen más aspektusai jutnak kifejezésre. Ez nem véletlen. Éppen az indokolja, amit Kierkegaard tagadott. Az, hogy a zene tartalma is konkrét, történeti és változó, s hogy az érzéki zsenialitás mint tartalom korántsem örök és elvont, hanem nagyon is korhoz kötött. A reneszánsz és a felvilágosodás korához, ahhoz a korhoz, mely a Don Juan-témát szülte, s melynek lezárulása után donjuanok sem a valóságban, sem pedig a művészetben nem léteznek s nem is létezhetnek többé.

Hamis premisszákból is lehet helyes konklúzióhoz jutni. Kierkegaard premisszáiból, melyek szerint az érzéki zsenialitás a zene egyetlen megfelelő eszméje, a zene tartalma a legelvontabb, az érzéki zsenialitás a legelvontabb, az következett, hogy az érzéki zsenialitást legadekvátabban kifejező mű, a Don Juan, egyszeri és megismételhetetlen. Nos, a következtetés valóban helytálló. A mozarti Don Juan valóban megismételhetetlen. Nemcsak annyiban, mint minden konkrét mű, mint pl. Giotto Madonnája, hanem abszolútan. Ha Giotto Madonnáját nem is tudta utána lefesteni senki, csak úgy, hogy lemásolta, a Madonna és a gyermek ábrázolása ezután is hosszú ideig a képzőművészet állandó témája maradt, és több, a Giottóéval egyenértékű alkotás ihletője volt. Mozart Don Juanja azonban nemcsak formájában egyszeri, hanem témájában is megismételhetetlen. Don Juanról általában nem lehetett többé operát írni, hacsak nem parodisztikusan, ami természetesen negatív formában ugyanezt a lehetetlenséget fejezi ki. De ennek oka nem az, amit Kierkegaard annak vél, hogy ugyanis az elvont eszmét már egyszer eltalálták s elvont eszméket csak egyszer lehet eltalálni és elvont médiumban kifejezni, hanem az, hogy maga a tartalom, a donjuanizmus, az életben megszűnt létezni. Mozart tehát valóban megragadott

valami csak egyszer kifejezhetőt, valami megismételhetetlen tartalmat, s ennyiben, de csak ennyiben, áll helyt Kierkegaard elemzése.

Hozzá kell tennünk, hogy van a kierkegaardi elméletnek még egy igazságmagva is. Ha ugyanis nem is helytálló az a tétel, mely szerint a zene tartalma mindig és egyedül az érzéki, úgy még helytáll ennek ellenkezője: az erotikum valóban a zenei anyagban fejezhető ki legadekvátabban. Ez nemcsak a zene viszonylag elvontabb jellegéből és közvetlenségéből, hanem ugyanakkor konkrétabb voltából is következik. Az érzékiség valóban fogalmonkívüli — fogalmilag adekvátan még nem ragadható — emberi tartalom. A legközömbösebb szó is válhat érzékivé, ha bizonyos hanghordozással, nyomatékkal, hangszínnel ejtjük ki, s a legérzékibb tartalmú szó is lehet közömbös, ha a hang, hangszín, hanglejtés és a mozdulat (vagy mozdulat hiánya) közömbösíti. Nos a zene éppen azt tudja visszaadni, amit a hangszín, a hanghordozás, a fogalom mögött rejtőző akarat, szándék, inspiráció, vágy, öntudatosan vagy öntudatlanul magában rejt. A zenében így a belső külsővé, a szavakban ki nem fejezhető is kifejezhetővé és érthetővé válik. Így erotikus valóban az „Oly csodavár több nincsen. . ." kezdetű duett Don Juan és Zerlina között, ahol Mozart ott is kifejezi a Don Juanból áradó erotikus vonzást, ahol ez a szövegben rejtve van. Persze: a szövegben és zenében ugyanaz jelenik meg. Csak a szövegben az, ami fogalmilag megragadható, a zenében az ami szóban kimondhatatlan, s éppen ezért nem a szó mondja el, hanem a zene.

De ismételjük: az, hogy az érzékiség, legalábbis az újkor óta, legadekvátabban a zenében fejeződik ki, nem jelenti azt, hogy egyedül az érzékiség fejeződik ki adekvátan benne. Azzal a ténnyel, hogy a zene tartalma a legkülönfélébb érzelmi, érzelmileg közvetített fogalmi és érzéki lehet, melyet a médium érzékileg realizál, a klasszika korában már többé-kevésbé tisztában voltak. Elég itt Wackenrodert idéznünk, aki ugyan már a korai romantika szülötte, de aki néhány zeneesztétikai fejtegetésében — ha nem is zeneesztétikája egészében — nagyszerűen ötvözte a felvilágosodás és a koraromantika elméleti eredményeinek igaz mozzanatait. Ezt írja a zenéről: „És mégis életrekelti. . . érzéki erejének hatalmas varázsával a fantázia minden csodálatos, izgató tömkelegét". Majd a szimfóniáról szólva: „Nem csak egyes érzékleteket rajzol meg, hanem egy egész világot, az emberi érzelmek össszességének teljes drámáját." Tehát Wackenroder tisztában volt vele, hogy az *érzéki* médium nem *egy* érzékletet, hanem az érzelmek egész *világát*, méghozzá konfliktusos világát — a szimfónia esetében drámáját — ábrázolja. A dráma kifejezésben különben implicite benne rejlik, hogy a zenei tartalmat eleve morálisnak értelmezi. Drámai konfliktusok ugyanis csak ott lehetnek, ahol társadalom és erkölcs létezik.

Miért ment ez a felismerés veszendőbe? S vajon csak Kierkegaardnál ment-e veszendőbe? Ha a késői romantikát — mely ugyanerre a korra csik — vagy az irracionalista filozófia bármely korai képviselőjének nézeteit elemezzük, láthatjuk, hogy ugyanebben az irányban szegényítik el a zene tartalmát. Schopenhauer pl. így ír a zenéről, melyet a többi művészetekkel szemben az akarat egyedüli direkt megjelenítőjének tart: „Ez tehát nem egyes meghatározott örömöket, ezt vagy amazt a bánatot, vagy fájdalmat, borzalmat vagy diadalt, vidámságot, vagy lelkinyugalmat fejezi ki, hanem *az* örömet, *a* bánatot, *a* fájdalmat, *a* borzalmat, *a* diadalt, *a* vidámságot, *a* lelkinyugalmat in abstracto, ezek lényegét minden mellékes nélkül, tehát motívumaik nélkül is." — Ha ez a leszűkítés olyan irányú is, mint Kierkegaardé, semmiképp sem olyan végletes. Schopenhauer nem korlátozza a zene tartalmát az érzékiségre. De ez a nagyobb

mozgástér, a kör kiszélesítése csak látszólagos. Mert mikor azt írja, hogy a zene az örömet, a bánatot stb., tehát az érzelmeket és indulatokat in abstracto, motívumaik nélkül ábrázolja és fejezi ki, akkor éppen úgy elvonatkoztat a zene konkrétságától, a benne kifejezett emberi érzelmek társadalmi-történeti-morális meghatározottságától, mi több, a zene egyéni impulzusaitól, individualitásától is, mint Kierkegaard. Ezzel ő is morálonkívülivé változtatja a zenét. A zene kifejezi az örömöt, de azt már nem, hogy ki és minek örül — állítja Schopenhauer. Igaz ez? Látszólag sok igazság van ebben. A zene valóban nem közli az öröm vagy fájdalom kiváltó okát. De ez egyrészt nem jelenti azt, hogy a kifejezett örömnek vagy fájdalomnak a komponista lelkében nem volt konkrét kiváltó oka. Nem kell zeneértőnek lenni ahhoz, hogy érezzük, sőt tudjuk, hogy Beethoven a IX. szimfóniában sem az örömöt általában akarta érzékeltetni, hanem nagyon is konkrét tartalmú örömöt. Ha fogalmunk sincs róla, hogy egy zeneszerző mitől indíttatva és miért, milyen motívumokból és lelkitartalmakkal fejezett ki örömet vagy bánatot, azért tisztában vagyunk azzal, hogy nagyon sokfajta bánatot és örömöt, sokféle intenzitásban és tartalomban is különböző borzadályt stb. érzékeltet. Más fajsúlyú az öröm a beethoveni VII. szimfónia harmadik és negyedik tételében. Más öröm fejeződik ki a Messiásban Krisztus születésére emlékezve, s megint más a Vízizenében. Ha erre azt mondjuk, hogy a konkrétság közömbös és lényeges „az öröm" kifejezése, akkor a zenét éppen úgy történelmen és erkölcsön kívül s ezzel együtt individuumon kívül helyezzük, mint Kierkegaard. Csakhogy Kierkegaard sokkal következetesebb — s ezzel együtt mélyebb — gondolkozó volt Schopenhauernél. Ő tudta, hogyha a zenét meg akarja fosztani minden történeti-morális-konkrét-egyéni tartalmától, akkor az érzelmeknek, még a legelvontabb érzelmeknek sincs keresnivalójuk benne. Ezért — következetességből — szűkíti a zene tartalmát az érzéki zsenialitásra. Valamire, amit abszolút általánosnak, őseredetinek és természetinek vél.

Ez a törekvés a zene tartalmának elvonatkoztatására a történelemtől, moráltól s az egyéniségtől is, mint láttuk, először azoknál jelentkezett, akik már ekkor is az egyedülálló, magányos, közösségen kívül rekedt ember sorsát élték, mikor a polgári társadalom fejlődése ezt még nem tette elkerülhetetlenül szükségessé, tehát akik életükkel korábban realizáltak valamit, ami csak később vált általánossá: művész és tudós elszigeteltségét az eleven emberi közösségtől. A zenét olyannak képzelték, mint amely létüket fejezi ki, létüknek felel meg. Saját szükségletükre interpretálták — mint különben mindenki — a művészetet. Miután a közöttük legkövetkezetesebb ember, Kierkegaard léte előre vetette művész — (filozófus)— életének csakazértis magáravállalt és viselt magányosságát, olyat tételezett a zenében, ami nem is jellemző a zenére általában, de jellemző lesz annak a kornak zenéjére, mely az övéhez hasonló magatartás tükrévé válik — több mint egy félévszázad múlva.

Minél magányosabb az ember, minél kevesebb a társadalmi kötöttsége, annál inkább kihal belőle, ellenőrizhetetlenné válik és elvékonyodik a morális szféra, az érzelmi szféra. Annál inkább válik két szélsőérték megtestesítőjévé: érzékiséggé és szellemmé. Ez a két szélső érték moralitás nélkül, mint ezt már Kierkegaard is látta, démonikussá válik. Nem a jót, hanem a rosszat szolgálja, illetve a rosszat is szolgálhatja, mégpedig valaminő jó, kívánatos vagy vonzó látszatában. Mind az érzéki-démonikus, mind pedig a szellemi-démonikus hatalma a társadalmi-morális szféra kiüresedésének következménye. A polgári kor művésze, magára vállalt magányában e két szélsőség között hányko-

lódik. (Gondoljunk pl. Joyce Ulisszeszére.) A konkrét-morális szféra elvékonyodása valóban a konkrétság művészi halálához vezet. Ezt a folyamatot látta Kierkegaard — saját helyzetéből kiindulva — előre a zenében. Úgy látta, hogy a zene elvont, tehát csak „a zene" létezik. Pedig az ő korában még nem „zenét" írtak. Mozart, Kierkegaard eszményképe, éppen nem írt operát és hegedűversenyt, kvartettet és szimfóniát stb., írt énekhangra vagy zongorára, de sosem „a zenét" komponálta. „A zenét" keresni, „a zenét" komponálni, elvonatkoztatva a zene konkrét milyenségétől s ezzel tartalmiságától s ugyanakkor applikálhatóságától, már modern jelenség. Akkor vált általánossá, mikor Kierkegaard már halott volt. Ezért van, hogy nem láthatta előre, milyen következményekkel jár még „a zene" előtérbekerülése a konkrét zenével szemben. Kierkegaard ugyanis feltételezte, sőt mint láttuk abból indult ki, hogy a zene médiuma érzéki. De ha a zene tisztán elvont, ha „a zene" a maga absztraktságában, akkor nincs is többé szüksége érzéki kifejezésre, az érzékelhetőség lehetőségére. A modern zene teoretikusainál mindig fel is vetődik ez az eszme. Thomas Mann Dr. Faustusának Kretschmarja — aki az atonalitás következtetéseit vonja le — elavultnak tartja, hogy a zenét hallani kell. A zenét nem kell hallani, elég látni. Azaz „a zene", ha elvontságában következetes, elvonatkoztathat a fül befogadóképességétől is, az érzéki élvezettől magától. Így a zene tartalmának intenzív végtelensége és formájának érzékisége ellentétére fordul: a tartalom elvékonyodik és a médium egyre kevésbé érzéki, hallható. Ez az utóbbi következtetés, mint láttuk, nincs meg Kierkegaardnál. De logikusan levezethető elméleti kiindulópontjából.

A zene Kierkegaard szerint érzékisége és elvontsága mellett, illetve ezek következtében szükségképpen démonikus. „Más szóval a zene démonikus. Az erotikus zsenialitásban van a zene abszolút tárgya". Kierkegaard két démonikus szférát különböztet meg: az érzéki-démonikust és a szellemi-démonikust. A zenét, legalábbis a „Vagy-vagy" c. könyvben, egyedül az érzéki-démonikussághoz köti. A szellemi-démonikus zenei kifejezhetőségének lehetősége munkásságában mindvégig kifejtetlen marad. Ifjúkorában ezt írja (ezt lényegében sosem cáfolja meg), hogy Faustot lehetetlenség lenne zeneileg kifejezni. Ez a megkötés szükségképpen következett a zene és érzékiség — tartalmi és formai érzékiség — azonosításából. A Faust-téma zenei kifejezhetetlenségét ma már nem érdemes cáfolni. Elég arra utalni, amit Goethe a Faust megzenésítéséről mondott, vagy Liszt Faust-szimfóniájára, végül Thomas Mann főhősének képzeletbeli, de nagyon is elképzelhető művére, a Dr. Faustus siralmára. Szűkítsük elemzésünket arra a kierkegaardi feltételezésre, mely szerint a zene elvileg démonikus, gyanús, ördögi, amorális művészet. Van-e ebben az állításban igazság? Miért fedezte fel éppen Kierkegaard ezt a démonikusságot, és miért tette elvvé?

Először szögezzük le: ez a felfedezés nem is egészen új. Bizonyos történelmi szakaszokban újra és újra nekiszegezik a zenének ezt a vádat, hogy más periódusokban elfeledkezzenek róla. Vegyünk néhány példát. Először Platón tiltja ki államából a zenét, közelebbről: majdnem minden zenét, a harcra buzdító kivételével. Már Platón is azt állítja, hogy a zene az embert, az állampolgárt amorálissá teszi, elpuhítja és megakadályozza polgári kötelességeinek teljesítésében. Figyeljük azonban meg, hogy ez a vád éppen az antik poliszdemokrácia pusztulásának korában született egy olyan ember szájában, aki meg akarta menteni a menthetetlent, egy demoralizálódó, széthulló világban akarta helyreállítani bármi áron a poliszközösséget. Előtte, a polisz virágkorában nem merült

fel a zene károsságának vádja, sőt a zenei spekuláció, pl. a püthagoreánusoknál, tudvalevően kötelező, sőt kívánatos, közösséget összetartó köteléknek számított. A középkori vallásos kultúrában a zene megint csak problémátlan szerepet játszott, egészen addig, míg a klasszikus feudalizmus felbomlásának idején, a reneszánsz hajnalán felfedezték „ördögiségét", erotikusságát. A reformációban, majd a felvilágosodásban a zene megint problémátlan lesz. Az első mű, mely újra jelzi a démonikusságot, Diderot munkája, a Rameau unokaöccse. A kései romantika, mindenekelőtt Hoffmann, már Kierkegaard utcájában van. A zene újra démoni veszélyek forrásaként jelenik meg — hogy a modern polgári társadalomban ilyen is maradjon.

Ezzel kétségtelenül nem merítettük ki a „démonikusság" vádjának történetét. Csak jelezni akartuk, hogy ez a vád periodikusan jelenik meg, s hogy ennek a periodicitásnak köze van a társadalmak adott helyzetéhez, a társadalomban uralkodó konkrét zenéhez s e kettő kölcsönhatásához. Ha végignézünk azon, hogy vajon melyek azok a konkrét korok, melyek a zenét démonikussággal vádolták, vagy akár démonikussága miatt felmagasztalták, tehát felfigyeltek arra, hogy a zene rokonságot tart az emberi psziché amorális erőivel, látjuk, hogy ezek kivétel nélkül közösségek bomlási korszakai voltak, olyan időszakok, melyekben a társadalmi erkölcs maga is ingataggá vált, az értékek problematikusak és bizonytalanok lettek, az emberek nem tudtak disztingválni jó és rossz között. Az athéni polisz szétesése, a középkor vallásos közösségeiben való bizalom megrendülése a régi értékek felbomlásának korai. A polgári társadalomban — itt nem elemezhetően — bonyolultabb a helyzet, mert már az új rend kialakulásakor megszűnnek a szoros közösségek, s ezért az értékek felbomlását már korábban lehet szignálni, ahogy viharosabban is realizálódik. Így már Diderot is észreveszi a művészet szubjektivizálódásának amorális lehetőségeit, s ezt mutatja meg éppen a zenében. A francia forradalom utáni időben ez a lehetőség fokozottan valósággá válik, s itt kapcsolódik a zene démonikusságának jelzésébe a romantika és Kierkegaard.

A vád nem véletlenül e korok szülötte, és nem is véletlenül éppen a zenét illeti. (Bár Platón még kiterjesztette a művészetek más fajtáira is.) A fogalmi kifejezéssel dolgozó művészet tartalma egyértelmű. Aki az Antigonét élvezi, az pontosan tudja, hogy milyen mondanivalót élvez. Persze irodalmi alkotásban is megszakadhat szép és jó egysége, amint ezt pl. Baudelaire a Fleurs du mal-ban programatikusan jelzi (ha nem is valósítja meg). De az élvezőnél is csak akkor és annyiban szakad meg az egység, csak akkor és annyiban reagál a szépre morálisan közömbös vagy negatív tartalommal, ha a mű objektíve is ezt fejezi ki: közömbös vagy amorális. Továbbmenve: az irodalomban is létezhet negatív katharzis: megrázhat egy mű, hogy erkölcsi tartalmával ellenkező gyakorlati következtetéshez jussunk. De ez kivételes eset. Egy irodalmi mű — ha művészi — az esetek túlnyomó többségében nem ad semmire sem kötelező lelki megrázkódtatást. Vagy egyáltalán nem ad ilyen megrázkódtatást, vagy pedig valamire kötelez. A képzőművészet, mely legteoretikusabb érzékünkre, a szemre hat, még kevesebb teret nyújt negatív katharzisra. Nem így a zene. A zene, még ha tartalmában legkevésbé démonikus, lehet éppen a legmorálisabb is, fogalmonkívülisége és említett nagyobb elvontsága és konkrétsége következtében a legkülönbözőbb szubjektív törekvésekkel és érzelmekkel harmonizálhat — legalábbis az élvező tudatában. Köztudomású, hogy a legnemesebb zene mély élvezete összefér a legnagyobb embertelenséggel, brutalitással. Immorális emberek — mint pl. Hitler — zeneélvezetével „veze-

tik le" érzelmi életüket, könnyekig hatja meg őket a muzsika, hogy azután ál-megtisztultan, megkönnyebbülve folytassák a gazemberségek sorozatát. Bizonyos, hogy Mona Lisa vagy Hamlet ilyen összefüggésben nem élvezhető. Észrevette ezt már Wackenroder is, mikor így írt: „Igen, ugyanabban a pillanatban emelkedik fel szívünk ugyanazokon a hangokon, legyen bár a világ minden hiúságát vidáman megvető az emberi lélek, mely nemes büszkeséggel az egekig száll fel — vagy vessen meg minden eget és istent, és szemtelen törekvéssel csak saját egyetlen földi üdvösségére törekedjék. Éppen ez a szemtelen ártatlanság, ez a szörnyű, orákulumszerű kétértelmű sötétség teszi a zeneművészetet az emberi szívek istenévé."

A zenei élvezetnek ez a kétértelműsége, felelőtlensége természetesen csak ott és akkor jelenik meg, mikor a társadalomban a morális értékek amúgy is bomlóban vannak, és azoknál, akikben régi értékek már, új értékek pedig még nem élnek. Ennyiben nem a zene felelős démoni hatásának lehetőségéért, hanem mindig a világ, melyben a zene él. S Wackenrodernek igaza van abban, hogy éppen ezáltal válhatik a zene emberi szívek istenévé. Mert ez a hajlékonyság teszi lehetővé, hogy legmaibb, legszubjektívebb érzelmeinket, legszemélyibb fájdalmainkat is mindig kifejezve érezzük a zenében, hogy a zene mindig a „mienk" sőt az „enyém". (Persze, hogy nem minden zene minden korban egyformán a „mienk", az olyan magától értetődő tény, hogy nem szükséges elemezni.)

Világos azonban, hogy mikor Kierkegaard a zene démoniságáról beszélt, akkor nem egyedül a zene *hatásának* démoniságáról, hanem *tartalmának* démoni voltáról szólt. Kérdés: igaz-e, hogy a zene tartalma démoni? Továbbá: vehet-e föl a zene tartalmilag is démonikus elemeket, kifejezheti-e most már objektíven a morális értékek szétzüllését, illetve szép formába öntheti-e az amoralitást?

Kierkegaard a mozarti zenében az objektív, nemcsak hatásában, hanem tartalmában kifejeződő démoniság megnyilvánulási formáját látta. Mint ezt még megmutatjuk: tévesen. De később, már a XX. században, a démonikus tartalom valóban a zenei kifejezés fontos, helyenként egyetlen tartalmává vált. Igy a dodekafóniában, mely az egzisztenciális aggódásnak megjelenítési formáit keresi. Csakhogy — és ebben áll Schönberg és iskolájának formai-zenei újítása — a démonikus tartalom többé már nem a hagyományos szép érzéki formában fejeződik ki. Az atonális zene nem „szép" a kifejezett tartalom értelmében: az esztétikai hatás, esztétikai élmény elválik a szépségtől. De térjünk vissza a zene démonikus hatásához. Beethoven zenéjének, a nem démonikus, hanem nagyon is morális zenének hatása, mint láttuk, lehet démonikus. De démonikus-e a tartalmában démonikus zene hatása? Véleményem szerint nem. Schönberg zenéje hallatán Hitler nem tudott volna könnyeket hullatni, Alban Berg kompozíciójára a Csapajev-film fehérgárdista főhőse nem tudott volna a zongoránál álmodozni. A démonikus tartalom felbontja a klasszikus szépséget — ebben az esetben a tonalitást — s ezzel képes visszatükrözni — hogy helyesen vagy hamisan-e, az most más kérdés — egy embertelen kort. Ebbe a tükörbe nézve az emberek csak saját embertelenségüket, nem pedig ál-emberségüket láthatnák viszont.

Tehát a zenei élvezet démonisága nem a mű függvénye, hanem a művet élvező emberé, s ezzel azé a koré, mely az embert olyanná alakította, amilyen. Nem a zene elvont tulajdonsága, de a zenei ábrázolás sajátosságai következtében lehetővé vált pszichológiai hatás. Ugyanakkor lehetséges valóban démoni zene. Ebben az esetben a démoniság szintén nem a zene elvont tulajdonsága,

hanem annak a kornak és emberi magatartásnak függvénye, melyben a mű születik, s melyet a komponista követ és vállal. De ebben az utóbbi esetben megszűnik a démoni hatás. Megtörik a szépség s ezzel a látszatkatharzis és a negatív katharzis lehetősége.

*

„Ha az érzéki zsenialitást úgy gondolom el, mint valaminő princípiumot, erőt, birodalmat, melyet a szellem úgy határoz meg, hogy önmagát eleve tagadja és kizárja, és mindezt egyetlen indivíduumban koncentrálva gondolom el, akkor jelenik meg előttem az érzéki erotikus zsenialitás eszméje" — írja Kierkegaard. Ennek a princípiumnak, egyetlen elvvé testesülő magatartásának reprezentánsa Don Juan.

Kierkegaard egy helyütt azt mondja magáról, hogy barokk gondolkozó. S valóban, gondolkodásának számos eleme barokk hagyományban gyökeredzik. Így a reprezentáció, a megtestesítés gondolata is. A kierkegaardi Don Juan figurája allegorikus. Az allegória, mint köztudomású, a barokk jellegzetes stíluseleme. De nemcsak a barokké. Ha figyelmesen vizsgáljuk a modern polgári művészetet, akár képzőművészetet, irodalmat vagy zenét, megfigyelhetjük, hogyan tér újra vissza az allegorikus ábrázolási mód. A szürrealizmus telve van allegóriákkal (L. Lukács György: Wider den missverstandenen Realismus) — gondoljunk Chagallra —, Adrian Leverkühn az egész düreri Apokalipszist allegóriának fogja fel. Tehát Kierkegaard ebben is átvezető alak. A késő feudalizmus és abszolutizmus teremtette gondolkodási és ábrázolási formáknak átvezetője a modern polgári formákba.

Kierkegaard úgy látja, hogy az érzéki zsenialitás elvét, mely szerinte ugyanakkor az egyetlen tisztán zenei téma, Mozart találta meg a Don Juanban. „Mozartnak szerencséje volt, hogy olyan anyagot talált, mely magában véve abszolút muzikális; s ha egyszer egy másik zenész versenyre akarna kelni Mozarttal, nem maradna számára más hátra, mint a Don Juant újrakomponálni."

A Don Juan-figura — és zene — így az érzéki zsenialitás elvének tökéletes realizálása. — De Kierkegaard úgy látja, hogy Mozart emellett megragadta ezen elv tökéletlen formáit, „előzetes fázisait" is. Két mozarti figura: Cherubin és Papageno ábrázolására gondol. Hogy mennyire felfalja az elmélet a konkrét zenei elemzést, azt abból is látjuk, hogy Kierkegaard-t egy cseppet nem érdekli Cherubin vagy Papageno alakjának konkrét teljessége. Nem érdekli az a zenei jellemzés, amelyben ez a teljesség kifejeződik. Az, ami érdekli, csak a merev „stádium", saját elmélete reprezentációjának két foka. Így a Kierkegaard elemezte Cherubin és Papageno igen távol áll a mozarti figuráktól.

Cherubin szerinte a „bizonytalan vágy" kifejezése, és alakjában csak azt találja fontosnak, ami ennek a bizonytalan, alaktalan, személyhez nem tapadó, mindenkire kiterjedő vágynak ad hangot. Kierkegaard-t nem zavarja, hogy Cherubin szerelme az operában igen konkrét tárgyhoz, ugyanis konkrét asszonyokhoz, elsősorban a grófnéhoz fűződött. Hogy ezt a „zavaró" körülményt kiküszöbölje, megkülönbözteti az „eszmei" apródot a „valóságos" apródtól. „Bár a librettó replikái nem az ideális apród, hanem az opera apródjának, a poétikus Cherubinnak replikái, ezek részben, mivel nem a zeneszerző Mozarttól származnak, ebben a vonatkozásban figyelmen kívül hagyhatók; másrészt valami egészen mást fejeznek ki, mint amiről szó van. . ."

Ugyanígy elemez Kierkegaard Papageno figuráját tárgyalva. Papageno szerinte a „kereső vágy" reprezentánsa. Konkrét valamit kíván, de ez a valami nincs jelen. „Itt is érvényes tehát, hogy az eszményi Papagenót elemezzük, és az operában előttünk változó személyt elfelejtjük." Ez a két vágy, a bizonytalan és a kereső vágy fejlődik azután legmagasabb formájává, donjuani reprezentációvá. (Mellékesen: itt is megfigyelhetjük a hegeli triász hatását.)

Az érzéki démonit, s ezzel megtestesítőjét, Don Juant, Kierkegaard szerint a kereszténység hozta a világra. Persze az erotikum az Ókorban is nagy szerepet játszott. De mint az élet természetes velejárója. A kereszténységnek *bűnné* kellett tennie az érzékiséget ahhoz, hogy az érzéki *társadalomellenessé* váljék, elszakadjon a szerelem teljességétől, önmagát elvvé tegye, s ettől kezdve kettős funkciója legyen: egyrészt a lázadásé, a szabadságé, a hagyományos világ megtörőjévé, másrészt bűnné, objektív bűnné, mely a társadalmilag ismert és elismert erkölcsi világ ellen lép fel, kiragad másokat ebből a világból, nincs tekintettel a Másikra, annak érzelmeire és egész személyére, akivel szemben áll.

Úgy hiszem, hogy Kierkegaardnak ebben az elemzésben igaza van. Don Juan nem egyszerűen az a férfi, aki szépségével és fellépésével sok nőt csábít el. Don Juannak nem egyéni ellenszenveket kell legyőznie — ezt kell a mai „donjuanoknak" is —, sőt számára ez egyáltalán nem fontos. Gyakran le sem győzi, mint Donna Anna esetében. Ő a bűntudaton válik úrrá. Az asszonyokat arra készteti, hogy bűntudatukat, a transzcendenciával szembeni bűntudatukat vessék le, vagy azzal szemben cselekedjenek. Ellensége nem az az antipátia, hanem a lelkiismeret és a lelkiismeretfurdalás. Lényének bűnösségével, nem szépségével csábít, azzal, hogy olyan örömet ad egy világban, mely tiltott, de ezzel az örömmel kiszakítja a Másikat világából, társadalmából, erkölcséből, lelkinyugalmából, biztonságából. Lényének lényege társadalmonkívüliség. S ezzel az öröm közvetítésével másokat is társadalmon kívülivé tesz, magányos alakja az érzékiség eszközével másokat is magányossá változtat, megszállottsága a „normális"-t megszállottá alakítja. Mikor az érzékiség többé már nem számít bűnnek, mikor újra az emberi élet természetes faktorává válik, mikor az emberek — és az asszonyok — nem félnek már a túlvilági büntetéstől, mikor az öröm nem jelent többé istentől és embertől való elhagyatottságot — Don Juan figurája megszűnik létezni. A polgári társadalom hajnala Don Juan alkanya. Mozart komturja nemcsak a mozarti Don Juant taszítja a pokolba, hanem minden Don Juant, ha nem is a pokolba, mindenesetre — a múzeumba. Jól tudták ezt a Don Juan-témát később feldolgozó írók is. Byron Don Juanjának már csak a neve Don Juan. Csábító, de minden démonikusság nélkül. Shaw pedig a Tanner John házasságában szatirikusan mutatja meg: mikor a Másiknak többé nincs bűntudata, mikor az is önálló és gondolkozó lény lesz, a modern korban, Don Juan lehet hétköznapi, nevetséges, esetleg kedves vagy bosszantó fickó, kihasználhatja vonzóerejét ellenszenvesen vagy rokonszenvesen, de semmiképpen nem pokolravaló többé.

Kierkegaardnak abban is igaza van, hogy a Don Juan-figura lényegét, mely valóban az érzéki démonikusság, a mozarti zene adja vissza a legtökéletesebben, hogy a mozarti feldolgozás magasan felülmúlja Tirso da Molina vagy Molière megoldásait. Magatartásának két alapvető faktora: a lázadás, örömadás, szabadság egyrészt; bűn, embertelenség, erkölcsönkívüliség másrészt, a zenében közvetlenül és egységesen, harmonikusan és ugyanakkor plasztikusan rajzolható meg. E két faktor az alakot zeneileg elegendően konkréttá teszi, anélkül hogy szüksége lenne az irodalmi alkotások részletekbe menő fogalmi

konkrétságára. Don Juannak az operában nem kell vagy igen keveset kell beszélnie. Hatását valóban nem szavai határozzák meg, hanem egész lénye, lényének fogalomalattisága. A szavak sosem magyarázzák meg Don Juan vonzóerejét. Éppen ezért nem hisszük el sem Tirso da Molina, sem Molière Don Juanjának azt, hogy igazán csábító. (Molière különben ezt érzi is, és ezért teszi figuráját tragikomikussá.) A szavak mágikus hatása érthetetlen, a zenében kifejeződő egész lénye érthető. Az a totális és mindent felhabzsoló életerő és életöröm, mely a pezsgőáriában fejeződik ki, s mely Don Juan létének legbelsejét világítja meg — ezért monológ típusú ez az ária: az egyedül maradt hős feltárhatja magát —, retrospektíve is megmagyarázza hódítási titkát, azt az ellenállhatatlanságot, mely lényege, és ezért kudarcaiban is jellemzi. (Ugyanis, miután az ő lényege, független a sikerességtől vagy sikertelenségtől.)

Kierkegaard tehát találóan jellemzi Don Juan alakjának zeneiségét. Csakhogy — most már nem a mozarti operától, hanem saját elméletétől vezettetve — e zeneiség gyökerét csak az absztrakcióban véli feltalálni. Pedig, ha közelebbről vizsgáljuk meg a mozarti Don Giovannit, akkor világossá válik, hogy ez az irodalmi ábrázolástól eltérő zenei jellemzés, mely sok véletlenszerűtől elvonatkoztathat, s mely így valóban egyedül képes az extenzív totalitást, az érzéki végtelenségét és kielégíthetetlenségét kifejezni, mégsem szűkíti le Don Juan alakját erre az érzéki végtelenségre. A mozarti ábrázolás így nem ellentéte az irodalmi feldolgozásoknak, hanem a zene nyelvén, az előbb említett zenei alapmagatartáson belül sok mindent kifejez abból, amit az irodalmi alkotások is megragadtak, s ami a hagyományos Don Juan-képhez tartozik.

Kierkegaard — elmélete érdekében — elszigeteli Don Juan ábrázolását az opera többi alakjának ábrázolásától. Illetve azt állítja, hogy az opera többi hőse Don Juanra vonatkoztatva értelmes csupán. Ez ennyiben még igaz. De az már nem, amit tovább állít, hogy az opera összes figuráinak Don Juanra vonatkoztatottsága érzéki, s ez egyben az opera totális érzéki-erotikus voltának megnyilvánulása. Kierkegaard szerint a mű minden szereplőjének ragaszkodása Don Juanhoz erotikus. Leporello szolgálata erotikumból fakad, Anna titokban csak őt szereti, Ottavio csak Anna miatt érdekes, s így közvetetten ő is erotikus, Masettóról, Zerlináról s természetesen Elviráról nem is beszélve! Csak a kormányzó szelleme kivétel. S ezért az őt megjelenítő hangok idegenek az egész mű hangzati felépítésétől. Mi sem tévesebb ennél! Az az alapaxióma, mely szerint minden zene erotikus, megfosztja Kierkegaardot az opera elfogulatlan szemléletétől. Igaz, hogy az összes figurák Don Juanra vonatkoznak. De Leporellót kivéve, aki saját alteregója, az összes többi figurák a társadalom, a morális világrend reprezentánsai, akik mint ilyenek sorakoznak fel egytől egyig Don Juan ellen. Hiszen az opera éppen arról szól, hogy hogyan von mind szűkebb gyűrűt Don Juan köré az egyéni és társadalmi elítélés, hogyan *lázad fel a lázadó ellen* az egész megsértett társadalmi-morális világrend, mely nem Don Juan világa többé. Ez már nem az a kor, melyben Don Juan szabadon csábíthatott. Az utolsó, a régi világból visszajáró kísértet a kolostorból elcsábított Elvira. De Don Juan egyszerűen nem akar számotvetni a világa elmúltával. Úgy él, mint élt azelőtt — mint élt évszázadokig azelőtt (minden démon örökifjú, amíg él). Egész élete egyetlen „nem!", saját sorsának végigvitele, végigélése. Az a „nem!", melyet utolsó percében a halálnak is megismétel. Ez a következetesség, ez a sorsot végig vállalás tragikus alakká tenné, ha egyáltalán tragikus lehetne. De nem lehet az, mert

nincs tragikum morál nélkül. A tragikus „nem!" mindig egy erkölcsi választás s nem egy egyszerű magatartás következetes vállalása.

Kierkegaard csak azt látja, hogy a morál — Ottavio — tehetetlen az érzéki zsenialitással szemben, hogy ezt csak a szellem győzheti le. De elfelejti, hogy a szellemet maga a morális világ idézte meg, s hogy végső soron ez a szellem éppen úgy nem töri meg Don Juant, mint az emberi világ. Azért nem töri meg, mert követelése ugyanaz, mint az emberi világé: a bűnbánat és megtérés. Miután nem töri meg, elpusztítja.

Hogy a Don Juan alakja köré csoportosuló világ tartalmát és megjelenítését Kierkegaard nem érti, éppen onnan fakad, hogy a zenét történelmen kívülinek akarja látni. Pedig Don Juan figurájának történetisége szembeszökő, s ez a korhozkötöttség Mozart korában és még egy ideig azután is — közhelyszerű volt. S last but not least: kifejeződik magában a zenében. Don Juan a feudális kor nemesi lázadója. Ha az erotikum extentív végtelenségének szükségletét nem is, de lehetőségét ez a társadalmi bázis adta. Mint nemesi lázadó helyezheti csak kívül magát saját osztályán s ezzel együtt a társadalmon — és azon az osztályon is, mely lassan megerősödve ugyanúgy lesz a donjuanok, mint általában a nemesi világ ellensége: Masetto és Ottavio osztályán. Az angol és francia szó „libertine", mely együtt és egyszerre jelent csábítót és szabadgondolkozót, mutatja mennyire általános volt ez a típus a reneszánsz és felvilágosodás korában. Tirso da Molinánál vagy Molière-nél a figura e társadalmi tartalma fogalmilag is kifejeződik. Tirso da Molina Don Juanja vagy tisztán pénzen vásárolja meg, vagy ezen felül erőszakkal is csábítja el a lányokat, vagy azzal az igérettel, hogy nemes úr feleségei lehetnek — ezek a motívumok Mozartnál is szerepet játszanak. A büntetéstől mindig magas származása menti meg — ez a tényező viszont Mozartnál már nem jöhet számításba. Molière komikus Don Juanjának adósságai vannak, s nem nagyon stílszerűen dobja ki egymásután a pénzüket követelő derék polgárokat. A mozarti Don Giovanni ezt a fajta szatírát nem tűri meg, de az alak ábrázolásán végigvonuló irónia a világ és a hős hasonló viszonyát sejteti. (Ezt az iróniát Kierkegaard is észrevette.) Sőt radikálisabban fejezi ki. Mert Mozart képes — elődeivel szemben — Don Giovanni pusztulásában az egész donjuanizmus történelmileg szükségszerű pusztulását érzékeltetni.

S mi az, amivel érzékeltetni tudja? Éppen a főhős és ellenfeleinek nem szellemi, hanem nagyon is emberi viszonya. Eddig a téma minden változatában sikerült Don Juannak a parasztlányt elcsábítania, most először nem. Ezzel a sikertelenség motívumát, a morális erők növekedését Mozart sokkal jobban hangsúlyozza, mint elődei. Másrészt Ottavio alakjával. Itt követi el Kierkegaard a legnagyobb tévedést: azt állítja, hogy Donna Anna és Ottavio figuráját nyugodtan ki lehetne hagyni az operából, s ez a művön csak javítana! Persze itt megint nem Kierkegaard egyedülálló véleményével, hanem az egész romantika meggyőződésével állunk szemben. Az egész romantikával, mely Ottavio félreértelmezésével félreértelmezi az egész operát.

Stendhal, aki ugyanabban a korban — szemben a romantikus ítéletekkel és előítéletekkel — igyekezett a felvilágosodás eszméköréhez hű maradni s ezzel megőrizni azt az érzelmi és eszmevilágot, mely végső soron a mozarti művészet talaja is volt, Don Juan alakját Wertherrel állítja szembe. Werther vagy Saint-Preux a derék, mélyen érző, sőt szentimentális, szerető, tapintatos, de harcra, hősiességre, szerelmének kiverekedésére képtelen polgár, Don Juan korhű és természetes ellenpólusa. A becsületes és kedves polgárfiú, kinek lelké-

től távol áll a bosszú, aki sosem rántana másra pisztolyt, mert idegen tőle a gyűlölet nemesi világa, legfeljebb maga ellen képes fordítani. Tisztes állampolgár és szerető szív, aki azonban könnyen lemond. Nem Ottavio alakja ez? Vajon Ottavio nem Werther és Saint-Preux, a felvilágosodás korabeli híres szentimentális hősök ikertestvére? Don Juan az erősebb, a biztosabb, sőt a nagyobb — de az olyan nagyság, mely nincs tekintettel a Másikra. A nem-morális önzés nagysága. Werther, Saint-Preux, Ottavio szerényebbre méretezett figura, de olyan ember, akiben bízni lehet, mert inkább van tekintettel a Másikra, mint önmagára. Ezért nem szerepel Ottavio típusú figura sem Tirso da Molinánál, sem Molière-nél, csak Mozartnál. Ez a felvilágosodás teremtette ember, az új polgárság első, bizonytalan, de tiszta reprezentánsa pusztán *létével*, nem cselekedeteivel, biztosabb erkölcsi rendet igér. Ottavio figurája változtatja a konkrét Don Juan halálát az egész donjuanizmus halálává.

Stendhal, aki, mint láttuk, ezt a felvilágosodás korában közhelyszámba menő összefüggést, illetve ellentétet Don Juan és Werther között a romantika korában is megértette, legpregnánsabban fejezi ki a donjuani alak démoniságának történetiségét s egyben egyetemességét is: „Don Juan minden kötelességét félredobja, mely összefűzi embertársaival... Az egyenlőség eszméje éppen úgy feldühíti, mint a víz a víziszonyban szenvedőt; ez az oka, hogy a származás gőgje oly jól illik Don Juan jellemèhez... azt hiszem, jogosan vélem, hogy egy történelmi név viselője sokkal hajlamosabb minden más embernél arra, hogy felgyújtasson egy várost, ha tojást akar főzni."

Mit érez itt még Stendhal, különösen az utolsó mondatban? Hogy a Másra való tekintet nélküli lázadás, az individuális lázadás *arisztokratikus*, s mint ilyen hordja magában szükségszerűen az amoralitást. A donjuani „Éljen a szabadság" az egyenlőség és testvériség nélküli szabadság éltetése. Stendhal még hozzáteszi, hogy az olyan ember, aki, mint Don Juan, boldog a bűnben, képes lehet az egész emberiség kiirtására is. Az érzéki démonikus, az extenzíve végtelen erotika démonikussága korhoz kötött. De kétségtelen, hogy Don Juan arisztokratikusságában, egyenlőség és testvériség nélküli szabadságában, másra való tekintetnélküliségében, individuális lázadásában s ugyanakkor a mindebből fakadó végtelen vonzóerejében tartalmaz valamit, ami minden amorális vonzóerőben, minden démonikus erőben *közös*.

S itt térünk vissza problémánkra, hogy vajon a romantika, de különösen Kierkegaard, miért akart megszabadulni Ottavio alakjától? Mert Don Juan figurájában nem egy konkrét-történeti démonikusságot, a speciális donjuani démonikusságot akarták meglátni, hanem a démonikusságot általában. A démonikusságnak azt a vonatkozását is, melynek a *jövőben* lesz szerepe, mely múltként konkréten nem elemezhető, de jövőként elvontan előre érezhető.

Újra kiindulópontunknál vagyunk: ez a polgár—művész ellentét a kapitalista társadalomban. Az egyre problematikusabb társadalomtól magát elszigetelő, magát kívül- és felülérző, a tagadó, de csak a saját személyében, az egyenlőség és testvériség nélküli szabadság nevében tagadó művész, ha következetesen viszi végig magányos lázadását, szintén a démonikussághoz jut el. Így válik művészete akarva-akaratlanul félelmes és amorális hatalommá, jó látszatában megjelenő és vonzóerővel teli rosszá. Ez a démonikusság azonban már nem érzéki-démonikus, hanem szellemi-démonikus, illetve e kettő újfajta, moráltól nem közvetített egysége. Kirkegaard Don Juanról írt, de közben saját hely-

zetéről, magamagáról, a polgári művész és filozófus, művészet és filozófia jövőjéről beszélt.

Azonnal tisztábban látjuk Don Juan figurájának ezt a modernizálását, ha megvizsgáljuk azt a problémát, hogy vajon a romantika és Kierkegaard koncepciója szerint hogyan érezte magát Don Juan magaválasztotta életformájában? Sem Mozart, sem bármilyen más, Don Juan alakját feldolgozó művész előtt nem volt kétséges, hogy jól. Don Giovanni az életformájával a saját boldogságát védte. Nem így a romantikától kezdve. Hoffmann is Don Juan életének „semmis kétségbeeséséről" beszél. Szerinte a hős kétségbeesve keresi az „igazi" szerelmet, de ezt nem találja meg soha: ezért szerencsétlen. Kierkegaard pedig így szól Mozart hőséről: „Lelkében aggódás él, mely azonban szorosan összefügg lényének energiájával, mi több, azonos azzal." Ez az aggódás nem erkölcsi aggódás, hiszen Don Juannak nincs morálja, hanem *egzisztenciális* aggódás. Nem valamitől való félelem, hanem szűntelen félelem a semmitől. Don Juan minden vágya, élvezete, egész életformája ezen aggódás gyökeréből táplálkozik.

Bizonyos, hogy ez az aggódás teljesen távol áll a mozarti figurától, hogy a nyitány hegedűhangjai ezt — nem pedig az extenzív totalitásra törekvést — érzékeltetnék, teljesen légbőlkapott. Az „egzisztenciális aggódás" kategóriája azonban a donjuani démonikusság modernizálásának titka. Nem azt az embert jellemzi ugyanis az egzisztenciálisnak nevezett aggódás, aki saját életformájához egy idegenné váló világban is hű marad, aki mindhalálig tartja magát hagyományos lázadásához, hanem azt az embert, akinek a magány, még ha szubjektíve önként vállalt is, egy tragikus kortól rákényszerített magány, aki nem arisztokratának születik, hanem azzá válik, és akárhányszor mond is „nem"-et, elefántcsonttornyában akarva-akaratlanul reprodukálja a világ szörnyűségeit, mindazt, amitől elmenekült. Az aggódás a modern polgári művészet problematikussá válásának szubjektív, emberi tükre.

Hogy az a kapcsolat, melyet Kierkegaard a „vagy-vagy"-ban démonikusság és zene között feltár, mennyire a jövő, a holnapi magatartás és holnapi zene problematikusságának előre sejtése, azt mi sem mutatja jobban, mint az a csodálatos megegyezés, mely a kierkegaardi koncepció és a thomasmanni nagy modern zenészregény, a Dr. Faustus között fennáll. Ha ez az azonosság abból származnék, hogy Thomas Mann Kierkegaard koncepcióját akarta volna megjeleníteni, szintén érdekes, de nem rendkívüli jelenséggel állnánk szemben. De nem így van. Thomas Mann akkor ismerte meg Kierkegaard művét, mikor már mélyen belemerült a Dr. Faustus írásába, mikor a regény egész tervezete már kész volt. Mi több, őt is megdöbbentette ez a megegyezés a kierkegaardi koncepció és saját élményanyaga között. E felfedezését azután bele is építi regényébe. Adrian Leverkühn éppen Kierkegaard Don Juan-elemzését olvassa, mikor megjelenik saját alteregója, lelkének démona, az ördög, mikor megköti a sátáni szövetséget. S főművének, a „Dr. Faustus siralmának" befejezése előtt éppen úgy felhangzik a három „nem!", mint Don Juan és a kormányzó leszámolásában.

Miben áll e koncepciók kísérteties hasonlósága? A thomasmanni regény két főhőse ugyanazt a két princípiumot képviseli, melyet Kierkegaard már szembeállított egymással. Adrian Leverkühn, a művész, a démonit, az érzéki és szellemi démonit együtt; barátja, Serenus Zeitblom, az etikait. Adrian a zseni, Zeitblom a köznapi polgár. Zeitblom házasságában s tisztes munka között él — emlékszünk arra, hogy Kierkegaard szerint is ez a morális szféra két jellemzője —, de

Leverkühnnek ahhoz, hogy nagyot alkosson, le kelll mondania az emberekhez fűződő mindennemű kapcsolatról, magányossá kell válnia. „Nem szabad szeretned" — ezt a feltételt szabja az ördög, mikor megköti a szövetséget. Adrian magányos, extravagáns, arisztokratikus élete az emberekkel való kapcsolat híján így lesz valóban morálon kívüli. „Olyan természeteknek, mint Adrian, nem igen van „lelkük". Tény, hogy a legbüszkébb szellemiség az állati, meztelen ösztönnel legközvetlenebb kapcsolatban áll" — mondja róla barátja.

Ez a fausti — nem donjuani — démonikusság ezerszer közelebb áll a Kierkegaard felfogta Don Juanhoz, mint a Goethe felfogta Fausthoz. Goethe Faustja teljes életet él, az ördög az élet mindenoldalú boldogságának s ezzel az emberi kapcsolatok sokféleségének igézetével vásárolja meg. Faust nem morálon kívüli, még akkor sem, mikor bűnöz — a többi között éppen azért nem, mert bűnöz. Nála az erkölcsi halál a jobbratörekvés vesztével következnék be. A modern Faustus azonban a kierkegaardian értelmezett Don Juan utóda. Neki nem teljes életet igér az ördög, mint a reneszánsz Faustnak, hanem ellenkezőleg: esztétikai életet, szemben a társadalmi élettel, önélvezetet szemben a társadalmi és emberi kommunikációval. Démonikussága abban áll, hogy azt hiszi — bár kétértelműen —, hogy elég önmagának, hogy elég tagadni egy világot, melyet — joggal — barbárnak és filiszterinek vél, hogy helyette a művészetben egy szép saját világot felépítsen. A kommunikációképtelenség és a kétértelműség e modern Faust lelkében valóban állandósítja az aggódást.

Ezért nem természettudós vagy akár nem filozófus és író a modern Faust, hanem zeneszerző. Nem azért, mert a démonikusság, az arisztokratikusság, magány, moráltagadás szülte aggódást a zeneműben lehet legjobban kifejezni. Hanem, mert mihelyt ez az aggódás a filozófiában vagy irodalomban kap hangot, olyan fogalmi konkrétsággal terhelődik, melyhez ma már konkrét reakciós képzetek kapcsolódnak, mint Nietzsche filozófiájához, s melynek szubjektív őszinteségét nem lehet elemi erővel érzékeltetni. (Még akkor sem, ha tényleg ilyen őszinteségről van szó.) A zeneszerző alkotásában a démoni megjelenésének áttételessége, akaratlansága, a szubjektív pátosznak és objektív törvénynek csupán a végső összefüggésben megnyilvánuló elválaszthatatlansága lehetségessé teszi a tragikus ábrázolást. Az ontológiává hiposztazált formállogika és az irracionalitás sehol sem harmonizál ilyen akaratlanul a diszharmóniában, mint éppen a zenében.

Nem tudjuk itt részletezni, hogy hogyan ábrázolta Thomas Mann a démonikusság elemi kifejeződését. Csak arra utalunk, hogy az „Apocalipsis cum figuris"-ban a zene a pokoli röhej és a gyermekkórus belső azonosságát érzékelteti. Arra, hogy hogyan válik a disszonancia a szent, a tonalitás, a harmónia pedig a pokol megjelenítőjévé, emlékeztetünk a kasztrált férfiszólóra, az emberi hang és hangszer-dolog funkcióváltására stb. S végül a thomasmanni megoldásra, mely egyben akaratlanul is a kierkegaardi koncepció, az egymástól különálló szférák koncepciójának leghatásosabb leleplezése: a magányos, világot megvető, az etikai szférától magát elszigetelő ember művében ugyanaz a sivárság, „pokol" jelenik meg, mint abban a világban, melyből elmenekült. Nincs külön „polgári" és külön „esztétikai" szféra, a különállás látszatnak bizonyult. Az esztétikai élet a művészetben reprodukálja mindazt, ami a polgári életben létezik. Megszabadulni a polgár-művész ellentéttől csak az tud, aki olyan kor eljövetelén munkálkodik, mely „a Műnek új létalapot ad."

Thomas Mann Faustja állandóan keresi a kapcsolatot az emberekhez. Ha százszor megbukik is, mégis ez a törekvés az, mely végső soron

művét és önmagát is megváltja. A Kierkegaard morálalatti és morálfeletti szférájában élők, az esztétikus-magányosak és a vallásos-magányosak, sosem keresik a kommunikációt. Kierkegaard öröknek és változhatatlannak hirdeti azt, amit a történelem teremtett s az emberek túlhaladhatnak. Don Juan érzéki-démonikusságával ezen érzéki démonikusság felfedezőjének, Kierkegaardnak totális-démonikussága áll szemben. Mert egy démonikus erőt felismerni kétféleképpen lehet: úgy, hogy felvesszük vele a harcot, és úgy, hogy odaadjuk magunkat neki. Kierkegaard — zseniálisan — több mint egy félévszázaddal előre látta bizonyos démonikus hatalmak előretörését a polgári életben. De erre úgy reagált, hogy elfogadta őket. Így vált műve a démonikusság bibliájává. Ezért vezette éppen ez a mű a képzeletbeli modern Faustot az ördöggel kötendő szövetséghez.

Tehát Kierkegaard azt olvasta bele Mozart Don Juanjába, ami akkor még nem létezett: a modern démonikusságot. Olyan zenét keresett Mozart elemzése ürügyén, mely még szintén nem létezett. „A zenét", az „elvont zenét", a modern aggódást kifejező zenét, az atonális zenét. Konkrét formáit, belső problémáit természetesen nem sejtette. De mint filozófus előre megalkotta ideológiáját. Eszméje megtestesítőjét azonban nem kereshette a még nem létezőben, csak a már létezőben.

Kérdésünk az: vajon véletlenül esett-e a választása éppen Mozartra s ezen belül éppen a Don Juanra? Vajon nem „érezhette" volna bele a még nem létezőt valaminő más már létező zenébe, teszem Beethovenébe? Véleményem szerint, bármennyire szubjektíve interpretálta is Kierkegaard Mozart zenéjét, a választás mégsem véletlenül rá és a Don Juan-operára esett.

Gondoljunk csak arra, hogy mit mondott Goethe, mikor a Faust megzenésítésének, tehát a szellemi-démonikus megzenésítésének problémájáról beszélt Eckermannal? „A taszító, az ellenszenves, a szörnyű, amit ennek a zenének helyenként ki kellene fejeznie, a kor ellenére van. E zenének a „Don Juan" fajtájából valónak kellene lennie; Mozartnak kellett volna a Faustot megkomponálnia." — Tehát Goethe is azért találta volna legalkalmasabbnak Mozartot a Faust megzenésítésére, mert ki tudta fejezni a démonit.

Nem vindikáljuk magunknak a jogot arra, hogy megoldjuk a kérdést: mért volt alkalmasabb a mozarti zene a szörnyű kifejezésére, mint akár a barokk akár pedig a beethoveni muzsika. Csak néhány evidens összefüggésre utalunk. Mindenekelőtt: a démoni Mozartnál nemcsak a Don Juanban jelenik meg, hanem a Varázsfuvolában is az Éj királynőjének alakjában. Az Éj királynője is démonikus, mert a benne rejlő rossz, a sötétség ereje, jónak látszik, s a lázadással, a jó látszatával, éppen úgy magához fűzi a derék, rendes, köznapi embereket, ahogy az asszonyokat Don Juan erotikus vonzása. Sőt az Éj királynője démonikusságának zenei ábrázolása és a modern zene démonikus ábrázolása között érdekes hasonlóságra bukkanunk. Említettük, hogy Leverkühn nagy művében — a modern zenei tendenciák e sűrített kompozíciójában — a szent mindig atonálisan, az ördögi pedig tonálisan, konvencionálisan jelenik meg. Nos, Újfalussy felhívta a figyelmet arra, hogy az Éj királynője olasz koloratúraáriákat énekel — egyedül az egész operában. Az olasz koloratúra, az akkori konvencionális ária, majd a Sarastróval való összeütközésben nyíltan feltörő démonikus akkordok együtt fejezik ki a démoni lényegét: a jó látszatában megjelenő gonosz vonzást. De a parodizált démonikusság, mely Ozmintól Leporellón keresztül egészen Monostratosig végighúzódik a mozarti operákban, szintén ezt a törekvést fejezi ki. Bizonyos, hogy a démoni

ilyen széles megjelenítése Beethovennél megszűnik, és nem is lehet többé jelen. Beethovennél a jó látszata és lényege között különbség, de sosem ellentét feszül, az elnyomó, az emberi lelket gúzsba kötő hatalmak rosszak ugyan, de nem démoniak, mert gonosz voltuk sosem vonz, mindig taszít. A rossz a legútszélibb, legprimitívebb formájában sem komikus többé, s így megszűnik a parodizált komikus-démoniság is. Beethoven a rossz legkisebb megjelenési formáját is komolyan veszi. Nem megveti, hanem gyűlöli. A megvetés lehetőséget ad a játékos paródiára, a gyűlölet nem. A démoni majd a romantikában támad fel újra, hogy megint csak Liszt Faust-szimfóniájára utaljunk, vagy a Venusbarlang funkciójára Wagner Tannhäuserében.

A démonikusság mozarti ábrázolása mögött nagy történelmi optimizmus rejlik. Mozart démonjai éppen úgy szükségszerűen buknak el, mint Goethe Mefisztója. A mozarti démonok, mint ezt a Don Juannal kapcsolatban igyekeztünk kimutatni, a múlt nagy és kis démonjai, melyeket a felvilágosodás fényénél tesznek sírba. Azért mutathatja be őket nemcsak szörnyűségükben, hanem nagyságukban is, mert sírbadőltüket ábrázolja. A „kis démonok", a szolgák lába alól is kicsúszik a terjedő fény világában a talaj, akasztani akarnak, de többé nem tudnak. Megtörik hatalmuk az új emberek minden próbát vállaló, mocsoktalan *tiszta* emberségén. A mozarti játékosság ebből a világtörténelmi távlatból fakad. Ez engedi kiélni a szörnyűt, a borzalmat, „kiénekelni" a démonokat. Ha a szövegkönyvben nem is mindig ez a világtörténelmi harc folyik; a zenében mindig ott lüktet. Éppen véres konkrétságával teszi lehetővé a játékosságot. Beethovennél már veszendőbe megy ez a tiszta világtörténelmi optimizmus. A francia forradalom utáni macskajajos korban az új és jó igenlése feltétlen szubjektivitást kíván. (Az egyetlen, aki ezen túlemelkedett, Goethe, a filozófiai fogalmiság és irodalmi konkrétság sajátos egységének következtében volt rá csupán képes.) Ha egy irodalmi hasonlattal élhetünk — ami korántsem érinti a zeneszerzők művészi nagyságát —, Mozartban több a shakespeare-i, Beethovenben pedig a schilleri vonás.

Tehát igaza volt Goethének akkor, mikor egyedül Mozartot tartotta képesnek a démonikus megjelenítésére. Ez mindenesetre annyit jelent, hogy Kierkegaard nem véletlenül éppen Mozartot és éppen a Don Juant választotta elemzése tárgyául. De jelenti-e ez, hogy helyesen interpretálta? Vajon az, hogy Mozart tudta a maga korában a démonit a legadekvátabban kifejezni, annyit jelent-e, hogy a mozarti zene maga is démoni, vagy, mi több, hogy a zene általában démoni?

Korántsem. Mozartnál a démonikusság zenei jellemzés. Az összkompozícióban a humánus-erkölcsi tényezők mindig győznek a démoni erők felett. Mozart természetesen ugyanolyan megfelelő és magasrendű zenei eszközökkel ábrázolja a démonival szemben álló morális erőket, mint magát a démonit. A Varázsfuvola Sarastrójánál ez nyilvánvaló. De így van, mint láttuk, a Don Juanban is. A csábítóval szemben állók zenei kifejezése és jellemzése éppen a morális érzelmi tartalmak megérzékítése. Amiért Mozart ábrázolja a démonit, művének egésze éppen úgy nem démoni, mint ahogy nem az pl. Shakespeare III. Richárdja sem.

Kierkegaard nem ismerhetett olyan zenét, mely maga démoni lett volna, érzéki meghódolást fejezett volna ki a démon előtt. Ezért kereste ezt a zenét ott, ahol legalábbis — egy erő jellemzéseként — a démonikus mozzanat is jelen volt. Kierkegaard elméletének zenéje csak később született meg. Nem a modern zenében általában. Mert a modern korban is vannak olyanok, akik

az egzisztenciális aggódást kifejezve meghaladják azt, és megszüntetve őrzik meg csupán a démonikus mozzanatát olyanok, akik ma sem vállalják a kierkegaardi rossz alternatívát. Elég ha csak Bartókra utalunk. De kétségtelen, hogy Kierkegaard a schönbergi-weberni zene és zeneelmélet előrelátója és első apostola.

ЭСТЕТИКА КИРКЕГАРДА И МУЗЫКА

Агнеш Хеллер

Для Киркегарда проблема музыки встает во втором и третьем разделе его тройственной системы: в так называемой эстетической и религиозной фазе. Тем самым — параллельно устремлениям романтики — противопоставляется друг другу мораль и якобы лишь чувственный мир музыкальности. Так «Дон Жуан» Моцарта рассматривается наиболее адэкватным выражением чувственной демоничности, идеальной вершиной всякой музыки. Работа анализирует вопрос о том, как Киркегард своей концепцией сужает возможное содержание музыкального выражения, и как неверно осмысливает не только другие оперы Моцарта, но и самого «Дон Жуана». Автор работы оспаривает положение о том, будто музыка является самым «отвлеченным» искусством, оспаривая также и положение о том, что она выражает абсолютную непосредственность. Автор полемизирует, далее, с представлением, согласно которому, музыка призвана для изображения «чувственной гениальности», указывая на музыкальный мир Бетховена, выражающий моральные конфликты, а также на не-чувственные демонические музыкальные образы (например, IX симфония или симфония «Фауст» Листа). Критикуя понимание Киркегардом Дон Жуана, автор дает анализ фигуры Оттавио, видя в нем один из образов сентиментального буржуазного героя.

Наряду с имманентной критикой теории музыки Киркегарда в работе дается анализ того, как отразила эта теория проблематичность существования и действенности музыки в развивающемся буржуазном обществе. Киркегардовская эстетика музыки была гениально предвидящим, но в то же время искажающим зеркалом внутреннего обнищания музыки, потерявшей свои корни и публику, и двусмысленности музыкального воздействия (которая означает возможность псевдокатарзиса). Анализ вскрывает далее связь между киркегардовским принципом инкогнито (в отношении его к области музыки) и крупнейшим созданием новейшей литературы, романом Томаса Манна «Доктор Фауст». Автор показывает, что этот роман — радикальное разоблачение неэффективности киркегардовского инкогнито и поворота его против самого себя. Согласно Томасу Манну, в чисто эстетическом мире живущего инкогнито человека репродуцируется тот же самый ад, что и в так называемой «моральной», обыденной, повседневной жизни. Работа заканчивается мыслью о том, что в своем требовании изображения демонической тревоги Киркегард предугадал по сути дела современную атональную музыку.

MUSIC AND KIERKEGAARD'S AESTHETICS

by Ágnes Heller

The problem of music occurs in the first and third stages (the so-called aesthetic and religious phases) of the tertiary system of Kierkegaard. Thus he opposes the world of morality and of the supposedly merely sensuous music. For this reason he regards Mozart's Don Juan to be the most adequate expression of sensuous daemonicness and the epitome of all music. The study analyzes how Kierkegaard's conception limits the possible contents of musical expression and how the philosopher misinterprets not only Don Juan but all of Mozart's operas. The author denies that music is the "most abstract" art and that it is the expression of absolute immediacy. He also argues against the belief that music is used only to express "sensous" genius and here he quotes Beethoven's music expressing moral conflict or his non-sensous daemonic representation in music (Symphony no. 9 or even Liszt's A Faust Symphony). Together with his criticism of Kier-

kegaard's interpretation of Don Juan he re-interprets the figure of Otavio, who in his view also represents the sentimental bourgeois hero.

Along with the inherent criticism of Kierkegaard's theory of music the author analyzes how this theory reflects the rising problems of the existence and effect of music in developing contemporary bourgeois society. Kierkegard's aesthetics of music give a distorted reflection ot the thorough impoverishment of music which lost its root and public, the ambiguity of musical effects (which make a false catharsis possible), however his foresight was remarkable. The analysis reveals the relation between the musical aspect of the incognito principle of Kierkegaard and Doctor Faustus, a great modern novel on music by Thomas Mann. Moreover it is proved that this novel is a radical exposure of the ineffectiveness of Kierkegaard's mentioned principle and its self-contradition. According to Thomas Mann, in the merely aesthetical world of a man living incognito the same Hell is reproduced as in the so-called "moral" (common everyday) life. The study concludes that Kierkegaard actually prophesied modern atonal music by expressing this daemonic anxiety.

Az objektivitás és a szubjektivitás problémája a XVIII. század angol esztétikájában

STEFAN MORAWSKI

A XVIII. században az összes esztétikai problémák közül az esztétikai tulajdonságok objektív vagy szubjektív voltának a kérdése volt a leginkább filozófiai jellegű probléma. Ezért szükségesnek tartjuk, hogy még az egyes szerzők életművének áttekintése előtt figyelmet szenteljünk annak a kérdésnek, hogyan hatott a filozófia a XVIII. század angol esztétikájára. Két nagyhatású filozófiai áramlat volt: az egyik a kontinentális, a másik pedig a helyi (szigetországbeli). Az első a karteziánus hagyományhoz, a második az angol empirizmushoz nyúlik vissza.

Az első irányzat a mindenhatót idézve fel segítségül, két, akkoriban — főleg esztétikai szempontból — fontos ontológiai problémát oldott meg: *a)* tisztázta az alany és tárgy, valamint a test és lélek viszonyát (a „deus sive natura" két módusának a spinozai identifikációja szerint), és *b)* a szubsztanciának a leibnizi „előre meghatározott harmónia"-val való összefüggését. E két metafizikai axióma alkalmazásával az angol esztétikusok spinozai vagy leibnizi árnyalatú divinistákká (e terminust a későbbiekben fogjuk megmagyarázni) lettek az esztétikai objektivizmus fenntartása mellett.

A másik filozófiai áramlat kizárólag az episztemológia problémáival foglalkozott. A test és lélek viszonyát metodológiai aspektusból (biológia és pszichológia segítségével) magyarázta, és a szubjektum és objektum viszonyának problémáját a szubjektív idealizmusra redukálta. Locke állandóan különbséget tett a fizikai tárgyak elsődleges és másodlagos tulajdonságai között. Berkeley elismerte, hogy a súly, a terjedelem és az alak szubjektív tulajdonságok, akárcsak a szín és a szag. Hume megfosztotta a fizikai tárgyakat a szubsztanciától, és tagadta a kauzalitás törvényének objektív realitását. Az objektum és szubjektum viszonyának kritikai analízise során az angol esztétikusok a szépet épp úgy kezelték, mint a keserűséget vagy a súlyosságot, tehát mint az emberi tudat tulajdonságát, ilyen módon az esztétikai szubjektivizmust képviselték.

Volt egy harmadik irányzat is, amely hatást gyakorolt a XVIII. század angol esztétikájára. Ez azonban nem filozófiai, hanem kulturális jellegű volt. Akár deisták voltak, akár pedig teisták, az angol esztétikusok hittek a természet teremtőjében; őt idézték fel mint végső felfoghatatlan fórumot és mint a legmagasabb értelmet is. Így tehát, ha nem a karteziánus tradició, akkor ez a vallásos irányzat vezetett el az esztétikai divinizmushoz (illetve az objektivizmushoz), amely már implicite benne foglaltatik abban a tételben, hogy a világ isteni eredetű, tökéletesen megalkotott, és ezért szép.

Csak két ízben, ti. Shaftesbury és Berkeley platonikus filozófiájában merült fel a korszak vallásos meggyőződésének hatásaként legtisztább formájában az a nézet, hogy a szép isteni, mert isten a szépség alkotója, és a ter-

mészet az ő műve. Shaftesbury írta: „Innen ered a szuverén szépség felsőbbsége, amely minden jónak és szeretetreméltónak az ősoka."[1]

A célszerű, harmonikusan elrendezett természet a tökéletes, isteni terv[2] látható jele, a szépség legmagasabb formája, amely mint szépség független a különféle alkotó részek mennyiségétől, csupán ezek összhangjától függ, egy egyetlen terv szerint elrendezett egészként. Philocles tudatja Palemonnal (ezek a dialógusban szereplő személyek), hogy barátjával folytatott hosszas vita után ahhoz a konklúzióhoz jutott el, hogy az igazi szépség az, ami szépséget alkot, nem pedig az, ami szépnek teremtetett. Ez a szépséget teremtő elem a tudat. „Tudat"-on Shaftesbury az isteni szellemnek a természetben való visszatükröződését értette.[3] A művészeknek azt tanácsolta, hogy műveiket az isteni minták után alkossák meg, úgy hogy alkotásuk lényegileg, bensőségesen szép és egyidejűleg az egyetemes tudatban részesedő emberi tudat visszatükröződése is legyen.

Ebben a sajátmaga által „filozófiai rapszódiának" nevezett értekezésében Shaftesbury közvetlenül Platónhoz kapcsolódva meghatározta a műértő — tehát a specifikusan felfogott „homo aestheticus" — számára a szép formáinak a hierarchiáját a legalacsonyabbtól a legmagasabb fokozatokig. Berkeley ugyanezt az álláspontot védelmezte, szétzúzva Alaphron érveit, aki a „je ne sais quoi" koncepció képviselője a platónista Euphranor ellenében. Itt a szimmetriát és az arányosságot különféle tárgyakban eltérő módon megnyilvánuló esztétikai értékként tételezte, amely egy adott egésztől függ.[4]

Minden egyedi egész felett, akárcsak a legmagasabb egész (az univerzum) felett, ott van az isteni gondviselés. Isten (a nagy tervező) minden szépség forrása.

Annak ellenére, hogy Shaftesbury a szépséget az isten teremtette természet tökéletességével azonosította, ami a szépség objektivitásának a tételezéséhez vezetett, mégis vélekedései ingadozóak voltak. A szimmetria és az arányosság, a tárgy tökéletessége bizonyára csak intuitíve sejthető meg („a belső szépség" — Miscellany III.), így tehát létezését a befogadó határozza meg. A „Soliloquy"-ban ugyanehhez az érveléshez folyamodik azért, hogy elfogadtassa azt a tételét, hogy a szépség egyaránt függ a művésztől és a mű élvezőjétől. Shaftesbury azonban sohasem tárta fel ezeket az ellentmondásokat; második tétele — a szépség szubjektivitásáról — csupán mellékesen merült fel művében. Az ellentmondások világosabban nyilvánultak meg Hutchesonnál. Éppúgy mint Shaftesbury, ő is azt állította, hogy isten — a természet építőmestere — a természet szépségének elsődleges és végső forrása. A természet szépsége (sajátos terminusa szerint: a relatív szépség) a változatosságban megnyilvánuló

[1] Characteristics, the Moralists. (Jellemvonások, moralisták) Basilium Ed. 1720.

[2] „Mert ha dolgoknak van isteni tökéletességük, ha a természetben van legfelsőbb istenség, akkor van, olyan objektumunk, amely minden jónak és kiválónak a foglalata." Id. mű. 243. o.

[3] „A természet minden csodája arra szolgál, hogy felszítsa, és tökéletessé tegye ezt az ideált alkotójukról." Id. mű. 306. o.

[4] „Vajon semmiképpen sem tételezhető fel, hogy a je ne sais quoi segítségével eljuthatunk a szépség racionális fogalmához? Valóban, hát nem tanultuk meg ebből a kitérésből, hogy nincsen szépség arány nélkül, és hogy az arányokat nagyon meg kell becsülni, éppen mivel bizonyos használatra vagy célra vonatkoznak, és alkalmasságukat, valamint alárendeltségüket a végső cél határozza meg, amely egyben kellemessé és bájossá teszi őket." Alciphron. The works of G. Berkeley, ed. by A. A. Luce and T. E. Jessop, London 1950. v. 3, dialogue III, s. 9. p. 128. .

szabályszerűségtől függ.[5] Ez objektív szépség; magukban a dolgokban létezik, és tökéletes, mert isteni szépség. Hutcheson írta (előbb idézett művében): „Abszolút szépségen azt a szépséget értjük, amelyet a tárgyakban észlelünk, bármily külső dologhoz való hasonlítás nélkül." A műalkotásokban is megtalálta ezt — mint objektív, az észlelőtől független — sajátosságot, amelynek a megalkotásakor a művész a teremtő istent utánozza.

Egyidejűleg — Locke hatása alatt — elfogadta alaptételként először is azt, hogy a szépség csak az emberi tudatban létezik. Ez a velünk született „szépérzékről" (természetes szépérzék) vallott tételének nyilvánvaló következménye; míg másodsorban azt állította, hogy eltekintve az abszolút szépségtől, létezik még relatív vagy komparatív szépség is, amely az asszociációk (szokások, nevelés és előnyök) és a velük kapcsolatos érzelmek függvényét alkotja. A szépség ez utóbbi fajtája szerinte a költészetben nyilvánul meg.[6] A Hutcheson javasolta megoldás önmagának is ellentmondó. Maga is bizonyára tudatában volt annak, hogy az irrelatív szépségről szóló első tétele ütközik a szubjektív eszteticizmusról vallott második tételével. Ha ugyanis a szépségnek léteznek objektív tulajdonságai — és Hutcheson kétségtelenül úgy vélte, hogy az, „ami isteni a természetben", ilyen tulajdonság — akkor téves az állítása, hogy a szépség kizárólag a tapasztalástól függ. Vagy pedig, ha ez a tétel igaz, akkor nem beszélhetne abszolút szépségről, és nem idézhetné példának a változatosságban megnyilvánuló szabályosságot. Hutcheson ezeket a nehézségeket annak a divinisztikus formulának az alkalmazásával hidalta át, amely szerint mindig és mindenütt csak akkor tapasztalunk szépséget, amikor objektív szépséget észlelünk. Így azonban arra mutat rá, hogy az abszolút szépség objektív tulajdonság, amely a tudattól éppen a tudathoz való viszonyán keresztül függ. (I. köt. XVI. cikkely.)

Azt a tényt, hogy mindig ott fedezzük fel a szépséget, ahol a valóságban van, a következő módon magyarázza: „Érzékeink alkata szerint bizonyság részünkre a szabályszerűség olyankor, amikor a természetünk alkotójánál ez csupán merő önkényesség";[7] és: „A belső érzék olyan passzív erő, amely lehetővé teszi a szépségideák befogadását mindazokról a tárgyakról, amelyeknél a változatosságon keresztül szabályosság nyilvánul meg";[8] végül pedig: „Mennyire illő ahhoz a bölcs nagylelkűséghez (amelynek meglétét feltételezzük az istenségben) belső érzékeink olyan módon való megalkotása, hogy ezek a gyönyör által a véges elménket legjobban befolyásoló dolgok szemléletéhez[9] kapcsolódnak." Hutcheson szerint a legerősebb hatást kiváltó dolgok azok, amelyeket meghatározott célra alkottak meg, a természeti totalitás mintája alapján.

Homenál ugyanez a helyzet. „A kritika elemei" című művének X. fejezetében azt írta, hogy az istenség szuverén építőművész, és az általa teremtett szépség a változatosság szabályosságából áll. A szépségnek két fajtáját különböztette meg: a belső lényegest és a relatívat. Az elsőt az érzékek érzékelik, a második pedig a tudat asszociációihoz kapcsolódik. Az egyik a természeti

[5] „Úgy látszik, hogy azok az alakok idézik fel bennünk a szépség ideálját, amelyeknél a változatosságban megnyilvánul a szabályszerűség." (An Inquiri into the Original of our Ideas of Beauty and Virtus — A szépségről és az erényről alkotott fogalmaink eredetének vizsgálata.) 4th ed. London 1738. v. 1. s. 2, part III.

[6] Id. mű. I. köt. VI—VII. rész.

[7] Uo. V. rész. I. c.

[8] Uo. VI. rész X. c.

[9] Uo. VIII. rész. II. c.

alkotásokkal, a másik pedig az emberi művekkel foglalkozik. Az elsővel a változatosságban realizálódó szabályosság fogalmát kapcsolja össze (IX. fejezet); egyidejűleg kimutatva azt, hogy a dolgok csak addig szépek, amíg az emberi tudat észleli őket.[10] Home nyilvánvalóan tudatában volt annak, hogy két kontradiktórikus premisszát fogadott el: az abszolút isteni szépséget a természetben, és az emberi tudattól függő relatív szépséget, az ellentmondás éppúgy mint Hutchesonnál, Homenál is az esztétikai divinizmusban oldódott fel. Művének III. fejezetében írta: „Attól tartok, hiábavaló kísérlet azt vizsgálni, hogy egy dolog az említett sajátosságok következtében miért tűnik szépnek. A legvalószínűbbnek az a vélemény látszik, hogy az emberi természet úgy van megalkotva, hogy ezekben kedvét lelje, avégből, hogy megfeleljen a jó és bölcs céloknak." A II. fejezetben (7. o.) Home ismét a természetet idézi fel (nyilván annak isteni alkotójára gondolva) mint a tökéletesen harmonikus dolgokból eredő biológiai és lelki gyönyörök forrását.

Burke műve, a „Philosophical Inquiri into the Origin of our Ideas of the Sublime and Beautiful" (A szép és a fenséges ideájának eredetére irányuló filozófiai vizsgálat. 1757.) szerint az esztétika a szépség objektív vonásaival foglalkozik.

Lehetnek bizonyos fenntartások arra vonatkozólag, hogy Burke az objektivizmus[11] híve volt-e vagy sem, mivel a szépet és a fenségest érzéki és érzelmi elemekkel definiálta. Terminológiája azonban kétségtelenül azt mutatja, hogy az emberi tudattól függetlenül létező fizikai tárgyak objektív vonásai álltak gondolkodása központjában.

Elegendő idézni a fenségesről adott definíciót: „Bármi, ami valamilyen módon borzalmas, vagy pedig borzalmas dolgokról szól — a fenséges forrása."[12] Tegyük hozzá még a szépség definícióját: „A szépség... a testekben levő bizonyos tulajdonság, amely az érzékek közvetítésével mechanikusan hat az emberi tudatra."[13] A szépséget és a fenségességet nem kizárólag asszociációinkkal magyarázza, elemzésének alapját elsősorban az érzékeink segítségével észlelt természeti tárgyak tulajdonságai alkotják: „... bizonyos módon sokféle dolog gyakorol hatást reánk, de nem ezen célra szolgáló természetes erejénél fogva, hanem asszociáció által; mégis abszurd lenne azt állítani, hogy minden dolog kizárólag asszociáció által hat ránk, mivel bizonyára vannak természettől fogva kellemes vagy kellemetlen dolgok, amelyektől más dolgok asszociációs hatóereje származik."[14]

A homályosság például természetszerűleg fenséges, a csiszoltság pedig természettől fogva szép.

[10] ...valamely dolgot csak azért mondanak szépnek, mert az a szemlélőnek meg jelenik. Elements of Criticism (A kritika elemei). Edinbourgh, 1762. ch. 3.

[11] J. T. Boulton a Burke „Vizsgálat"-ának új kiadásához (1958) írt kitűnő bevezetésében ezt homályban hagyja. Számtalan töredékben hangsúlyozta Burke asszociáció ellenes álláspontját, de egészében mégis előtérbe helyezi szenzualizmusát, anélkül hogy megkísérelné szembeállítani ezt Burke azon állításával, amely szerint a szépről és a fenségesről alkotott ideáinkat meghatározott fizikai tulajdonságok determinálják. Ez az, ami miatt Boulton — ámbár tudatában van annak, hogy Hutcheson és Burke istent csupán olyan eszköznek használja fel, amely elvezeti az embereket a szép dolgokban való gyönyörködéshez — mégsem tudott megbírkózni azzal a problémával, amelyet én itt a divinizmus névvel illettem.

[12] Id. mű Harward Classics, New York 1909. 24. köt. I. rész, 7. fej. 35. o.

[13] Uo. III. rész. 12. fej. 92. o.

[14] Uo. IV. rész 2. fej. 104. o.

Annak ellenére, hogy Burke a biológiát és a fiziológiát vette igénybe az esztétikai jelenségek magyarázatához, végső megoldást találnia nem sikerült. Nem tudott válaszolni arra a kérdésre: „Hogy van az, hogy mindig és kizárólagosan az esztétikai gyönyör érzetével reagálunk a szépség meghatározott tárgyakban található objektív tulajdonságaira?" A szubjektív és az objektív esztétikai vonások egyezésének megmagyarázása céljából istenre hivatkozott. Műve IV. részének 1. fejezetében pedig kijelentette; nem tud feleletet adni arra a kérdésre, hogy mi a szépség és a fenségesség végső oka, mert ebben a kérdésben istené a végső válasz. Az emberi ész csupán a „hogyan" és a „miért" kérdésére tud válaszolni. Bár Burke igyekezett megőrizni a tudományos objektivitást, sőt Newton metafizikai hipotézisét erősen bírálta, sajátmaga azonban mégsem tudta elkerülni a metafizikát.

Burke ezt a külön problémát mindenkor az istenre, a gondviselésre és a természetre hivatkozva törekedett tisztázni, valószínűleg azonban nem volt tudatában annak, hogy ezek nem tudományos interpretációk.

Ad. 1. Az objektív esztétikai tulajdonságok és a szubjektív esztétikai tapasztalatok viszonyának fejtegetése közben Burke kijelentette, hogy a teremtő úgy alkotott meg bennünket, hogy a természettől fogva szépre a szép érzékelésével, a természettől fenségesre a fenséges érzékelésével reagálunk; „Ha teremtőnk bölcsességének bármikor az volt a szándéka, hogy valamilyen hatásnak tegyen ki bennünket; szándékának megvalósítását nem korlátozta eszünk bágyadt és tétova működésére, hanem az érzésekre és a képzeletre hatva valósággal lenyűgözte a lelket, még mielőtt ez kész lett volna akár csatlakozni az érzésekhez, akár pedig szembeszegülni velük."[15] Továbbá: „A természeti tárgyak annak az összefüggésnek a törvényszerűségei által hatnak ránk, amelyet a Gondviselés hozott létre a *testek bizonyos* alakzatai és *mozgásai* között, amelyek következtében *tudatunkban* bizonyos érzések lépnek fel.[16]

Ad. 2. A széppel és a fenségessel szembeni fiziológiai és pszichológiai reagálást fejtegetve Burke azt állította, hogy a gondviselés úgy rendelkezett, hogy a test és a lélek reagálása mindig és mindenütt azonos legyen. „A gondviselés rendelkezése szerint, bármennyire is kedvez tunyaságunknak a nyugalom és a tétlenség, mégis sok kellemetlenséget idéz elő,. . . mert a nyugalom olyan természetű, hogy elernyedt testünk minden része szenved tőle."[17]

Ad. 3. Az összes érzékek (és nemcsak a látás és a hallás) esztétikai reagálására és az érzékeknek a szépség objektív tulajdonságaihoz fűződő viszonyára vonatkozó fejtegetéseiben Burke hangsúlyozta, hogy minden egyes érzék saját tapasztalati szféráján belül ugyanazt a szépséget tárja fel a természeti törvényeknek megfelelően: „Nem hiszem, hogy bármi is jobban alkalmas lenne arra, hogy a vizuális szépségről világos és határozott fogalmat hozzon létre, mint az érzékek hasonló gyönyöreinek ilyen módon történő vizsgálata. . . Így ezek egymás mellett tanúskodnak; ha a természet titkait kifürkésszük, semmit sem mondhatunk, csak azt, amiről saját maga ad információt."[18]

A szépség problémájának tisztázása céljából isten létezésére mint axiómára és princípiumra való hivatkozást nevezem *divinizmusnak vagy esztétikai*

[15] Uo. III. rész. 7. fej. 87. o.
[16] Uo. V. rész. 1. fej. 129. o. (Kiemelés tőlem — S. M.)
[17] Uo. IV. rész. 6. fej. 107. o.
[18] Uo. III. rész. 26. fej. 101. o.

providencializmusnak. Ez a XVIII. század egyik uralkodó irányzata. Burke esetében ez intervencionalista megoldásként jelentkezett. Nála a szépséget objektív érzéki tulajdonságok határozzák meg, de ahhoz, hogy az esztétikai érzékelés részére adekváttá váljanak — isteni beavatkozás szükséges.

Addison és Gerard nem fogadta el a divinista koncepciót, bár bizonyos mértékben őket is befolyásolta. A szépség objektív jellegére vonatkozó elmélkedéseik metafizikus vonásokat árultak el („az isteni kézműves"), noha a probléma szubjektív oldalról történő elemzése náluk nem terjedt túl a lelki folyamatokból eredő esztétikai gyönyör pszichológiai jellegének a tételezésénél. Addison azt a nézetet képviselte, hogy isten bőkezűségében a szép dolgokban gyönyört adományozott az embereknek, Gerard pedig azt mondotta a képzeletről, hogy az természettől fogva mágnesként hat, mindig felfedezi a tárgyakban a szépet. Az esztétikai tulajdonságok objektivitásának és szubjektivitásának a kérdése nem foglalkoztatta őket annyira, mint Hume-ot és Addisont, Burke-étől is eltérő álláspontot képviseltek. Ezt a kérdést Johnson (Rasselas 1759. X. fej.) és Reynolds (Discourses III. 1770.) is megkísérelte kifejteni, vizsgálódásaik célja annak a tisztázása volt, hogy a művészet lényegét az egyedi vagy az általános elemek alkotják-e. Mindketten az univerzalizmust védelmezték, egyidejűleg azonban a szépség objektivitását is vallották, annak ellenére, hogy Reynolds a későbbi értekezéseiben (VII. 1776.) tekintetbe vette azt a tényt is, hogy az egyéni ízlésből vagy szokásból származó asszociációk döntik el azt, hogy mi tűnik nekünk szépnek, s itt felismerhetők az ellentmondások, de semmiféle kísérlet sem történt a kiküszöbölésükre.

A locke-i tradició így a szubjektivizmushoz vezetett, a platonikus és karteziánus hagyomány viszont a világ vallásos koncepciójához. Csak egyetlen esetben, Th. Reidnél (Essays on the Intellectuel Powers of Man — Tanulmányok az ember értelmi képességéről. 1790. VIII. tanulmány) található meg az esztétikai tulajdonságok objektív jellegének a védelmezése a józan ész skót filozófiájának a szellemében.

A természetes igazságokból, amelyek ezen iskola tanításai szerint nem tartalmaznak és nem is igényelnek semmiféle igazolást, Reid azt a tételt vezette le, hogy a szép éppúgy objektív tulajdonság, mint a szín, a hang és a szag. Reid azt állította, hogy az esztétikai gyönyörélmény objektív okait nehéz feltárni és meghatározni, de ez nem bizonyítja azt, hogy ezek nem léteznek. A szépségre vonatkozó kétféle ítéletet különböztetett meg: ösztönöst és racionálist. Az első — Reid szerint — abból a közvetlen, reflexió nélküli felismerésből ered, hogy van valami immanens magukban a dolgokban, ami kellemesen izgatja érzéseinket és képzeletünket. Ilyen esetben „Azoknak a tárgyaknak, amelyeknek a Természet ezt a kellemes tulajdonságot adományozta, gondos vizsgálata útján talán igazi kiválóságot fedezhetünk fel magában a tárgyban."[19] Racionális ítélet esetén ilyenfajta vizsgálat felesleges, mert ez az ítélet annak a ténynek tulajdonítható, hogy ezek az objektív tulajdonságok azonnal szembeötlenek. Reid természetesen nem tagadta, hogy ezek a szépnek nevezett tulajdonságok mindig bizonyos viszonyban állanak a tudattal, de a szubjektumok reakcióit szerinte mindig a tárgy határozza meg.

Érdekes, hogy a skót filozófia az „igazságérzék" fogalmával Hutcheson „belső (esztétikai) érzék"-ének a nyomdokait követte, Hutcheson azonban

[19] Idézve E. F. Carrit „Philosophics of Beauty" (A szépség filozófiája) Oxford, 1931. 102. o. alapján.

ennek a szabálynak az alapján tökéletesen ellenkező konklúzióhoz jutott: a szépség szubjektivitását bizonyította a segítségével. Reid nézetei sajátságosak, de nem játszottak szerepet az angol esztétika történetében. Tanítványa, Douglas Stewart, eltérő úton járt — Alisonon keresztül Hume-hoz ment vissza. Hume-ből szükségképpen szubjektivista koncepcióhoz kellett eljutnia. „A The Standard of Taste" (Az ízlés mércéje. 1757) című művében annak a tételnek alapján, amely szerint az igazság és az érzés csupán az alany állapotáról tanúskodik, Hume azt kívánta bizonyítani, hogy a szépség nem a tárgy tulajdonsága, hanem csak a szemlélő tudatában létezik, és minden egyes tudat különböző szépséget észlel. Az igazi szépség és az igazi rútság kutatása éppoly hiábavaló, mint arra törekedni, hogy meghatározzuk azt, hogy mi valóságban az édes és mi valóságban a keserű.

Ezt a koncepciót a másodlagos tulajdonságokról szóló locke-i tanításokból vezette le, de — épp úgy, mint Locke — Hume is óvatos volt ezeknek a másodlagos tulajdonságoknak az objektív okaira vonatkozó ítéleteiben. Kétségeit még ugyanebben a tanulmányában kifejezte, amikor később azt állította, hogy „Bizonyos partikuláris formák, illetőleg tulajdonságok belső alkatuk eredeti struktúrájánál fogva arra vannak szánva, hogy tetszést arassanak, mások pedig eleve nem-tetszést váltsanak ki."[20] Majd így folytatja: „A pszichikai képességek természetes alkata késztet bennünket arra, hogy gyönyört leljünk ezekben a dolgokban. Aki nem talál élvezetet bennük, annak érzékszervei bizonyára fogyatékosak." Hume az ízlés tudományos vizsgálatának a lehetőségét szintén ezeknek az objektív jellegzetességeknek az alapján magyarázta. Divinisztikus forma sem esszéiben, sem az ízlésre vonatkozó megjegyzéseiben nem található, de a „Platonist" (A platonista) és a „The Sceptic" (A szkeptikus) című művében gyakran hivatkozik az ember természeti alkatára, amely lehetővé teszi számára azt, hogy a tárgyban rejlő szépben gyönyörködjék. Mivel Hume részére a „természet" azonos értelmű volt az „isten"-nel, ezért az esztétikai fejtegetéseiben megnyilvánuló divinisztikus hajlamról beszélhetünk ugyan — de csak mint ösztönös hajlamosságról mert a szubjektivizmus nyílt deklarációja már eleve kizárta ennek a problémának világos felvetését.

Archibald Alisont (Essay on the Nature and Principles of Taste. Tanulmány az ízlés természetéről és alapelveiről. 1790.) közvetlenül Hume inspirálta, elsősorban azokkal a megjegyzéseivel, ahol kijelentette, hogy „Még két variációs forrás van, amelyek ugyan csekélyek ahhoz, hogy összezavarják a szépség és rútság elválasztó határait, de gyakran idéznek elő eltérést helyeslésünk vagy kárhoztatásunk mértékében. Az egyik az egyes emberek eltérő kedélyállapota, a másik pedig országunk és korunk különleges szokásai és vélekedései."[21] Alison az „asszociacionizmus" a filozófiában akkoriban nagyon népszerű koncepcióját képviselte. Azt bizonygatta, hogy az esztétikai tulajdonságokat a tudat asszociációira és kizárólag csak azokra kell visszavezetni. Alison a szépségélményt kiváltó érzelmi asszociációk háromféle típusát nevezte meg: *a)* természetes, *b)* tapasztalati, *c)* véletlen asszociációk. Ha ezek az asszociációk nem jönnek létre, nem keletkezik tapasztalatunk sem a szépségről, sem a fenségességről. Ezekből a tételekből Alison ahhoz a végkövetkeztetéshez jutott,

[20] D. Hume: Essays literary, moral and political (Irodalmi és politikai tanulmányok). Ward, Lock and Co., London-New York. XXII. tanulmány, 138. o.
[21] Id. mű. 145. o.

hogy „Az anyag tulajdonságai önmagukban se nem szépek, se nem fenségesek, de különféle eszközökkel — amelyek e tulajdonságok kifejeződései vagy jelei — érzelmek létrehozására képesek."[22]

Természetes asszociációk például a következők: a műalkotások viszonya a művész bölcsességéhez és leleményességéhez, a természet alkotójának kapcsolata az isteni mindenhatósággal, egy állat bizonyos mozgásainak kapcsolata a kiváltott élvezettel, vagy pedig az emberi hang bizonyos lelki állapottal való kapcsolata. Tapasztalatból eredő asszociációk a következők: a műalkotásoknak a gyönyör fokozására alkalmas eszközként való kezelése, vagy a dolgoknak és a képzeteknek hasonlóság vagy analógia útján történő szembeállítása. Így pl. azok a színek, hangok vagy alakok, amelyek tetszésünket kiváltják — bizonyos érzések vagy érzelmek jelképei. Szigorúan véve az asszociációk a nevelés, a divat, a sors, az egyéni ismeretek és a véletlen eredményeképp jönnek létre. Így például a kék és az arany színeket előkelő és magasállású személyekhez asszociáljuk, akik gyakran viselnek kék-arany ruházatot.

Douglas Stewart (Philosophical Essays. Filozófiai tanulmányok. 1810.) ténylegesen a következő századhoz tartozik, de Lord Jeffreyhez és Thomas Dick Lauder-hez hasonlóan továbbfejlesztette Alison eszméit. A XVIII. század végén R. P. Knight szintén Alison nézeteit követte (The Landscape. A táj. Tanköltemény 3 könyvben, 1794.). Valamennyien azzal érveltek, hogy az esztétikai gyönyör a természeténél fogva asszociációs jellegű; Stewart azonban abban különbözött Alisontól, hogy az egésznek és nem az egyes elemeknek az asszociációját emelte ki, s az általános szabálytól elütő kivételként elismerte a színek objektív szépségét. Lord Jeffrey és Thomas Dick Lauder kijelentették, hogy az asszociációs folyamat villámszerű, nem pedig fokozatos, ahogyan azt Alison állította. Szélsőséges szubjektivizmusuk dacára az asszociációs folyamatokat elkerülhetetleneknek tekintették, mivel ezeket maga a természet szabja meg, a természet elrendezése pedig gondoskodik számukra arról, hogy meghatározott fogalmak és érzelmek összefüggésben álljanak a tárgy meghatározott tulajdonságaival. Ez a tétel gyakorlatilag kaput nyitott a divinisztikus megoldások részére.

Alison ezt a problémát csak burkolt formában vetette fel. Arról elmélkedve, hogy bizonyos asszociációk természetesebbek és könnyebben felmerülnek, és vizsgálva, hogy miért kapcsolódik „*x*" és „*y*" tulajdonságokhoz esztétikai érzelem, istent idézte fel magyarázatul. Istent az esztétikai gyönyöröket előidéző összes mechanizmusok forrásának fogta fel, ámbár ezt ténylegesen sohasem öntötte szavakba, csupán sugalmazta azt az állítást, hogy az objektív szépség és a szépségélmény közötti korrelációt isten létesítette.

Fejtegetéseink végén vizsgáljuk meg azt, hogy a divinizmus a XVIII. századi angol esztétika jellegzetessége volt-e? Úgy tűnik, hogy igen.[23] Igaz az, hogy a szubjektivizmus hívei — az ingadozások ellenére — megvoltak nélküle is, Thomas Reid pedig, aki kivételes jelenség volt abban az időben, és csak

[22] Carrit: Id. mű 105. o.

[23] A többiek között Katherine Gilbert (History of Esthetics. Az esztétika története. 1954.) helyezett súlyt erre a problémára. Azt a következtetést vonta le, hogy az angol esztétikusok természetes összhangban találták a szépségélményt és a szépség objektív tulajdonságait. Ezt a jelenséget az empedoklészi tradicióra hivatkozva magyarázta („similis similis gaudet"). Katherine Gilbert a „rokonszenv-mágia" kifejezést használja, amely szerinte természetes, pozitív esztétikai reagálást jelent az esztétikai tulajdonságokkal természettől fogva rendelkező tárgyakkal szemben. R. Wallek (A History of Modern

másodlagos jelentőségű az esztétikában, a józan ész objektivizmusát képviselte — a többiek azonban nem tudták magukat kivonni a divinizmus hatása alól. A divinizmus kettős formát öltött: I. teológiai és II. okkazionalista formát. Ennek megfelelően az I. forma szerint: a szépség isten, a nagy művész által alkotott univerzum tökéletességével azonosították, a II. forma szerint azonban a szép objektív tulajdonságai és a szépségélmény közötti összefüggést és kölcsönhatást az isteni beavatkozás magyarázza meg. Az első megoldást Shaftesburynél, a másodikat viszont Hutcheson, Burke és Home koncepciójában leljük meg.

Nyilvánvaló az, hogy a *divinizmus magába foglalta az esztétikai objektivizmust*, viszont az objektív tendenciák általában divinizmushoz vezettek.

Eleinte úgy véltem, hogy a divinizmus csupán az epigonizmus tünete, a középkori és a karteziánus esztétika maradványa volt. Most úgy tűnik nekem, hogy ez túlságosan leegyszerűsített interpretáció volna, mert ez csak az első formára (a teológiaira) alkalmazható, én azonban hajlamos vagyok arra, hogy a második formát eltérően — ti. a korszak esztétikai válsága pozitív kifejeződésének — értelmezzem.

A középkori gondolat a szokásos metafizikai tételeivel együtt eltűnőben volt, a gondolkodás új iskolája ezzel szemben a pszichológiára és némileg óvatosabban a fiziológiára és a biológiára támaszkodott. A középkori tradicióban objektivista tendencia rejlett, a másik, a korszerű szellemi magatartás ezzel szemben feltárta a szépség szubjektív feltételeit, egyúttal azonban szubjektivista tendenciák felé gravitált. Ez olyan konfliktust eredményezett, amelyet a divinisztikus formulák segítségével rendkívül esetlenül próbáltak megoldani. A probléma igazi megoldását csakis a dialektika szolgáltathatja, nem az alany és tárgy egymástól való elszakítása és későbbi mesterkélt egyesítése útján, hanem csakis kölcsönhatásuk körülményeinek elemzése útján. A szépség objektivitásának a kutatása során (ami önmagában is tiszteletreméltó fáradozás) a divinizmus hívei bizonyos metafizikai feltételezések miatt utat tévesztettek a retrográd irány felé, ezért nem találhattak kielégítő, tudományos megoldást. Ugyanígy Diderot azt a hibát követte el, hogy egymás mellé állította az objektív szépséget (az én-től független szép), a relatív szépséget és a szubjektív szépséget (ezt nevezte igazi szépségnek). Ezeket a nehézségeket Kant sem tudta leküzdeni. A „Kritik der Urteilskraft" első része a szubjektivista tételezésre szolgáltat példát, a második rész pedig az elsőfajta divinista feltevést tartalmazza. Csak Goethe, az intuíció vezérelte zseniális költő és gondolkodó kereste a helyes megoldást. Sokszor hangsúlyozta a szépség egyszerre szubjektív-objektív jellegét. Ebből kiindulva alakította ki saját szimbólumkoncepcióját. („A képzőművészet tárgyáról" című cikkéből. 1797., a „Propyläen"-ben publikálva.)

Criticism. A modern kritika története. New-Haven 1955. I. köt. 6. fej.),továbbá W. K. Wimsatt és C. Brooks a „Literary, Criticism, A Short History" (Az irodalmi kritika rövid története. New-York 1957. IV. fej. 2. o.). című műveikben ugyanilyen módon jártak el az esztétikai élmény természetének elemzése közben, de Needhamhez, a „Taste and Criticism in XVIII th Century" (Izlés és kritika a XVIII. században. London, 1952. Bevezetés 11—52. o.) című könyv szerzőjéhez hasonlóan más kérdéseket helyeztek elemzésük középpontjába, így a költészet és a festészet elméleti alapjaira vonatkozó polémiákat, a historizmus és a természet kultuszának problematikáját.

ПРОБЛЕМА ОБЪЕКТИВНОСТИ И СУБЪЕКТИВНОСТИ В АНГЛИЙСКОЙ ЭСТЕТИКЕ XVIII ВЕКА

Стефан Моравски

Статья представляет собой первую главу работы, посвященной исследованию основных черт английской эстетики XVIII века. Эта работа является продолжением труда, написанного автором тринадцать лет назад во время его пребывания в Англии. Из этой работы была опубликована лишь глава об эстетике Burke (Przeglad Filozoficzny, 1949 г. 112 стр.). Настоящий труд представляет собой переработку предыдущего с сохранением его основной идеи, первоначальной интерпретации и последовательности тем. Автор использовал результаты новых ценных изданий, появившихся с того времени и посвященных предмету его исследований (так например, произведений Wellek-a, Wimsatt-a и Brooks-a, истории эстетики авторов Gilbert и Kuhn, а также работ R. W. Lee, J. Burke и J. I. Boulton-a). К сожалению, во время написания своей работы автор еще не был знаком с последней книгой (J. W. Hipple-a), тема которой частью тождественная теме его исследований.

Труд, введение к которому представляет собой настоящая статья, состоит из восьми последующих глав и заключения, содержащего окончательные выводы. Вводная часть рассматривает три источника английской эстетики XVIII века: а) отечественные эстетические традиции, б) отечественные и зарубежные философские традиции (платонические и картезианские) и в) состояние искусства. Показывая общественную основу этих трех непосредственных источников, автор дает характеристику общественно-политического положения в Англии XVIII века, определив его с точки зрения той религиозно-политической борьбы, которая закончилась компромиссом феодалов и буржуазии и последующей стабилизацией управления. Главная часть работы посвящена следующим вопросам английской эстетики XVIII века: а) характер и функция эстетического переживания, явление гениальности, б) специальный, автономный характер этого переживания, в) проблема субъективности и объективности красоты, г) характер и критерии эстетического вкуса, д) новые эстетические категории (возвышенное и живописное), е) культ природы и его эстетическое отражение, ж) историзм, проявляющийся в интерпретации произведений литературы и искусства, з) некоторые теории поэзии, драмы и изобразительного искусства.

В своем полном труде автор рассматривает также и те французские и другие неоклассические источники, результаты которых формально переняли Pope, Addison, Johnson и Reynold. Автор внимательно прослеживает и те неоклассические тенденции, которые у одного и того же автора и часто даже в одном и том же произведении проявляются вместе с преромантическим направлением. При этом автор подчеркивает те оригинальные, отражающие английское мышление характерные черты, которые имеют значение с точки зрения дальнейшего развития европейской эстетики.

В вопросе об интерпретации характера и функции эстетического переживания английское мышление XVIII века занимает позицию, отличную как от позиции французских рационалистов (традиции Буало), так и от позиции немецкого иррационализма (который, признавая, что красота — знание, доказывает, что знание это нерациональное). Англичане не были сторонниками теоретикопознавательной мысли, т. е. защищали положение, согласно которому, эстетическое переживание вовсе не является знанием, и что его важнейшие элементы — чувство и представление. Гениальность они понимали как естественное явление, которое нельзя втиснуть в определенные нормативные рамки. Гений, по их мнению, черпает свою силу из вдохновения, хотя и не может обойтись без определенных знаний. Эта позиция, выдвигающая на первый план представление и чувство, ведет к пониманию эстетического опыта как автономного явления, отличающегося от опыта интеллектуального, морального и практического характера как по своему характеру, так и функциям. Оба положения призваны доказать правильность суждения, согласно которому, объективные свойства красоты не существуют. Этому субъективизму противоречила однако тенденция определения красоты как «проявляющейся в многообразии правильности» или как созданной провидением «совершенной гармонии». Этот конфликт наряду с другими обстоятельствами привел к дивинизму, как показывает автор в своем анализе. В интерпретации хорошего вкуса англичане показали, что хороший вкус требует совместного функционирования всех духовных сил, что ему можно обучать и что он может приобрести всеобщее значение. Критерий универсальности основывается, по мнению англичан, на «трезвом разуме». Заслуживает внимания также и то, что в своей интерпретации эстетического вкуса английские мыслители защищали рационалистические решения вопроса, отвергая их при анализе эстетического переживания. Ими были соз-

даны категории эстетической возвышенности живописности (при исследовании проблемы гениальности), а также новая поэзия и пейзажная живопись. Английские эстетики исследовали объективные причины нового эстетического опыта, для оправдания эстетических положений обращались к примерам, почерпнутым из жизни природы. Этот способ доказательства, а также культ естественных страстей в поэзии, пейзажная живопись, созданная по образцу природы — все это были признаки существования эстетического натурализма того времени. Это течение было родственно дивинизму («бог-художник»), однако, его главный источник заключался в новом, преромантическом эстетическом вкусе.

THE PROBLEM OF OBJECTIVITY AND SUBJECTIVITY IN XVIIIth CENTURY ENGLISH AESTHETICS

Stefan Morawski

This article is the first of the chapters of a longer dissertation devoted to the basic issues XVIIIth century English aesthetics. The dissertation is a continuation of a study on English aesthetics of the eighteenth century which the author wrote 13 years ago during his stay in England. Of this work only the chapter on Burke's aesthetic ideas was published (Przeglad Filozoficzny, 1949. p. 112.) The present study is a recast of the formal work. The basic thought and interpretation of the original work and the arrangements of the issues dealt with remain, however, unchanged. Use is made of many valuable new publications on the subjects (including books by Wellek, Wimsatt and Brooks; Gilbert and Kuhn's "History of Esthetics"; the studies of R. W. Lee, J. Burke and J. I. Boulton). Unfortunately Mr. J. W. Hipple's latest book partly covering the same topic is unknown to the author.

The work consists of an introduction, eight chapters and a conclusion. In the introductory part the author discusses three following sources of the English aesthetics of those times: *a)* the native aesthetic tradition, *b)* the native and to some extent foreign (Platonic & Carthesian) philosophical tradition, *c)* the artistic situation. At the basis of these three direct sources the author discloses the social-political situation which he defines from the point of view of the religious-political struggles of the period which ended with the compromise of the middle and feudal classes and the consequent stabilization of the government.

The main part deals in turn with the followning issues of eighteenth century English aesthetics. *a)* The character and function of aesthetic experience and the phenomenon of genius. *b)* The specific autonomous character of this experience. *c)* The objectivity or subjectivity of beauty. *d)* The character of aesthetic taste and its criteria. *e)* The new aesthetic categories (sublimity and the picturesque). *f)* The cult of nature and its reflection is aesthetics. *g)* Historicism in the interpretation of works of literature and art. *h)* Some selected theories of poetry, drama and art.

In the whole dissertation the author analyzes, among others, the French and neoclassic sources which in form were taken over by Pope, Addison, Johnson and Reynolds. He draws continual attention to the neo-classical tendencies which freqeuntly appear side by side with a pre-romantic trend in the same authors even in the same declarations. The main emphasis, however, is placed on the characteristics of these traits which reflect the originality of English thought and its importance for the further development of European aesthetics.

In its interpretation of the character and function of aesthetic experience the XVIIIth century English thought differed from the French rationalism (the Boileau tradition) and German irrationalism (accepting that beauty is knowledge, but not a rational one). The English represented the idea of an agnoseological attitude, *i. e.* they defended the thesis that aesthetic experience is not knowledge at all, as its main elements are: emotion and imagination. They conceived genius as a natural phenomenon, not conforming to the rules, gathering strength above all from inspiration although it finds knowledge indispensable. From this *emotional* or *imaginational* standpoint was derived an interpretation of aesthetic experience as being an autonomic phenomenon different both in character and function from experiences of an intellectual, moral or practical nature. Both these theses tended to the recognition that there do not exist objective qualities of beauty. However, the subjectivism met in its way the opposition in the traditional thesis of beauty as "uniformity in variety" or of "perfect harmony" created by providence. This conflict led among others to divinism, here in detail analyzed. In their interpretation

of good taste the English showed that it demands the co-operation of all psychic powers, that it is teachable and may be universal. The criterion of its universality was based on "common sense". It is remarkable that the English defended rationalistic solutions in the interpretation of aesthetic taste while they rejected them in the analysis of aesthetic experience. They put forth categories of aesthetic sublimity and the picturesque against a background of considerations of genius, new poetry and landscape gardening. They searched for the objective causes of these new aesthetic experiences and cited the verification of aesthetic thesis by introducing examples from nature. That verification by nature, the cult of the natural passions in poetry, the formation of the art of landscape gardening based on the wildness of nature — these were the signs of the then aesthetic *naturalism*. It was a current related to divinism (God as the Artist) but its main sources lay in the new pre-romantic aesthetic tastes.

VITA

Megjegyzések Sipos János „A népi demokratikus forradalom magyarországi sajátosságaihoz. Hozzászólás néhány vitás kérdéshez" c. tanulmányához

Igen örvendetes jelenség, hogy felszabadulás utáni történelmünk vitás kérdéseinek a történészek körében az utóbbi években jelentős mértékben fellendülő megtárgyalásába, feldolgozásába más tudományágak képviselői is bekapcsolódtak. Még csak növeli ennek a pozitív jelenségnek a súlyát az, hogy filozófusok bekapcsolódásáról is szó van, akik a filozófia elméleti általánosító módszereivel sietnek népi demokratikus történelmünk néhány fontos kérdésének megoldásához hozzájárulni. Ezzel természetesen a történészekkel együtt ők is nemcsak a tudománynak akarnak szolgálni, hanem nagy történelmi sorsfordulónk eseményeinek és harcainak általános és sajátos vonásait feltárva elő akarják segíteni azt is, hogy a szocializmus építésének jelenlegi eszmei, ideológiai feladatait minél hamarabb megoldhassuk. Mindezek fokozottan megkövetelik, hogy elméletileg helyesen, a marxizmus—leninizmus álláspontját maradéktalanul visszatükrözve elemezzük az eseményeket, és ne engedjünk teret objektivista vagy szubjektivista tendenciáknak. A népi demokratikus történelmünkkel foglalkozó cikkek és tanulmányok túlnyomó többsége mind szellemében, mind pedig módszerével jelentősen előreviszi a kérdések tisztázását. Nehezen mondható el azonban ez — egyes helyes megállapításai ellenére is — minden további nélkül Sipos János „A népi demokratikus forradalom magyarországi sajátosságaihoz. Hozzászólás néhány vitás kérdéshez" c. cikkéről.[1]

Sipos János a tanulmánya elkészítésekor céljának azt tekintette, hogy — önálló kutatás nélkül — a történészek „által eddig feltárt tényanyagot a magyarországi fejlődés sajátosságainak és különösen a reakciós ideológiai örökség továbbélési feltételeinek vonatkozásában" (16—17. o.) dolgozza fel. Célkitűzésnek ez igen nemes, bár csak sajnálni lehet, hogy a szerző a különösen vitás kérdéseknél sem vállalkozott önálló kutatásra. Ezt azonban mégsem lehet negatívumként felróni neki, hiszen csak a véleményét mondta el, hozzászólás formájában. Ezt pedig mindenki olyan alapossággal és mélységgel bizonyítva teheti, ahogyan kívánja. Sipos azonban, „a szakemberek által eddig feltárt tényanyagot" sem tanulmányozta megfelelően, illetve nem használta fel munkájában, s ezt feltétlenül súlyos hiányosságnak kell tekinteni. Ha ugyanis alaposabban tanulmányozta volna a kérdésekre vonatkozó újabb munkákat, feltételezhetően több problémánál *reá is* „kényszerítőleg" hatott volna a konkrét tényanyag (25. o.) s a kommunista párt tevékenységét, illetve a forradalmi erők helyzetét illetően nem esett volna az általa kifogásolt 1956 után készült munkák szerinte szépítő és eltúlzó leírásával és értékelésével gyökeresen ellentétes hibába. Nemcsak az ellentétes szópár használata kedvéért, hanem álláspontja pontosabb megértéséért is mondjuk, hogy a forradalmi erőket illetően elköveti a , csúnyítás", az „aláértékelés" hibáját. S e hibájának oka pedig a tények és a feldolgozások egyoldalú, felszínes szemlélete és magyarázata.

Sipos János vizsgálódásakor arra a következtetésre jutott — és ez tanulmánya kiindulópontja is —, hogy népi demokratikus történelmünk 1944—48-as időszakának tanulmányozását, s így a „mának" nyújtott segítség intenzitását is „a szubjektivizmusnak, a pártosság hamis értelmezésének maradványai" gátolják (17. o.). A szubjektivista tendenciák egyik csoportjába azt a szerinte még ma is ható törekvést sorolja, amely „a régi vezető csoport 1949-től előtérbe kerülő torz politikájának előzményeit, az előzmények kutatását" el akarja vetni, „tiltott területnek" akarja nyilvánítani, és „az 1944—48-as időszak történetét ebből a szempontból problémamentesnek' kívánja deklarálni (17. o.). Sajnos szerzőnk e súlyos következtetését egyetlen példával sem próbálja bizonyítani. Pedig abból ítélve, hogy e problémát az *első* helyen említi, és többesszámban ír

[1] Magyar Filozófiai Szemle 1964. 1. sz. 16—71. o.

róla — nyilván több munkában vagy felfogásban találkozott vele —, igen lényegesnek tartja. Akkor segített volna valóban a ‚tudományos objektivitás helyreállításában", ha a „legutóbbi időkig fennmaradt" (uo.) ilyen jellegű szubjektivista hibákra *konkréten* mutatott volna rá, még akkor is, ha csak „tendenciáról" van szó!

A „más oldalról" (?—18. o.) jelentkező szubjektivista tendenciák közé sorolja a szerző a párttörténet szépítésére és a néptömegek 1944-es forradalmasodásának eltúlzására vonatkozó törekvéseket. Erre vonatkozóan — bár állandóan többről beszél — csak e cikk írójának egyik munkáját említi példának. (A fasizmus bukása Magyarországon. Kossuth, 1961.) Ahhoz természetesen mindenkinek szuverén joga van, hogy példának azt a munkát használja fel, amelyiket akarja. Az azonban, hogy a választott műből hogyan idéz, és mit próbál az idézett munka szerzőjének tulajdonítani, már nem teljesen az idéző egyéni, önkényes dolga.[2]

A szerzőnek azt a törekvését feltétlenül helyeselnünk kell, hogy — ha konkréten rámutat és valóban bizonyítja — felhívja a figyelmet a személyi kultusz, az ebből eredő különböző szubjektivista tendenciák és a pártosság hamis értelmezésének a maradványaira. De azt már sem módszertanilag, sem az ideológiai harc szempontjából nem lehet helyeselni, hogy azokkal a véleményekkel viszont, amelyek teljesen tagadják az általa is elismert forradalmi helyzet kialakulását, egyáltalán nem törődik. Ugyanakkor viszont az indokoló szöveget, a forradalmi helyzet s így a forradalom meglétét is elvető álláspontot alátámasztó értékelést többször idézi bizonyítékul az előbbiekkel szemben. A Történelmi Munkaközösség Balázs Béla munkájáról folytatott, Sípos által többször idézett vitáján a következők is elhangzottak: „1944—45-tel kapcsolatban itt vita alakult ki arról, hogy

[2] Saját munkámra itt csak azért hivatkozom, mert Sipos a „szépítési" tendencia továbbélése bizonyításául reá hivatkozik. Belőle is csak egyetlen konkrét példát említ, mégpedig a Jurcsek-felszólalással kapcsolatos részt. Úgy véli, hogy ezzel a helyzet forradalmasodását kívántam bizonyítani. Ez erőszakolt belemagyarázás: e résszel ugyanis — a fejezetben szereplő többi adattal együtt — csak az uralkodó körökben levő állapotot ismertettem. A szóban forgó hely — az 1944. szempteber 8-i minisztertanácsnak s a hitleristáknak a fegyverszünet kérése elutasítását célzó igérgetésének és fenyegetésének leírása után — szószerint így hangzik: „Az ígéret és a fenyegetés meghozta a maga eredményét. Az egyes miniszterek további felszólalásai már szinte teljesen egyértelműek voltak. A földművelésügyi miniszter pl. (Jurcsek Béla — K. M.) — a jegyzőkönyv tanusága szerint — a többi között a következőket mondta: 'ha Magyarország fegyverszünetet kér — mondotta —, akkor összeomlik a belső front'. Nekünk minden óra, nap és hét egy nyereséget jelent. Ha Erdély megszállás alá is kerül, a Duna—Tisza köze és a Dunántúl még tartható." (Korom: Id. mű 203—204. o.)

Egyébként Sipos János állításának az a része, hogy Jurcsek „a belső front összeomlásának *rémét*" (kiemelés — K. M.) ijesztgetésül szánta, szintén sántít. Az igazi szándékot ma már ugyan lehetetlen pontosan megállapítani, de két körülmény figyelembevétele segít az eligazodásban: egyrészt az, hogy az uralkodó körökben mások is rettegtek akkor attól, amitől Jurcsek, másrészt pedig az, hogy ha másként is, de bekövetkezett az, amitől ők annyira féltek. Talán mégis az a valószínű, hogy Jurcsekék előre is láttak valamicskét, s ezért rettegtek a jövőtől, és ezen felül maga Jurcsek azt még társai további megfélemlítésére is felhasználta.

Sípos ezzel összefüggésben azt is állítja, hogy mivel a párt tevékenységét én is röplapjai és felhívásai alapján is ismertetem, úgy tűnhet, mintha e tevékenységet azonosnak tekinteném a társadalmi hatásával, eredményeivel és a történelmileg szükséges cselekvéssel. Éppen a kettő különbségét hangsúlyoztam akkor, amikor a következőképpen összegeztem *a történelmileg szükséges cselekvést* és a szubjektív tényezők — s ezek között mint legfontosabbnak, a pártnak is — helyzetét: „A forradalomhoz szükséges 'objektív változások' és a szubjektív tényező kialakulása nem mindig egyenletes. A fejlődés ellentmondásos. Vannak esetek, amikor a szubjektív tényező fejlődése elmarad a válság érlelődése mögött. *Ilyen eset állott elő Magyarországon is a háború második felében.*" (Korom: Id. mű 208. o.; mostani kiemelésem.) Később, miután ismertetem a szubjektív tényező fejlődése elmaradásának okait, újra így összegezem a helyzetet: „Mindezen döntő okok következtében az érlelődő objektív változások mögött elmarad a szubjektív tényező fejlődése. A legfontosabb tényező, a Kommunista Párt sem fejlődött kielégítően, noha erői egyre jobban növekedtek." (Uo. 209. o.).

Ezek az idézetek, azt hiszem, világosan mutatják, hogy különbséget tettem a párt röplapi, agitációs és propaganda tevékenysége és a történelmileg már nagyobb eredményeket, erősebb szubjektív tényezőt igénylő helyzet között.

forradalmi helyzet alakult-e ki a háború végén Magyarországon. Én ebben a kérdésben teljes mértékben Balázs Bélának adok igazat. . ."[3] Balázs Bélának az álláspontja könyve vitára tűzésekor az volt, hogy „Európa számos, a németek által megszállt országában a II. világháború végén bekövetkezett forradalmi válság. . . Magyarországon nem érlelődölt meg."[4] Viszont Balázs Béla a vita következtében magáévá tette azt az álláspontot, hogy hazánkban a forradalmi válság a háború végére kialakult, s ezt a fenti vita anyagának a nyomdai előkészítésekor, s kiadott könyvében érvényre is juttatta.

Sipos elméletileg is foglalkozik a pártosság és a tudományos objektivitás helyes felfogásával, szembeállítva ezt a helytelen, szubjektivista értelmezéssel. Sajnos itt sem hoz fel arra vonatkozóan konkrét példát, hogy hol vagy kik tekintik a pártosság elvét „a szigorú tudományosság legmagasabb rendű kifejeződésének" (19. o.). Elméletileg bírálva a burzsoá objektivizmust, a tudományos objektivitás revizionista felfogását és módszerét, az alábbi helyes következtetést vonja le: „A 'teljes igazság' revizionista módon felfogott álobjektivista követelése szintén ellentétben áll az igazi objektivitással a valóságnak csak bizonyos oldalait, a párt történetének csak árnyoldalait emeli ki, illetve úgy ragadja ki tényleges összefüggéseikből, hogy a szocializmus érdekei *ellen* fordíthassák őket." (19—20. o.) Ez a helyes megállapítás azonban csak szavakban maradt meg Sipos János munkájában. A párttörténet és a forradalmi erők tevékenysége negatív tényei és körülményei összefüggéseikből történő olyan kiragadása és csoportosítása — ahogyan a szerző teszi — akkor is helytelen, ha az egyik fő célja az is volt, hogy kutassa a ‚reakciós ideológiai örökség' továbbélésének feltételeit. Csak ezt vizsgálva is bővebben kellett volna foglalkoznia a magyar nép haladó forradalmi hagyományainak, örökségének bizonyos hatásával. Ez a hibás módszer, koncepció sajnos jellemző az egész munkára.

*

A szerző ezután rátér a magyarországi népi demokratikus forradalom sajátosságaira. Teljes egészében egyetértünk azzal az általa *is* hangoztatott megállapítással, hogy népi demokratikus történetünket csak akkor érthetjük meg teljesen, ha „az általános — a többi népi demokratikus országgal közös — vonásokon túl feltárjuk fejlődésünk sajátos elemeit, azokat a sajátos feltételeket, amelyek között kibontakozott nálunk a népi demokratikus forradalom" (21. o.), és ha népi demokratikus korszakunk történelmét szoros kapcsolatban vizsgáljuk a felszabadulás előtti viszonyokkal. Meg kell tehát vizsgálnunk azokat a tényezőket, amelyek nálunk is népi demokratikus típusú forradalmat érleltek meg, de azokat is, amelyek gátolták ezt a fejlődést. Alaposan fel kell kutatnunk ezeket az elősegítő és gátló körülményeket minden vonatkozásban, legyenek akár országunk „konkrét sajátosságai", akár általános jellegűek, „külső" vagy „belső" körülmények. Kutatásaink során jó néhányat már feltártunk. Ilyen pl. az, hogy nálunk a forradalom a felszabadulás nyomán indult el, a magyar nép nem nagy számban és katonai szempontból sem jelentősen vett részt hazánk felszabadításában, vagy hogy a népi demokratikus forradalmak *győzelmét* a fasizmus veresége, szétzúzása tette lehetővé, amelyben döntő szerepet a Szovjetunió játszotta stb., stb.

Azzal is egyet lehet érteni, hogy „konkrét sajátosságaink" feltárásában a személyi kultusszal kapcsolatos történelemfelfogás és maradványai következtében nagyobb a lemaradás, több a tennivaló. Ám ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy az általános — a többi népi demokratikus országokkal közös — vonások feltárását sem végeztük még el maradéktalanul.

A magyar népi demokratikus forradalom sajátosságainak a vizsgálatakor a munka már e rész címében is abból indul ki, hogy — „*A magyarországi népi demokratikus forradalom egyik jellegzetes sajátossága: a forradalom késése.*" (21. o.) Véleményem szerint ez a kiindulópont nem egészen pontos. Egy ország forradalma számára ugyanis nincs előírva, hogy mikor törjön ki. Szerzőnknek pontosabban kellett volna megmondania, hogy mihez viszonyítja a magyarországi forradalom „késését". Azt hiszem, nem elég, ha pusztán csak a környező országok vonatkozásában való időbeli eltérést nézzük. (Így ugyanis itt megfeledkeznénk arról, hogy a forradalomhoz nemcsak „külső" feltételek kellenek — amelyek egyébként nemcsak hasonlók voltak —, hanem „belsők" is. A szerző értelmezése oda vezetne, hogy egy adott ország forradalmához viszonyítva valamennyi többi forradalom „késett" — pl. az 1919-es magyarországi szocialista for-

[3] Századok 1958. 5—6. sz. 780. o. Lackó Miklós hozzászólása.
[4] Uo. 773. o.

radalom az oroszországihoz képest —, de ezzel még semmi lényegest nem mondottunk volna. A forradalom, úgy vélem, saját társadalmi, gazdasági előfeltételeinek megteremtődéséhez viszonyítva késhet. Ebben az értelemben több országban a polgári, polgári demokratikus vagy a szocialista forradalom is több évtizedet késett.

Magyarországon a népi demokratikus forradalom később indult meg, mint a szóban forgó országok nagy többségében. Ez eddig magában azonban csak ténymegállapítás. Vizsgálni, kutatni azokat a külső és belső körülményeket, amelyek következtében ez így történt — csak ez deríthet fényt a szomszédos országokétól eltérő *sajátosságainkra.* Néhány vonatkozásban azonban jogos felvetni a késést, mint a magyar helyzet sajátosságát, például: a szubjektív tényezők kialakulásának, fejlődésének a késését az „objektív változások" gyorsabb kifejlődéséhez viszonyítva. Vagy a fegyveres ellenállási harc megindulásának késését a hadműveletek, a felszabadulás előrehaladásához viszonyítva s ezen keresztül más országokhoz viszonyítva is. Ezt a kérdést pl. úgy vizsgálhatjuk, hogy *legkésőbb* a hadműveletek ide érkezéséig, a felszabadulás megtörténtéig kialakult-e jelentős fegyveres ellenállási harc, vagy nem, mivel ezután már mindenféleképpen lekerül a napirendről. A forradalom esetében nem volt ilyen „kényszerítő" idő vagy körülmény sem a szomszédos országok meginduló forradalma, sem a felszabadulás ténye.

*

A késés értelmezésének problémáját azonban csak magáért az értelmezésért nem lenne érdemes ilyen részletesen boncolgatni. Úgy tűnik azonban, hogy ez is kapcsolatban van a szerző ama pontatlanságával, ahogyan Leninnek az általános történelmi és a sajátos nemzeti vonatkozásokról szóló tanítását alkalmazza. Sipos helyesen indul ki elvi összegezésében abból az ismert lenini meghatározásból, hogy „a marxista elméletnek bármely társadalmi kérdés vizsgálata alkalmával feltétlen követelménye az, hogy a kérdést *meghatározott* történelmi keretek közé helyezzük, majd pedig, ha egy bizonyos országról van szó... számba vegyük azokat a konkrét sajátosságokat, amelyek ugyanazon történelmi korszakon belül ezt az országot más országoktól megkülönböztetik".[5] Ehhez, hogy még alaposabbak legyünk, tegyük hozzá Leninnek egy pár bekezdéssel ezután következő néhány sorát: „Szó sem lehet arról, hogy egy bizonyos ország marxistáinak nemzeti programjával foglalkozni kezdjünk anélkül, hogy számba ne vennők... az általános történelmi és konkrét állami viszonyokat."[6] Ezekből a lenini megállapításokból az derül ki, hogy a marxizmus—leninizmus számára a társadalmi kérdések elemzésénél a „*meghatározott* történelmi keret," az „általános történelmi" viszonyok és a „konkrét sajátosságok," „konkrét állami viszonyok" együttes és alapos vizsgálata a legfontosabb kiindulópont. Éppen ezért igen éles eszmei harc folyt és folyik is e tétel helyes értelmezéséért és alkalmazásáért. A „baloldali" dogmatikusok általában lebecsülik, nem számolnak megfelelően az adott ország konkrét sajátosságaival. A revizionisták viszont ellenkezőleg, nem veszik figyelembe megfelelően az általános történelmi viszonyokat, nem vizsgálják megfelelően a meghatározott történelmi keretet, és eltúlozzák a nemzeti sajátosságokat.

Úgy tűnik, mintha a szerző a helyes kiindulópont ellenére is kissé lebecsülné az általános történelmi viszonyokat, illetve túlbecsülné a nemzeti sajátosságokat. Gondolatát ezzel kapcsolatban — közben Lenin két munkájából idézve — így fejti ki: „Lenin nemegyszer hangsúlyozta, hogy a szocialista forradalom feladatainak sikeres megoldása szempontjából 'a fő dolog', kikutatni, tanulmányozni, megkeresni, eltalálni, felismerni minden egyes országban a nemzeti sajátosságot, a nemzeti szempontból specifikus mozzanatot, amely az *egységes* nemzetközi feladat *konkrét megoldásához*... vezet': a 'legfontosabb', hogy az egyes országok kommunistái megértsék helyzetüknek más országoktól 'eltérő sajátosságait', tanulmányozzák a konkrét viszonyok különbözőségét, és aszerint alakítsák ki konkrét taktikájukat." (22. o.).

Ebből a magyarázatból az derül ki, hogy a szocialista forradalom sikeres megoldása szempontjából a „fő dolog," a „legfontosabb" a nemzeti sajátosságok vizsgálata, felismerése stb. Mintha már itt fölérendelődnék egy kissé a nemzeti sajátságok vizsgálata az általános történelmi viszonyok figyelembevételének. Ez pedig abból ered, hogy a szerző nem helyesen idézi és értelmezi Lenint.

Ahhoz, hogy világosabban lássuk, hogyan lett a szerzőnél általában is „fő dolog," a „legfontosabb" feladat a nemzeti sajátosságok vizsgálata — bővebben kell Lenin

[5] Lenin: A nemzetek önrendelkezési jogáról. Művei 20. köt. Szikra, 1955. 411. o.
[6] Uo. 412 .o.

általa idézett legalább egyik munkáját megnéznünk: „A fődolog most az — írta Lenin —, hogy minden egyes ország kommunistái egészen tudatosan megértsék az opportunizmus és a 'baloldali' doktrinérség elleni harc alapvető elvi feladatait, valamint mindazokat a *konkrét sajátosságokat*, amelyeket ez a harc az egyes országokban, a gazdasági élet, a politika ... sajátos vonásainak megfelelően felmutat, és amelyeket ennek a harcnak elkerülhetetlenül fel is kell mutatnia... Mindaddig, amíg a népek és országok között nemzeti és állami különbségek vannak — márpedig ezek a különbségek még a proletariátus diktatúrájának világméretekben történő megvalósulása után is sokáig, nagyon sokáig meg fognak maradni —, a világ kommunista munkásmozgalmának nemzetközi taktikai egysége nem a különféleség kiküszöbölését, nem a nemzeti különbségek megszüntetését, ... hanem a kommunizmus *alap*elveinek (a Szovjethatalomnak és a proletariátus diktatúrájának) olyan érvényesítését követeli, amely ezeket az elveket a *részletek-ben helyesen módosítja*, azokat a nemzeti és állami-nemzeti különbségekhez hozzáalakítja hozzáalkalmazza." Itt jönnek azok a sorok, amelyeket szerzőnk a tőle idézett rész első felében hoz, majd így folytatódik tovább Leninnél: „ez a jelen történelmi pillanatban a főfeladat... A legfontosabb — természetesen korántsem minden, de mégis a legfontosabb — már megtörtént a munkásosztály élcsapatának megnyerésével, azzal, hogy ez az élcsapat a parlamentarizmussal szemben a szovjethatalom, a polgári-demokráciával szemben a proletárdiktatúra híve lett. Most minden erőt, minden figyelmet a *következő* lépésre kell összpontosítani, amely kevésbé lényegesnek látszik — és bizonyos szempontból valóban kevésbé az —, de amely ezzel szemben gyakorlatilag közelebb áll a kérdés gyakorlati megoldásához, nevezetesen arra, hogy megtaláljuk a proletárforradalomhoz való *átmenet* vagy *közeledés* formáját."[7]

Azt hiszem, ebből a hosszú idézetből világos, hogy nem *általában* „fő dolog" a nemzeti sajátosságok vizsgálata, és konkréten a szocialista forradalom feladatainak sikeres megoldása szempontjából sem *általában* az a „fő dolog", hanem „a legfontosabb" megtörténte *után* „fő feladat". Ugyanakkor Leninnél még itt sem „fő dolog"-ként, „a legfontosabb"-ként szerepel, ahogy Sipos ezeket a szavakat másra vonatkozó helyükről kiragadja, és csak a „sajátosságokra" értelmezi, hanem mint a *következő* „fő feladat," amely bizonyos szempontból kevésbé alapvetőbb az általános elvi stb. követelményeknél. Tehát Lenin egy adott konkrét helyzetben, a „legfontosabb" megtörténte után tekintette „fő feladatnak", „fő dolog"-nak a konkrét sajátosságok vizsgálatát, nem pedig úgy, mint Sipos, aki általában is „a legfontosabbnak" tartja a nemzeti sajátosságok kutatását.

Sajnos egy kissé ugyanezt teszi akkor is, amikor konkréten alkalmazza ezeket az elveket. Például a következő kérdéskörnél is. A tanulmány a magyarországi gyengén fejlett helyzetet elemezve szembeállítja ezt Európa több országának ellenállási, forradalmi mozgalmával. Ismerteti a különböző országok ellenállási, forradalmi mozgalmainak főbb adatait és eredményeit mint sajátosságokat, de nem fordít kellő figyelmet arra az általános történelmi körülményre, hogy e népek nagy jelentőségű, hősies és sok áldozattal járó harca csak akkor *győzedelmeskedhetett teljesen*, amikor az antifasiszta koalició — benne elsősorban a Szovjetunió — döntő csapást mért az ellenségre, illetve szétzúzta a fasiszta blokkot.

A történelmi körülményeket és a tényeket itt is egyoldalúan írja le, illetve csoportosítja. Csak azt tartja lényegesnek, hogy a jugoszláv „népi felszabadító hadsereg... a szovjet hadseregre támaszkodva, felszabadította az egész országot", „az albán nép nemzeti felszabadító, forradalmi háborúja... az ország felszabadulásához vezetett", „a bolgár nép... a szovjet csapatok győzelmére támaszkodva felszabadította az egész országot", Görögországban a „felszabadító hadsereg szabadította fel 1944 őszén az országot". (23. o.). Ebből a kissé túlzó beállításból természetesen csak a nemzeti „sajátosságokra" vonatkozóan vonhat le következtetést. Mégpedig azt, hogy az ilyen országokban a forradalom nemzeti méretű ellenállási mozgalom, fegyveres felkelések formájában már a felszabadulásuk előtt megindult. A fasizmus általában vett szétzúzását, a szovjet hadsereg felszabadító szerepét azonban mint felszabadulásuk, győzelmük legfontosabb „külső" előfeltételét nem tárgyalja. Ezt csak az általa másik csoportba sorolt országoknál — ahol szerinte a forradalmi helyzet is és a forradalom is csak a felszabadulás után alakult ki, illetve indult meg — tárgyalja megfelelő jelentőséggel. Ilyen módszer az előbbiek esetében a nemzeti „sajátosságok" egyoldalú kiemelését eredményezheti csak. Pedig az előbbi országok felszabadító harcairól beszélve még akkor sem lehet ilyen egyoldalúan írni, ha csak ezen országok forradalmai „sajátosságait" nézzük. A szovjet

[7] Lenin: „Baloldaliság" — a kommunizmus gyermekbetegsége. Művei 31. köt. Szikra, 1951. 82—84. o.

hadseregnek a fasizmust szétzúzásában, a Délkelet s az egész Balkán felszabadításában játszó közvetlen szerepe nélkül az általa első csoportba sorolt országok felszabadító harcai sem járhattak volna teljes sikerrel, forradalmuk akkor nem győzedelmeskedhetett volna.

Nézzük meg a tényeket is. 1944 augusztusában csak a Délkelet-Európa felé támadó III. és II. Ukrán Front harcoló csapatainak a létszáma 929 000 fő volt.[8] A velük szembenálló, a fronthoz tartozó német erők száma Románia háborúból történt kilépése előtt mintegy 556 000 fő volt, 25 hadosztályt tett ki. Ezen kívül Románia különböző fontosabb helyein biztosító, rendőrségi stb. feladattal még kereken 57 000 német állomásozott,[9] és Bulgáriában kereken 20 000.[10]

Ennek a nem kis létszámú erőnek (nem számítva itt a mintegy 250 000 főnyi két román hadsereget, amely 1944 augusztus 23-ig szintén szembenállt a fenti szovjet erőkkel) a szétzúzása kellett ahhoz, hogy a román nép belső erői, majd a bolgár nép forradalmi megmozdulása győzedelmeskedhessenek. A front továbbhaladásával szeptember végén a szovjet csapatokkal szemben a hitleristák összevontak az Erdős-Kárpátoktól a bolgár-jugoszláv határig 39,5 hadosztálynyi erőt, s hozzájuk kapcsolódott még mintegy 23 hadosztálynyi magyar katona.[11] Ezeken kívül Görögországban kb. 11, Albániában pedig mintegy 3 (kb. 33 000) és Jugoszláviában is jó néhány német hadosztály volt megszálló feladattal.[12] Őket támogatta az áruló németbérenc helyi erők fegyveres szervezete, Albániában mintegy 14 000, Jugoszláviában kb. 200 000 fő.[13]

A német erők *döntő részének* a szovjet csapatok által történő szétzúzása nélkül egyik ország sem *szabadíthatta volna fel saját erejéből* magát. Ez még Albániára és Görögországra is érvényes, hiszen a szovjet hadsereg előnyomulása következtében kényszerültek Hitlerék arra, hogy már október elején megkezdjék Görögország, majd Dél-Albánia és Macedónia kiürítését.[14]

Ezeket a körülményeket és tényeket is figyelembe kell venni akkor, amikor ezen országok felszabadító harcait, a fasizmus elleni háborúban történt részvételüket és eredményeit értékeljük. Hősi, nagy áldozatokat követelő harcot vívott a német (és a helyi) fasiszta erők ellen 1944 őszén a — jugoszláv adatok tanusága szerint mintegy 400 000- — jugoszláv felszabadító katonai erő, a több tízezer bolgár partizán, majd 1944-es szeptember 9-e után a bolgár hadsereg jelentős része, az októberre már mintegy 70 ezres főre növekedett albán nemzeti felszabadító hadsereg és a kb. 125 000 fős görög népi nemzeti felszabadító hadsereg.[15] Ezek az erők nagymértékben hozzájárultak hazájuk felszabadításához. Ez történelmi tény, és kétségkívül negatív sajátosság, hogy a magyar nép alig járult hozzá a felszabadító harchoz. Ez azonban mégsem indokolja, hogy a fasizmus általában vett szétzúzását mint „meghatározott történelmi keretet", döntő jelentőségű általános tényezőt ne értékeljük jelentőségének megfelelően. E döntő körülmény megállapítása után helyes és szükséges azokat a lényeges, közös vonásokat kiemelni, amelyek jellemezték ezen országok forradalmi harcának más népekétől — köztük a magyarországitól is — eltérő sajátosságait. Például azt, hogy az ellenállási mozgalom ezekben az országokban nagyarányú fegyveres harccá, fegyveres felkeléssé fejlődött, a forradalom itt már a felszabadításuk előtt megindult, s már ebben az időben létrehozta a maga fegyveres erejét, erős központi vezető szervét és a hatalom helyi szerveinek is jelentős részét stb.

A „nemzeti sajátosságok" jelentőségének ilyen felfogásán túlmenően Magyarország esetében a szerző nagyrészt csak a negatív sajátosságokkal foglalkozik. A szomszédos országoknak a magyarországiaktól pozitívan eltérő sajátosságai még nem indokolják, hogy a szerző a hazai sajátosságokban nagyobbrészt a negatívumokat kutassa. A „vitathatatlan tények" (24. o.) általa történt szemlélése, csoportosítása is ilyen módszerrel történik, különösen tanulmánya 24. és 27. oldalán, de később is, amikor a Kommunista Párt helyzetét ismerteti. Nem a valóságos, összefüggő helyzetet nézi, hanem csak

[8] История великой отечественной войны Советского Союза 1941—1945. Moszkva, Kat. Kiadó, 1962. 4. köt. 260. o.

[9] Uo. 259. o. és Contributia Rominiei la razboiul antihitlerist (23 august 1944 — 9 mai 1945). Bukarest, Kat. kiadó, 1958. 14—15. o.

[10] Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht 1940—1945. Majna-Frankfurt, 1961. IV/1. köt. 809. o.

[11] A II. világháború 1939—1945. Zrínyi Katonai Kiadó, 1963. II. köt. 284. o.

[12] История великой Id. kiad. 442., 437. o.

[13] Uo. 437., 420. o.

[14] Uo. 441. o.

[15] Uo. 416., 438., 439. o.

azt, hogy mi „*nem*" volt meg nálunk, mi az, ami „*csak*" a felszabadulás után valósult meg, vagy indult el. Pl. azt írja, hogy „... a munkásosztály tömegei csak ekkor (a felszabadulás után — K. M.) kezdtek bekapcsolódni a politikai életbe..." (25. o.) Ez nagyon felületes, sommás, negatívumos összegezés, amely nem is állja ki a tények kritikáját. Miért ne lehetne a munkásosztály tömegeinek a politikai életbe történt bekapcsolódása „kezdetének" tekinteni az 1943-as őszi csepeli 5000-es sztrájkot, az ugyanekkori és 1944 őszén megismétlődő kb. 2000-es diósgyőri politikai munkástüntetést, az 1944 december eleji csepeli kiürítés elleni megmozdulást stb., stb.? Továbbá Sipos azt is állítja, hogy „... csak az új helyzetben a (felszabadulás után — K. M.) indult el a demokratikus tömegmozgalom..." Magyarországon (25. o., és lásd még többször hangsúlyozva ugyanezt, pl. az 53. oldalon is.). Ez a megállapítás is figyelmen kívül hagyja az 1942 tavaszi, az 1943 őszi „elinduló" függetlenségi, demokratikus megmozdulásokat, olyan tényeket, mint hogy az alig nyolc hónappal előbb alakult Parasztszövetségnek 1942 júliusában mintegy 30 000 tagja volt,[16] az 1943 májusában alakult Földmunkásszakosztálynak rövid idő alatt 400 helyi szervezete jött létre,[17] és 1944 elején már mintegy 1500 küldött részvételével kongresszust tartott, amelynek állásfoglalása országos jelentőségű volt. Vagy azt, hogy az SZDP és az FKGP 1943 második felében megerősödő tevékenységét a tömegeknek a politikai mozgalmakba való „kezdeti" bekapcsolódása is kísérte, pl. az SZDP taglétszáma 1944 januárjára az 1942-es szinthez képest „legalább a duplájára emelkedett"[18] stb.

Ugyanígy az újabb kutatások adataival kellett volna bemutatni a fegyveres harcokban való amúgy is elég szerény részvételünket. A fegyveres ellenállás számszerű adatainál megelégszik Nemes Dezső elvtársnak 1955-ben felbecsült és csak a kommunista párt által szervezett és irányított partizán csoportokra vonatkozó, összesen mintegy 2000—2500 főt említő megállapítására hivatkozni. Pedig ezek mellett többszáz ember, főleg szökött katonák, már 1944 nyarától bekapcsolódott a jugoszláv, a szlovák, a lengyel stb. ellenállási mozgalomba. Továbbá a fenti 2000—2500 főn túl még legalább ennyi átállt katona harcolt hosszabb-rövidebb ideig a szovjet hadsereg oldalán, pl. a Budai Önkéntes Ezred kb. 2500 katonája[19]

Sipos még azt a hibát is elköveti, hogy helytelenül — csak az ő gondolatmenetét alátámasztó részt kiszakítva — idézi és magyarázza az egyik alapvető munka megállapítását. Nemes Dezső „Magyarország felszabadulása" c. könyvét idézve ezt írja: „Ha helyesen kívánjuk szolgálni pártunkat és népünket, a tényekkel szembe kell néznünk, energiánkat nem a tények szépítésére vagy megkerülésére, hanem feltárására és a szükséges következtetések levonására kell összpontosítanunk. Miközben kiemeljük felszabadulás előtti történetünk minden előremutató, forradalmi elemét, nem takargathatjuk a forradalom érlelődésének késését, a fegyveres ellenállás gyengeségét. '... ha nem mondanánk meg népünknek ezt az igazságot — állapítja meg Nemes Dezső — nem tennénk vele jó szolgálatot. Okulni csak az igazságból lehet" (26—27. o.)'.

Nemes elvtárs megállapítása azonban a reá való hivatkozás ellenére sem ez. Ő a következőket írja: „Eddig mi főleg csak azt hangsúlyoztuk, hogy a magyar nép igen kis mértékben vett részt fegyveresen saját hazája felszabadításában. Ez így is van, s ha nem mondanánk meg népünknek ezt az igazságot, nem tennénk vele jó szolgálatot. Okulni csak az igazságból lehet. S az igazság az, hogy Horthyék is szégyenletesen becsapták a népet és az ellenzéki 'kivárók' is bűnrészesek a hosszú passzivitásért, amiért olyan drága árat fizetett az ország. Mindez azonban nem a teljes igazság. Ezernyi nehézség közben, elkésve ugyan, de megindult a magyar partizánmozgalom, és ért el bizonyos eredményeket, amelyek méltók arra, hogy megismerjük. (1955 óta több brosúra jelent meg [akkor jelent meg Nemes Dezső könyvének első kiadása — K. M.], amelyek egy-egy partizán csoport megszervezését és harci tevékenységét ismertetik. Összefoglaló mű a magyar partizán mozgalomról még ma sincs.)"[20]

Nemes Dezső tehát nemcsak egyoldalúan annak az „igazságnak" a megmondását szorgalmazza, hogy „nem takargathatjuk ... a fegyveres ellenállás gyengeségét", hanem emellett annak az igazságnak a megmondását is, hogy „Horthyék is szégyenletesen be-

[16] Szabad Szó, 1942. július 5. 4. o. Idézi „A földmunkás és szegényparaszt mozgalmak Magyarországon 1948—1948" c. munka. Bp., 1962. 2. köt. 989. o.

[17] Kállai Gyula: A magyar függetlenségi mozgalom 1939—1945. Szikra, 1955. 192.o.

[18] Népszava, 1944. január 23. Idézi Kormo: Id. mű 141. o.

[19] Hadtörténelmi közlemények 1960. 1. sz. Tóth Sándor: A Budai Önkéntes Ezred története. 85—86. o.

[20] Nemes: Id. mű 130. o.

csapták a népet ... stb. De még ez a kettő sem a *teljes igazság*. Meg kell mondanunk azt is, hogy ha elkésve is, ha gyengén is de mégis megindult bizonyos partizánharc nálunk is. Bizonyos eredményei voltak, „amelyek méltók arra, hogy megismerjük".

Nemes elvtárs megállapításából tehát az olvasható ki, hogy ne csak ellenállásunk első gyengeségének az igazságát — ezt is! — mutassuk meg, hanem hogy feltárjuk az összes körülményeket, továbbá, hogy derítsük fel az egész magyar partizánmozgalom teljes történetét.

A szubjektív tényezők helyzetének elemzésekor szintén érződik a cikkíró módszerének vitathatósága. Antifasiszta, antiimperialista, antifeudális forradalom érlelődéséről van szó. Ennek a szubjektív tényezője pedig nem korlátozódik csak a kommunista pártra, csak a munkásosztály szervezettségére, harcra történt felkészítésére stb., stb., hanem a legfontosabb szubjektív tényező mellett jelentős szerepe van más rétegek, osztályok, pártjaik tevékenységének is. Szerzőnk szintén ebből a nézőpontból indult ki, de a boncolgatás során mégsem jutott el addig, hogy a kommunista párt — és kisebb mértékben a Magyar Front — bírálatán túl a benne levő pártokat magukat is alaposabban szemügyre vegye. Pedig az utóbbiak fejlődése, állapota, tevékenysége stb. jobban lemaradt nemcsak a Kommunista Párté s az általa vezetett forradalmi munkás-paraszt stb. mozgalmaké mögött, hanem még a szubjektív tényezőkön belül betöltendő kisebb szerepükhöz képest is. Hibáik is lényegesen súlyosabbak voltak. Ezek ugyan nem mentik a Kommunista Párt gyengeségeit, de az előrehaladás kibontakozását nagymértékben megnehezítették. Ezért kellett volna foglalkozni velük is valamelyest. Mivel azonban Sipos cikke nagyrészt a KP és a tömegek gyengeségeit, elmaradását elemzi, illetve a felhasznált munkákból a valóságnak majdnem csak a negatív részét emeli ki, nemis adhat mást csak negatív összképet. Ez a szemlélet szintén egy fajta szubjektivista módszert rejt magában. Pl. a KP 1944 októberi nyílt leveléből idézi a tömegek állapotára vonatkozó megállapításokat, de elszakítja, figyelmen kívül hagyja a pártnak az ebből a helyzetből levont egyik lényeges következtetését. Mégpedig azt, hogy: „Hiba lenne azonban a demokratikus pártok és szervezetek részéről, ha a tömegek harckészségének hiányát túlságosan előtérbe állítanák, hogy ezzel eltakarják saját hibájukat és elkövetett mulasztásaikat."[21] A nyílt levél ezután igen élesen bírálja a demokratikus pártokat a tömegek szervezése terén elkövetett mulasztásaikért, tehát nem állt meg a néptömegek ostorozásánál. Ezt viszont Sipos nem veszi figyelembe.

A Kommunista Párttal kapcsolatban nem teljesen pontos az a megállapítás sem, hogy „a sorsdöntő 1943-as esztendőben a párt *éppenséggel teljesen* el volt szigetelődve..." (43. o., kiemelés — K. M.). Egyrészt ez az elszigetelődés elsősorban 1942 második és 1943 első felére vonatkozik az 1942-es tavaszi és nyár eleji nagy lebukások következményeként, másrészt még ekkor sem volt, súlyossága ellenére sem *„éppenséggel teljes"* elszigetelődés. Az SZDP-ben és néhány munkáscsoportban maradtak szórványos kapcsolatok, a „paraszti vonal" területén viszont a kapcsolatok nagyobb része megmaradt. Ennek alapján 1943 első felében a földmunkástagozat létrehozásáért vívott küzdelemben és utána a tevékenységében, továbbá a kisgazdapárt polgári tagozatában a párt eredményes munkát végzett, 1943 nyarán résztvett Bajcsy-Zsilinszky Endre memorandumának megvitatásában is. Természetesen mindez konspiratív formában történt. Magát mint párt nyíltan felfedve egyébként kivéve az SZDP balszárnyával az 1941 őszi és 1942 eleji együttműködést, az 1943 májusában történt együttműködési kísérletet, a röplapokat s leveleket — egyetlen szervezettel sem működött együtt a német megszállásig. Az együttműködés korábban is konspiratív volt minden más szervezettel. Pontatlanul értékeli a tanulmány a párt szerepét akkor is, amikor azt mondja (56. o.), hogy a párt „a háború utolsó szakaszában a horthysta politika csődbekerülése után" lett „a független és demokratikus Magyarországot előkészítő mozgalom vitathatatlan vezetőjévé". Ennél a megállapításnál is alaposabban kellett volna a tényeket megnézni, mert a Magyar Front megteremtésének körülményei, programja és tevékenysége azt mutatja, hogy a párt már a német megszállást követően volt a harc vitathatatlan vezetője.

Ami a párt taktikai célkitűzéseinek bírálatát illeti, egy-két elgondolkodható szempontra a szerző kétségkívül felhívja a figyelmet. Feltevéseinek nagyrésze azonban erősen vitatható. Pl. azzal a *kérdőjelesen* felvetett gondolatával, hogy a német szállás után helytelen volt kiadnia a pártnak a partizánharc, a fegyveres ellenállás majd a fegyveres felkelés előkészítése jelszót, különösen vitatkozni szeretnék. Egyrészt nem lehet olyan határozottan és egyértelműen állítani, hogy a fegyveres ellenállásnak „nem voltak meg sem a politikai, sem a szervezeti feltételei". (45. o.) Egy kissé differenciáltabban

[21] A magyarországi munkásmozgalom 1939—1945-ig. Kossuth, 1958—1959. 347. o.

kellene ezt a kérdést nézni. Mégpedig úgy, hogy ha nem is voltak meg általában teljesen és országos értelemben ennek a feltételei közvetlenül a német megszállás után, ettől még egyes helyeken e „feltételek" *kezdeti elemei* megjelenhettek, és véleményem szerint meg is jelentek az említett időszakban. A tatabányai szénmedencében a Békepárt Bányászbizottsága már 1943 végén és 1944 elején megkezdte a fegyverek szerzését és bányászok egyes kisebb csoportjának a kiképzését.[22] A német csapatok bevonulása során magyar katonai alakulatok Sopron és Újvidék környékén, a budaőrsi repülőtéren öntevékenyen fejtettek ki szórványos ellenállást a német katonasággal szemben.

Emellett helyes volt kiadni a fegyveres ellenállás, a partizánharc jelszavát azért is, mert a szubjektív tényezőnek egy valószínűen bekövetkező helyzettel számolva a felkészüléssel és felkészítéssel nem kell a helyzet tényleges bekövetkeztét megvárnia. Sőt, azért szubjektív tényező, hogy segítse is elő a felismerés után e feltételek minél gyorsabb kialakulását. Ebben a kettős értelemben, gondolom, teljesen jogos volt ennek a jelszónak a kiadása.

Az egész fegyveres ellenállási harc kérdéseinek a vizsgálatánál a tanulmány egyik lábjegyzetében (22. o.) található igen figyelemre méltó megjegyzést sem szabad elhanyagolni. Mégpedig azt, hogy nem minden fegyveres ellenállás forradalmi; egyrészt olyan értelemben nem, hogy nem feltétlenül csak akkor folyhat, ha forradalmi a helyzet, másrészt olyan értelemben sem, mintha mindig az adott társadalmi, gazdasági rendszer, vagy a kizsákmányoló osztályok hatalmának megdöntéséért folynék.

A „fegyveres felkelés előkészítésének" a jelszavát a párt 1944 júliusában adta ki. Ennek megítélésénél figyelembe kell vennünk a fentieken kívül még azt is, hogy nem feltétlenül olyan fegyveres felkelésre kellett előkészülni, amely a „saját" kizsákmányoló osztályaink teljes egésze ellen irányul. Remény lehetett még arra is — mint ahogyan Romániában ez meg is történt —, hogy az uralkodó körök egy részével együtt folyik a harc *elsősorban* a megszálló erő és az ezt végsőkig támogatni akaró hazai erők ellen.

Az ilyen fegyveres felkelés győzelme még nem jelenti azt, hogy a forradalom alapvető kérdése, a hatalom kérdése már ekkor eldől. Lehet, hogy a fegyvers felkelés csak nyitánya lesz a forradalom megindulásának — mint az Romániában is történt —, és a forradalom továbbfejlődése során kerül át a hatalom ez egyik osztály kezéből egy másik osztály vagy osztályok kezébe. S miután a párt mindezekre a lehetőségekre gondolt — a fegyveres felkelés *előkészítésének* a jelszavát mind agitációs, mind pedig szervezeti előkészülés szempontjából 1944 júliusában nem elhamarkodottan adta ki.

Végezetül: hibának tartom, hogy a szerző a KP taktikájának a bírálata mellett nem tett kísérletet az általa helyesnek vélt taktika körvonalazására, és ezzel összefüggésben nem elemezte behatóan az ún. kivárási politikát.

*

A tanulmánnyal a továbbiakban a forradalmi helyzet kialakulása időszakának a megítélésében, a szubjektív tényező értékelésében és a forradalom megindulása idejének meghatározása tekintetében vitáznék. A szerző az ezekkel kapcsolatos — nem egészen világos, sőt ellentétes — megállapításai[23] kapcsán fentebb idézett munkám „állításait" is

[22] Lásd PI Arch. Döme Piroska visszaemlékezését. Idézi: Korom: Id. mű 142. o.

[23] Ennek a bizonyítására idéznünk kell Sípos Jánosnak a tanulmánya különböző helyein található néhány állásfoglalását, amelyek más és más oldalról kapcsolódnak ezekhez a kérdésekhez. Sorrendben ezekből egy pár így hangzik: 1. „Magyarországon a demokratikus forradalom csak a felszabadulás *után* indult el; a forradalom objektív feltételei, a forradalmi helyzet is csak a felszabadulás nyomán alakultak ki" (22. o.). — 2. Egy másik helyen ez áll: „ a 44-es helyzet tényei éppenséggel egy olyan időszakra utalnak, amelyben már érlelődtek a forradalmi fordulat feltételei és erői, de különböző konkrét történelmi okok miatt a tömegek túlnyomó többsége még nem lépett az aktív forradalmi történelemalkotás útjára." (26. o.) 3. Továbbá: „ha összegezni akarjuk válaszunkat arra a kérdésre, hogy mennyire alakult ki forradalmi helyzet Magyarországon a felszabadulás időpontjáig, azt mondhatjuk: a fasiszta háború és a német imperializmus nyomása következtében forradalmi helyzet érlelődött Magyarországon is a második világháború utolsó szakaszában. A 'felsők' válsága a hadihelyzet hatására teljessé vált a felszabadulás időszakában. Az 'alul levők' forradalmasodása azonban — a magyarországi sajátos feltételek hatására — késett, a felszabadulás időpontjára a forradalmi válság még nem vált teljessé, nem bontakozott ki egy valamennyire is jelentős fegyveres ellenállás Magyarországon. A szubjek-

bírálja. A következőket írja: „... egyes szerzők — attól a helyes törekvéstől vezettetve, hogy minél teljesebben feltárják fejlődésünknek 1944 őszéig kialakult minden forradalmi elemét — eltúlozzák ezeket, azt szeretnék bizonyítani, hogy a forradalmi válság, a forradalom megindulásának minden objektív feltétele, de talán szubjektív feltétele is végeredményben kialakult a felszabadulás időpontjáig Magyarországon. Ilyen tendenciákat képvisel pl. 'A fasizmus bukása Magyarországon' c. különben értékes munka." (25. o.)

E sommás kiindulópont szerint az lenne az álláspontom, hogy a „forradalom elindulásának minden objektív feltétele, de talán szubjektív feltétele is végeredményben kialakult a *felszabadulás időpontjáig* Magyarországon" (kiemelés — K. M.). Ezért illett a forradalmi erők szépítésének, tevékenységük eltúlzásának bírálatával. Ezt az állítást különböző vonatkozásokban és összefüggésekben többször megismétli, pl. a 26. oldalon: „A szépítő tendencia képviselői" a felszabadulás után gyorsan elinduló demokratikus tömegmozgalmakkal bizonyítják, hogy „*a felszabadulás előtt már teljesen* létrejött a forradalmi helyzet, s hogy a forradalmi folyamat indulásának feltételei nagyjából már együtt voltak" (Kiemelés: K. M.), vagy a 36. oldalon, ahol 1944 őszét még mindig csak a „*felszabadulás küszöbének*" tekinti. Nézzük meg a tényleges álláspontomat a munkámból, mert ott ilyen álláspont nem található.

A bevezetőben azokat a célokat tűzöm ki, amelyeket Sipos idéz. Fő feladatomnak tartom a magyar fasizmus bekövetkezett válságának vizsgálatát, és annak a bemutatását, „*hogy a fasizmus szétzúzásának, Magyarország felszabadításának idejére létrejöttek a forradalmi változások előfeltételei*" (6. o.). És azt is írom, hogy „a magyar fasizmus bukásának és az ország felszabadulásának idejére a munkásosztály vezetésével egyesültek a magyar nép antifasiszta, demokratikus és forradalmi erői" (5. o.).

Ebből azonban még nem lehet azt a következtetést levonni, miszerint nekem az az álláspontom, hogy a „felszabadulás előtt", a „felszabadulás időpontjáig" vagy küszöbén" stb. már mindezek meg is voltak. Azt esetleg lehet kifogásolni, hogy miért nem már ott, a bevezetőben határozom meg konkrétabban azt az időt, amikorra ezek a feltételek

---

tív tényező fejlődése így messze elmaradt az objektív helyzet fékezett alakulása mögött... (45—46. o.). — 4. Az 54. oldalon viszont ez olvasható: „A Magyarországi viszonyok sajátos elmaradottsága miatt 'sorsdöntő körülmény' volt, 'hogy Magyarországot a szovjet hadsereg szabadította fel', ez teremtette meg a lehetőségét annak, hogy hazánkban *1944 őszén megkezdődjék* a történelmileg már rég szükségszerűvé vált *forradalmi átalakulás.*" (Kiemelés — K. M.) — 5. Az ezzel szemben levő oldalon viszont: „A felszabadulás által teremtett roppant kedvező belső és külső feltételek között rövid idő alatt forradalmi helyzet alakult ki, amely nyomban át is ment forradalomba." (55. o.)

Az első idézet a többi nélkül általában világos: a forradalmi helyzet a felszabadulás *nyomán* alakult ki, a demokratikus forradalom pedig csak a felszabadulás *után* indult el.

A második idézetben levő állásfoglalás azonban kissé érthetetlenné teszi az első egy részét. Először is, egy kicsit konkrétabbá válik, hogy szerzőnk mit ért a felszabadulás *után* kifejezés alatt. Úgy látszik kizárja itt az 1944-es esztendőt, tehát szerinte 44-ben még nem indult meg a demokratikus forradalom. Ezt lényeges megjegyezni, mert ez továbbvive azt jelentené, hogy csak valamikor 45 elején vagy tavaszán kezdődött volna el a demokratikus átalakulás. Ha viszont ez így lenne, akkor felvetődik az a probléma, hogyan lehetséges, hogy erre az időre a hatalom országos jelentőséggel „egyik osztály" kezéből a „másikéba" már átment. A felszabadulás előrehaladásával a felszabadított területek nagyobb részén és fokozatosan épültek ki és erősödtek meg a lényegében munkás-paraszt demokratikus diktatúrát jelentő új hatalom központi és helyi szervei is. Ezt az *első* aktust ilyenformán szerzőnk itt kirekeszti a forradalmi folyamatból.

A harmadik pontban idézett rész *általában* szintén világos. A kérdés csak az, hogy konkréten mit tekint a szerző a „felszabadulás időszakának, amelyre 'teljessé vált' a „felsők" válsága. A tanulmány — ezt több helyen érintve (pl. a 35. oldalon) — arra enged következtetni, hogy általában 1944 októberét érti ezen. Ezt lényegesnek tartjuk leszögezni, mert az én hasonló szóhasználatomat mindenáron úgy akarja értelmezni a szerző, hogy az teljesen egyet jelent a felszabadulás „időpontjáig", „megkezdésének időpontjára" (25. o.), „felszabadulás előtt" (26. o.), „küszöbén" stb. kifejezésekkel. Pedig október már nem a felszabadulás előtti szakasz, nem is megkezdésének időpontja — hanem a felszabadulásnak már a *folyamata.*

A negyedik idézett rész minden eddigi megállapítással ellentétes: azt mondja, hogy 1944 őszén hazánkban megkezdődött a forradalmi átalakulás ! Az ötödikben viszont újra visszatér az elsőnek általános — konkrétabb időmegjelölés nélküli — fogalmazására.

létrejöttek. De ez még nem teszi jogossá az előbbi sommás ítéletet, különösen akkor nem, ha ezt a hiányt a konkrét elemzéskor világosan pótolom. A 242. oldalon a forradalmi helyzetre vonatkozólag ezt írom: „A magyar fasiszta rendszernek mindezen külső és belső okok következtében érlelődő és egyre jobban mélyülő válsága *1944 októberére* a szovjet hadsereg sikeres magyarországi hadműveletei következtében olyan fokot ért el, amely *az objektív forradalmi helyzet kezdetét jelezte.*" (mostani kiemelésem) Érdekes, hogy ezt a részt Sipos is idézi, de nem veszi benne észre a lényeget, hanem úgy fogja fel, mintha nem a tényekből szervesen következő megállapításom lenne, hanem csak valamilyen külső kényszerből került volna oda. Persze az általa nekem tulajdonított koncepcióba ez a megállapításom már nem fér bele, s a szerző ezért tükrözi hamisan álláspontomat.

Ugyanez vonatkozik a szubjektív tényezők Sipos szerint fenti értelmű beállítására is.[24]

A forradalmi átalakulás, a forradalom megindulására vonatkozóan pedig a helyzet összegezése, a felszabadítás döntő jelentőségének vizsgálata és a szubjektív tényezők teljessé válásának szemügyre vétele után ezt írom: „ Így az 1944 őszére, a fasizmus szétverése folytán kialakult forradalmi helyzet a *felszabadított területeken* forradalomba ment át." (255. o., mostani kiemelésem) Ennek ellenére Sipos János mégis a következőket akarja nekem tulajdonítani: úgy fogalmazok, „mintha a felszabadulás *megkezdésének* időpontjára *elindult* volna a forradalom országos értelemben, tehát a nagyobbrészt még megszállt Magyarország egészében" (25. o.). Bizonyításként nyomban ezután a következő idézetet hozza: „Az 1944. október 15-ét követő Szálasi terror ideje... egyrészt a magyar fasizmus teljes szétverésének, másrészt a forradalmi helyzet elmélyülésének, forradalomba való átnövésének, a népi demokratikus forradalom kezdetének időszaka." (uo.)

Ebből a részből, még ha ki is ragadjuk az előbbi idézettel egy fejezetben levő összefüggéséből, semmiképp sem lehet kiolvasni azt, hogy a forradalom az ország felszabadításának megkezdésekor már elindult, hiszen a felszabadulás ehhez a dátumhoz képest már közel egy hónappal korábban megkezdődött. *Ha összefüggéseiből kiszakítjuk* akkor esetleg lehet olyan következtetést levonni, mintha szerintem *ebben* az időben országos értelemben elindult volna a forradalom. Ha csak így nézzük, valóban pontatlan a megfogalmazás. Az egész alfejezet végkövetkeztetései azonban nem hagynak kétséget aziránt, hogy az említett rész sem ezt akarja állítani. Az viszont kétségtelen, hogy ha nem is országos méretekben, de országos jelentőséggel indult meg a forradalmi átalakulás 1944 végén *a felszabadított területeken.*[25]

[24] Munkám 207. és 208. oldalán — korábban már idéztem — világosan megmondom, hogy „elmaradt a szubjektív tényező fejlődése" az érlelődő „objektív változások" mögött. Hogy még világosabb legyen a kérdés, idéznem kell még néhány sort: „A magyar fasizmus válsága azonban nem jelentette azt, hogy a fasizmus bukása önmagától bekövetkezik. A válságba jutott rendszert forradalmi módon meg kell dönteni! Azonban a magyar nép forradalmi erői még akkor sem voltak elég szervezettek, egységesek ahhoz, hogy az antifasiszta harc számára objektive kedvező október 15-i helyzetet ki tudták volna használni." (242. o.) Majd a KP 1944 október végi nyílt levelének álláspontját is teljes egészében magamévá teszem, amely azt szögezi le tartalmilag, hogy a szubjektív tényezők gyengék voltak még ebben az időben is. És végül a 255. oldalon az ország mintegy felének felszabadulása utáni időre, 1944 végére és a felszabadított területekre vonatkozóan írom le azt a következtetést, hogy a zsubjektív tényezők feltételei is teljessé váltak. „A felszabadított területeken viszont a legalitásba lépő kommunista erők és az emigrációból hazatértek egyesüléséből létrejött erős Kommunista Párt, továbbá a szabaddá váló s hallatlan gyorsasággal fejlődő munkásszervezetek és más demokratikus szervezetek teljessé tették a forradalom szubjektív előfeltételeit is."

Úgy gondolom, alaposan szemügyre véve a fentieket, semmi esetre sem lehet arra a következtetésre jutni, mintha szerintem a forradalom győzelmének szubjektív feltételei is létrejöttek volna a felszabadulás megindulásáig, tehát 1944 szeptemberének harmadik dekádjáig!

[25] Az álláspontok pontatlan visszadásának számtalan példáját lehet még fellelni Sipos munkájában. A forradalmi helyzet, az „objektív változások" kialakulása kérdésénél *1944 októberére vonatkozóan sem* az az álláspontom, mint amit Sipos már a felszabadulás küszöbére vonatkozóan több helyen nekem tulajdonít (lásd tanulmánya 25., 26., 36. stb. oldalát), nevezetesen azt, hogy a forradalmi helyzetet teljesen érettnek ábrázolnám. Véleményem — s munkám fentebb idézett részében is ez van — az, hogy a válság októberi tünetei a forradalmi helyzet „kezdetét" jelezték. Azt sem állítom, hogy a forradalmi válság az egész országban, mindenhol egyforma mélységgel jelentkezett. Abban, hogy

A felületes módszerre és a tények figyelembe nem vételére jó példa az, ahogyan a tanulmány szerzője Románia és Magyarország viszonyait hasonlítja össze a német katonai erők negatív jelentősége szempontjából, amikor ezeket írja: „Románia éppen úgy német megszállás alatt volt, mint Magyarország, sőt még nehezebb feltételek között sikerült végrehajtania a fordulatot." (36. o.) Sajnos ezeket a „nehezebb feltételeket" nem ismerteti, de azt hiszem nem is tudná, mert a tények és a körülmények nem támasztanák alá. Az 1944. augusztus 23-a előtti napokban Romániában, mint ahogyan korábban már idéztük, kb. 556 000 német frontkatona (25 hadosztály) és kereken 57 000 főnyi rendőrségi és biztosító feladatokat ellátó alakulat volt. Az 57 000-ből közvetlenül Bukarestben 4182, a környékén 6848 állomásozott, a többi pedig szét volt szóvra az egész országban. Hitlerék Románia kiugrására akkor egyáltalán nem gondoltak. Bíztak Antonescu fasiszta rendszerének szilárdságában. Ez volt az oka a többi között annak is, hogy a román fővárosban és környékén viszonylag igen kevés erőt tartottak. Jellemzi ezt az is, hogy a plojesti olajvidéket Bukaresthez képest több mint kétszer akkora német erő biztosította, kereken 25 000 fő.[26]

Magyarországon, a korabeli magyar adatok tanúsága szerint, ha az akkori miniszteranács jegyzőkönyveinek és Horthynak hinni lehet, akkor, 1944 augusztus végén, a román kiugrás időszakában kb. 500 000 főnyi német csapatállomány volt pihenés és átrendezés alatt.[27] Miután a német források adatai eltérnek ettől, azokat is ismertetnem kell. Ezek szerint a Magyarországon levő német cspatok száma a front közeledése folytán 1944 júliusától augusztus közepéig 116 000-ről 309 000-re emelkedett.[28] Azt sem szabad

---

az egyes területeken mennyire érlelődött meg, számtalan elősegítő, pozitív, vagy gátló hatású, negatív körülmény játszott közre. Ennek alapján a forradalmi átalakulás a szovjet hadsereg felszabadító tevékenysége után sem mindenütt egyforma erővel indult meg és folyt le. Például a Dunántúlon sokkal kisebb volt a lendülete, mint a Tiszántúlon.

Csak itt, lábjegyzetben szeretnék a szerző még egy-két ilyen, munkámra vonatkozó *kirívó* pontatlanságával és helytelen értelmezésével foglalkozni.

Sipos János a tanulmánya 36. oldalán ezeket írja: „... nem lehet egyetérteni azzal az állásponttal, hogy a fegyveres felkelés feltételei 1944 őszén már létrejöttek Magyarországon, és *csupán* a nagyszámú német megszálló csapatok jelenléte akadályozta volna a fegyveres ellenállás kibontakozását, és felkeléssé fejlődését, hogy az ellenforradalmi rendszer *csak* azért tudott továbbra is fennmaradni Magyarországon, mert a német fasiszta csapatokra tudott támaszkodni." (kiemelés — K. M.) A könyvemben ilyen álláspont sehol sincsen. Az általa hivatkozott helyeken a következők vannak: „Az 1944 szeptember végi csapatösszevonások a magyar nép számára rendkívül hátrányosak voltak, mert a végletekig megnehezítették a fegyveres harc kibontakozását, és legfőbb akadályává váltak annak, hogy a magyar ellenállás fegyveres felkeléssé fejlődjön." (215. o.) A 242. oldalon: annak, hogy az ellenforradalmi rendszer továbbra is fenn tudott maradni „... két fő oka volt. *Az egyik, a legfőbb ok* az, hogy október közepén, amikor a horthysta uralkodó körök már nem tudtak a 'régi módon' kormányozni és fegyverszünet-kérésére kényszerültek, a fasizmus maradék erői hatalmas külföldi erőre, német fasiszta csapatokra támaszkodtak, melynek segítségével a belső ellenállási erőkkel szemben biztosítani tudták a fasiszta rendszer további fennmaradását". ... „*A másik ok* az ellenállási mozgalom elvi és gyakorlati egységének elégtelenségében, szervezeti gyengeségében volt". „A Történelmi Munkaközösség idézett vitáján ezeket mondottam: „Annál a kérdésnél, hogy nálunk miért nem volt nagyarányú fegyveres ellenállási harc, vagy másképpen megfogalmazva, a rendszer válsága talaján miért nem tört ki fegyveres felkelés, nem szabad figyelmen kívül hagyni többek között azt sem, hogy Magyarországon milyen nagy külső, német katonai erő volt jelen, különösen 1944 őszétől kezdve, amikor a forradalmi helyzet érlelődése olyan fokot ért el, amelyben meg voltak a fegyveres harc, a felkelés objektív feltételei." (Századok, 1958. 5—6. sz. 776—777. o.)

Először is tehát nem általában beszéltem a fegyveres felkelés feltételeinek létrejöttéről, hanem csak a felkelés objektív feltételeiről. Másodszor, azt sem állítom sehol, hogy „csupán" a német megszálló csapatok jelenléte akadályozta volna a fegyveres ellenállás kibontakozását, felkeléssé fejlődését. Harmadszor, az sem található meg sehol nálam, hogy „csak" azért tudott fennmaradni az ellenforradalmi rendszer, mert a német fasiszta csapatokra tudott támaszkodni. Hivatkozásai ellenére — vagy talán éppen azért — nem tudhatjuk azt, mire is alapozza szerzőnk ezeket az állításokat?

[26] Lásd Contributia... Id. kiad. 14—15. o. és az ott levő 1. sz. vázlatot.

[27] Lásd OL. Mt. jkv. 1944. augusztus 29., és Horthy Miklós: Emlékirataim. 263. o.

[28] Kriegstagebuch... Id. kiad. 834. o.

elfelejteni, hogy a német fasiszta megszállók 1944 márciusa óta közvetlenül is beavatkoztak a baloldali erők elfojtásába. Október elején viszont — csak az Alföldön a „Dél" hadsereg-csoportban — mintegy 15—16 hadosztálynyi német katonaság, a Kárpátokban az I. magyar hadsereg s egy német tankhadsereg egységei álltak. Ezek mellett Hitlerék, miután állandóan gyanakodtak Magyarországra, a német megszállás után jelentős rendőri feladatú katonaságot, különböző SS-egységeket stb. tartottak az országban. Magyarország katonai és — különösen Románia kiugrása után — gazdasági szempontból is nagyon lényeges terület volt a németek számára. De Hitlerék már a földrajzi közelség miatt is igen erősen megvetették itt a lábukat. A romániai példákból okulva jó előre felkészültek egy általuk is várhatónak tartott magyarországi fordulatra. Ezért Budapesten és környékén igen nagy számú gépesített alakulatokat tartottak a rendőrségiek mellett, és a fronton levő erők egy részének figyelembevételével már előre tervet dolgoztak ki erre az esetre.[29] Ennek az előkészítő munkának eredményeként 1944. október 15-ére Budapest körül 3 német hadosztálynyi erőt vontak össze, hogy a gyanított fordulat ellen gyorsan felléphessenek.[30] Egész pontosan — a német források szerint — 1 SS-hadosztály, 1 Tigris páncélos osztály és még a Budapesten tartózkodó különleges SS- és rendőrségi erők — amelyeknek a száma feltételezhetően nem volt kevesebb, mint Bukarestben, — vettek részt Horthy kiugrási kísérletének az elfojtásában.[31]

Ezek az adatok — illetve körülmények — egyáltalán nem azt bizonyítják, hogy Románia „még nehezebb körülmények között" hajtotta végre a fordulatot. Ugyanakkor azt mutatják, hogy ténylegesen megnehezítették az ellenállási mozgalom, a háborúból való kilépés harcát.

Az viszont ebből fakadóan a kérdésnek egy következő oldala, hogy Horthyék ennek ellenére sem készültek fel a fordulat sikerének a biztosítására. Ez nem csökkenti, hanem ellenkezőleg — jelentősen megnöveli felelősségüket. (Mindez persze még mindig nem jelenti azt, amit Sipos állít, hogy ti. „egyedül" (37. o.) Horthyékat tennénk felelőssé az 1944. október 15-i kiugrási kísérlet sikertelenségéért.) Viszont az a nézet, hogy egyrészt Horthyéktól nem lehetett mást várni, csak egy felemás kiugrást, másrészt viszont „az uralkodó körök legsúlyosabb válságának bekövetkezte idején sem sikerült egy hatalmas tömegmegmozdulással kikényszeríteni és biztosítani a hitleri Németországgal való szakítást, szintén a forradalmi helyzet éretlenségére és a demokratikus pártok gyengeségére utal" (37. o.), eltúlozza a néptömegek felelősségét, s ezzel mintegy Horthyékét csökkenti. Ami pedig Siposnak Romániára való utalását illeti: nemcsak a helyzetünk, hanem az uralkodó köreink is „éretlenebbeknek" bizonyultak — s ez is nagymértékben közrejátszott október 15-e sikertelenségében.

Végezetül legyen szabad azon álláspontom bizonyítására, hogy a forradalmi helyzet Magyarországon nem a felszabadulás *után*, hanem már a felszabadulás megindulását követően kezdetét veszi, szerzőnknek azon, véleményem szerint nem egészen pontos értelmezésére rámutatni, amellyel Leninnek a forradalmi helyzetről szóló útmutatásait ismerteti és alkalmazza.

Sipos abból indul ki, hogy az 1944-ben érlelődő forradalmi helyzettel foglalkozó munkákban bizonytalanság érezhető a többi között az e kérdéssel kapcsolatos lenini megállapítások felhasználásában is. Úgy tűnik, hogy ezt a szerinte való bizonytalanságot Siposnak sem sikerült eloszlatnia.[32]

[29] A Dél-Ukrajna hadseregcsoport naplója. (oroszul) 1944. szept. 10., 11., 19., 23. és 26-a. Lásd az SZKP K-ba mellett működő Marxizmus—Leninizmus Intézete Nagy Honvédő Háború osztálya Archivum. N° 13631.

[30] История великой... Id. kiad. 387. o.

[31] Kriegstagebuch... Id. kiad. 846. o.

[32] Nézzük meg, itt közelebbről, hogy hogyan tisztázza Sipos ezeket a — hivatkozások nélkül említett — bizonytalanságokat. Felteszi a kérdést: „*Melyek a forradalmi válság, a forradalmi* helyzet főbb ismérvei, elemei..." (25. o.) Utána elmondja helyesen, hogy a lenini ismérvek nem dogmák, hanem „általában" és „rendszerint" jellemzik a forradalmi válságot. A konkrét helyzettől függően igen sok konkrét sajátossága lehet valamennyi forradalmi helyzetnek. Ezek után Leninnek a *forradalom* alaptörvényéről szóló megállapítása arra vonatkozó első részét idézi, hogy *mikor győzhet a forradalom*, anélkül azonban, hogy rámutatna arra, hogy e között és a forradalmi válság között mi a kapcsolat. A következő bekezdésben újra rátér a forradalmi helyzeti „felsők" válságára. Idéz Lenin „A II. Internacionél csődje" c. munkájának a forradalmi helyzetre vonatkozó ismert megállapításaiból. Majd — ismét magyarázat nélkül — újra folytatja az előbbivel, vagyis azzal, hogy mi kell a *forradalomhoz*. Ezután újra visszatér „a forradalomhoz az kell" kérdéséről a forradalmi válságra. Ezt a magyarázatváltást még egy párszor megismétli!

Ez talán abból ered, hogy Leninnek a forradalmi válságra vonatkozó mércéjét nem érti meg eléggé, mint azok sem (lásd pl. Lackó Miklós idézett hozzászólását), akik az 1944 októberi helyzet tényeiben nem látják a forradalmi válság jeleit. Lenin 1915 májusában a fejlett országok és a hatalmak többsége vonatkozásában nem azt a mércét alkalmazta, hogy van-e nagyarányú forradalmi tömegreakció, vagy kezdődőben van-e már a polgárháború, a fegyveres fellépése stb., stb. Pedig Lenin igazán azért küzdött, hogy a háborút polgárháborúvá, a „saját" kizsákmányolók elleni háborúvá változtassák át.

1915 májusában a következőképpen alkalmazta a konkrét európai viszonyokra a forradalmi válság álta a kifejtett „általában", „rendszerint" jellemző ismérveit. A többi között ezeket írja: „Forradalmi helyzettel számolt (a Bázeli Kiáltvány — K. M.), amelyet röviden így fejezett ki: 'Gazdasági és politikai válság' Bekövetkezett-e ez a válság? Kétségtelenül bekövetkezett... A politikai válság itt van: egyetlenegy kormány sem biztos a holnapban, minden kormányt pénzügyi csőd, területveszteség, a saját országából való elűzetés veszélye fenyeget (mint ahogy kiűzték a kormányt Belgiumból). Minden kormány vulkán tetején táncol, valamennyien *maguk* szólítják fel a tömegeket öntevékenységre és hősiességre. Európa politikai rendszere alapjában megrendült és bizonyára senki sem meri tagadni, hogy a legnagyobb politikai megrázkódtatások korszakába léptünk (és mind mélyebbre megyünk — ezt Olaszország hadüzenete napján írom)... A tömegek szenvedései borzalmasak és a kormányok, a burzsoázia, az opportunisták minden igyekvése, hogy elterelják erről a figyelmet, egyre inkább hajótörést szenved. Egyes tőkéscsoportok hallatlanul nagy, botrányos hadinyereségeket vágnak zsebre. Az ellentétek rendkívül kiéleződnek. A tömegek néma felháborodása, az elgyötört és tudatlan rétegek homályos vágyódása tisztességes ('demokratikus') békére, e kezdődő zúgolódás a tömegek 'mélyén' — mindez tény. És minél tovább húzódik és minél jobban kiélesedik a háború, maguk a kormányok annál erősebben fokozzák és kénytelenek fokozni a tömegek aktivitását, amikor emberfeletti erőfeszítést és önfeláldozást követelnek tőlük... Szóval, Európában a fejlett országok és a nagyhatalmak többségében a forradalmi helyzet megvan."[33]

A forradalmi helyzet lenini mércéjével mérve az 1944 őszi hazai viszonyokat, ismételten arra az álláspontra kell helyezkednünk, hogy az „objektív változások" fejlődése októberre eljutott abba a stádiumba, amely a forradalmi helyzet kezdetét jelentette Magyarországon. A válság, *elsősorban* katonai, de politikai és gazdasági okokból kifolyólag is, bekövetkezett. A fasiszta rendszer túl volt az alapjaiban való megrendülésen, már az összeomlás útján haladt. A tömegek nyomora és szenvedése a rablóháború következtében vitathatatlanul nagyobb volt a „szokottnál". Vitathatatlan az is, hogy a tömegek a a „néma" felháborodáson, a „homályos" béke utáni vágyakozáson, a „kezdődő zúgolódáson" is túl voltak, aktivitásuk is felfokozódott, és a helyzet is egyre inkább önálló fellépésre késztette őket. Mindezeket összegezve, a könyvemben kifejtett, a tények elemzésén alapuló megállapítások fenntartását továbbra is indokoltnak és helyesnek tartom.

*

Megjegyzéseim végkövetkeztetéseként arra szeretnék rámutatni, hogy a személyi kultusszal meghonosodott felfogás maradványainak a társadalomtudományok továbbfejlődését is gátló utóhatásai mellett nem szabad megfeledkezni a helyenként jelentkező objektivista jellegű tendenciákról sem. A mindenfajta helytelen nézet elleni kétfrontos harcot kell folytatnunk a történettudományban is, hogy közös erővel segítsük elő a marxizmus—leninizmus maradéktalan érvényesülését.

Korom Mihály

Ezzel a módszerrel, úgy érzem, nem sikerült tisztáznia a forradalmi válság lenini ismérvei alkalmazásának bizonytalanságait. Miközben ugyanis a „Baloldaliság"-ot felváltva idézgette „A II. Internacionálé csődjé"-vel, nem vette észre, hogy Lenin az előbbinél nem választja mereven szét a forradalmi helyzet és a szubjektív tényező ismérveit, hanem összefogja őket, úgy beszél róluk mint amelyek együttesen szükségesek a forradalomhoz, a forradalom győzelméhez. Nem választhatjuk el mereven a forradalmi helyzetet és a forradalmat, de nem is keverhetjük össze az egyik ismérveit a másik feltételeivel.

[33] Lenni: A II. Internacionálé csődje. Művei 21. köt. Szikra, 1951. 209—210. o.

FIGYELŐ

A tömegközlés mikrostruktúrájáról

A Lengyel Rádió és Televízió Közvéleménykutató Központjának vizsgálata

Az információ terjedésének fő forrásai a tömegközlési eszközök, a sajtó, a film, a rádió és a televízió. Emellett egyes területeken — bizonyos társadalmi-demográfiai kategóriákhoz tartozó emberek körében vagy bizonyos szituációkban (pl. választási döntés esetén) — fontos szerepük van a személyes kapcsolatoknak is. A tömegközlés a személyes vitákkal, megbeszélésekkel együtt nagymértékben meghatározza a vélemények alakulását, irányát és jellegét, így természetesen azt is, ahogyan ezek közvéleménnyé kristályosodnak.

A vizsgálatok sora igazolta, hogy minden társadalmi csoportban találhatók ún. „véleményirányítók", „hangadók", továbbá „követők", „nem irányítók". E vizsgálatokból kiderült, hogy a véleményirányítók tájékozódásuk fő forrásának a tömegközlési eszközöket tartják, a követőknél pedig a személyes kapcsolatok dominálnak.

Mindezek a felismerések szükségessé tették, hogy a tömegközléssel, tájékoztatással kapcsolatos pszichológiai és szociológiai vizsgálatokat, amelyek korábban szinte kizárólag a tömegközlési eszközök hatékonyságának vizsgálatára korlátozódtak, kiegészítsék annak felmérésével, hogy milyen szerepet töltenek be a személyes kapcsolatok a tájékoztatásban és a vélemények kialakításában. Csakis a kettő együttes elemzése ad lehetőséget arra, hogy a tömegközlés lefolyásának és a vélemények alakulásának struktúrájáról pontosabb képet kapjunk. Az ilyen jellegű szociológiai vizsgálatok Nyugaton már korábban megkezdődtek, ezeket elemzi E. Katz és P. F. Lazarsfeld „Personal Influence" (Free Press Glencoe, 1955.) c. munkája és E. Katz „The Two Step Flow of Communication. An Up to Date Report on an Hipotesis" (Public Opinion Quarterly, XXI. 1957. 1. sz.) c. cikke.

A tömegközlés lefolyásának struktúrájára vonatkozó vizsgálatokat a szocialista országokban először a Lengyel Rádió és Televízió Közvéleménykutató Központja végzett, ahol 1957 óta rendszeres közvéleménykutatás folyik. A közölt információk terjedésének kétlépcsős voltáról szóló hipotézis vizsgálatát azért tartották szükségesnek, mert ha igaznak bizonyul, akkor a rádió és a sajtó hatékonyságának vizsgálatát nem elegendő csupán a sajtó állandó olvasóira, a rádió és a televízió törzsközönségére — a tömegközlési eszközök makrostruktúrájára — korlátozni, hanem meg kell vizsgálni a közönség mikrostruktúráját is. Az alábbiakban erről a vizsgálatról (vezetője A. Sicinsky) számolunk be.

A vizsgálat módszere

A véleményirányítókkal kapcsolatos vizsgálatok igen sokféle módszerrel dolgoznak, kezdve a — főként választási felméréseknél alkalmazott — önmeghatározó módszertől a szociometrikus módszerekig. Ezek az eljárások azonban nem alkalmazhatók könnyen Lengyelországban; pl. az olyan kérdések felvetése, hogy „Kivel beszélgetett a legutóbbi politikai eseményekről?", nem vezetett volna megbízható eredményhez. Ezért a vizsgálatot a Közvéleménykutató Központ 1500, társadalmi munkában dolgozó adatgyűjtője körében bonyolították le, feltételezve, hogy olyan emberek között, akik önkéntesen jelentkeztek adatgyűjtői munkára, és ezt fizetés nélkül végzik, több az ún. „véleményirányító".

A vizsgálat lebonyolítása számára könnyebbséget jelentett, hogy postán küldhették ki a kérdőívet, és viszonylag bonyolultabban fogalmazhatták meg őket. Így a vizsgálat alapját 1307 helyesen kitöltött kérdőív alkotta. Ugyanakkor az, hogy a felmérést saját adatgyűjtőik körében bonyolították le, természetesen több hátránnyal

is járt. Bár lehetővé vált a véleményirányítók statisztikai elemezhetőség szempontjából kielégítő számát megvizsgálni, arra vonatkozóan nem tehettek megállapítást, hogy mekkora a véleményirányítók sűrűsége a társadalomban, illetve az egyes társadalmi kategóriák körében. Két területre vonatkozóan azonban le lehetett vonni következtetéseket: 1. következtetni lehetett a véleményirányítás bizonyos tipológiájára, 2. lehetővé vált a különféle irányító típusok és a tömegközlés lefolyása közötti egyes összefüggések megállapítása, és ennek alapján bizonyos hipotézisrendszer felállítása a tömegközlés mikrostrukturális jelenségeiről.

A vizsgálat lebonyolításának alapvető módszertani problémája a „véleményirányítók" és a „követők" elkülönítése volt. Ez arra vonatkozó kérdésegységek segítségével történt, hogy a megkérdezett személyek elismernek-e valakit közvetlen környezetükből, akinek véleményét, tanácsait *a)* politikai ügyekben, *b)* helyi ügyekben, *c)* bevásárlási ügyekben és *d)* olvasmányok kiválasztásában érdemlegesnek, megfontolandónak tartják. E vizsgált négy terület elemzése alapján az alábbi sémát állították fel:

1. Irányítók-követők (IK): akiknek a saját környezetükben tekintélyük van, egyúttal azonban nekik is vannak irányítóik.

2. Irányítók (I): akik nem ismerik el más ember irányítását.

3. Követők (K): akik elismerik más emberek tekintélyét, ők maguk azonban nem irányítók.

4. Elszigeteltek (E): akik sem nem irányítók, sem nem irányítottak, hanem mintegy indifferensek a felsorolt négy terület problémáival szemben.

A vizsgálat eredménye

1. A személyes kapcsolatok mint információs csatornák

A vizsgálatok eredményeiből elsősorban az a figyelemre méltó, hogy politikai és helyi ügyekben az alkalomszerű kapcsolatok erősebbek, mint az állandó jellegű formális kapcsolatok. Politikai ügyekben véleményirányítóként elsősorban az *ismerősök* szerepelnek (70%), másodsorban a *munkatársak* (35,5%), s csak azután következnek sorrendben a *barátok*, a *család*, a *szomszédok* és mások. Érdekes, hogy a politikai és a helyi ügyekre vonatkozó információs csatornák struktúrája nagyjából azonos, ezért feltételezhető, hogy általában függetlenek a közölt információ tartalmától.

Abban, hogy kik szerepelnek véleményirányítókként politikai és helyi ügyekben, meglehetős eltérés van a férfiak és a nők válaszaiban. A férfiaknak mindössze 10%-a ismeri el politikai és helyi ügyek terén a család irányító szerepét, a nőknél viszont ez az arány 64%. Bevásárlási ügyekben azonban a családnak van döntőbb szerepe, ezen belül is a nők vannak nagyobb hatással a férfiakra, továbbá az idősebbek a fiatalabbakra. Az olvasmányok kiválasztásában azonban ez az irány pontosan ellentétes, ezen a területen a nők szívesebben ismerik el a férfiak irányítását. Jelentősebb különbségek vannak az egyes foglalkozási kategóriákban is, míg pl. a munkások körében a bevásárlás tekintetében főként szintén munkások a véleményirányítók, az olvasmányok kiválasztása terén azonban a szellemi dolgozók irányítása a munkások körében megnő.

2. A véleményirányítók jellemzése

A vizsgálat eredményei szerint az IK és az I csoport valamennyi demográfia kategóriában előfordult. Hogy jellemezni lehessen őket, azt kellett megvizsgálni, hogy ugyanazok a véleményirányító személyek milyen gyakorisággal szerepelnek irányítókként az egyes területeken (politikai, helyi, bevásárlási és olvasási ügyek). Mivel úgy találták, hogy az egyes irányító személyek több területen is irányítókként szerepeltek, megállapították, hogy típusról van szó. A vizsgált négy terület véleményirányítóival kapcsolatos vizsgálatok alapján kiderült, hogy mind az irányítás, mind pedig az információcsere rendszerében többnyire azonos személyek töltik be az IK, az I, a K, valamint az E csoportok megfelelő funkcióit, illetve, hogy aki az egyik területen véleményirányító, más területen is erre törekszik. Elemezték a többi között a véleményirányítás és a társadalmi életben való aktivitás összefüggéseit stb.

A vizsgálatok az alábbi következtetéseket eredményezték:

1. Az „E" csoporthoz tartozó személyek alapvető sajátossága, hogy nem vesznek részt az információcsere folyamatában, és nem is hajlandók erre, emellett gyak-

ran alkalmuk sincsen rá. Úgy tűnt, hogy az információcsere folyamatában legmozgékonyabban, legdinamikusabban az „IK" csoporthoz tartozók vesznek részt. Nem tudtak azonban kielégítő választ adni arra, hogy miért képesek nagyobb hatást gyakorolni a környezetük véleményére, mint az „I" csoportbeliek.

2. A véleménynyilvánításban azok a személyek mutatnak nagyobb magabiztosságot, akik az adott területen az „IK" vagy az „I" csoporthoz tartoznak, de ezen belül is jelentősebb az „IK" csoportbeliek aránya. Érdemes megjegyezni, hogy ez esetenként változhat, mert előfordul, hogy bizonyos személyek az egyik területen magabiztosság tekintetében az „E" csoporthoz, más területen azonban az „IK", vagy éppenséggel az „I" csoporthoz tartoznak.

3. Az egyik legérdekesebb eredmény az volt, hogy a véleményirányítás a társadalmi aktivitástól függ. Ezenkívül kiderült, hogy a társadalmi aktivitás skáláján legmagasabb helyet azok foglalják el, akik a helyi ügyekkel kapcsolatos problémák terén az „IK" csoporthoz tartoznak; az olvasmányok kiválasztása terén azonban ez már nincs így.

4. Abban a tekintetben, hogy milyen motívumok alapján ismernek el valakit véleményirányítónak, első helyen az *intellektuális* értékek szerepelnek. A további sorrend így alakul: *2. erkölcsi értékek, 3. élettapasztalatok, 4. tárgyilagosság, tolerancia, 5. szakmai jártasság, a tárgy ismerete*, a többi motívumok már csak nagyon kisszámú szavazatot kaptak. Érdemes megemlíteni, hogy a munkahelyen betöltött *állás, funkció* mint a véleményirányítás elismerésének motívuma szinte egyáltalán nem szerepel. (Összehasonlítva ezt hasonló nyugati vizsgálatok eredményeivel szembetűnő, hogy ott éppen a betöltött állás, a funkció szerepel első helyen.) A válaszadó személyek a sajátmaguk autoritását nagyjából szintén a fentiek szerint indokolják, azzal az eltéréssel, hogy más személyek irányító szerepének okát jóval sablonosabb motívumokkal határozzák meg, mint sajátjukét.

3. A véleményirányítók és a tömegközlési eszközök

Külön elemzés tárgya volt a véleményirányítók és a tömegközlési eszközök kapcsolata. Így annak konstatálásán túl, hogy az „IK" és az „I" kategóriákhoz tartozók elsősorban a tömegközlési eszközöket tekintik tájékoztatásuk fő forrásának, azt is meg kellett vizsgálni, hogy milyen módon, pl. milyen gyakorisággal veszik igénybe ezeket.

Kiderült, hogy a tömegközlési eszközök igénybevétele, az iskolai végzettség foka és a véleményirányítás között szoros, de differenciált összefüggés van. Minél magasabb iskolai végzettséggel rendelkezik valaki, annál bizonyosabb, hogy az információcsere folyamatában véleményirányító, továbbá annál nagyobb mértékben veszi igénybe a sajtót mint tájékozódási forrást. A rádió esetében azonban ez nincs így: a rádiót jóval nagyobb mértékben használják az alacsonyabb végzettségűek és a nem irányítók is. A legaktívabb újságolvasók az „IK" csoportból kerülnek ki, ennél kisebb és nagyjából azonos mértékű az „I" és a „K" csoport újságolvasási intenzitása. Érdemes megjegyezni, hogy a „K" csoport alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkező tagjai aktívabbak az újságolvasás terén, mint az „IK" hasonló végzettségű tagjai, tovább hogy — iskolai végzettségtől függetlenül — legkevesebbet az „E" csoport olvas. Az is bebizonyosodott, hogy az újságolvasás intenzitása és az információcserében betöltött pozíció (azaz az „IK", az „I", a „K" vagy az „E" csoporthoz tartozás) között sokkal szorosabb összefüggés van, mint az újságolvasási intenzitás és az iskolai végzettség között. Emellett persze meg kell jegyeznünk, hogy bizonyos információk megszerzése céljából az emberek szívesebben vesznek igénybe újságot, más célból viszont szívesebbenben fordulnak a rádióhoz. Ennek okát az adott információ jellegében, a továbbítás módjában, műfajában kell keresnünk.

A vizsgálat azt mutatja, hogy mindezek a megállapítások érdekes módon csupán a politikai, a helyi és a bevásárlási ügyekkel kapcsolatos információcserére vonatkoznak, de nem ilyen egyértelműek az olvasmányok kiválasztásában szerepet játszó személyes kapcsolatok tekintetében. Azok a személyek, akik az olvasmányok kiválasztásában véleményirányítók, nem mutatnak nagyobb érdeklődést a napi események iránt, mint a többi kategóriák, és irányító funkciójuk sem elsősorban a tömegközlési eszközöktől szerzett információkon alapul. Természetesen ebben az is szerepet játszik, hogy könnyebb másokat politikai vagy bevásárlási problémákról tájékoztatni (kevésbé kell a tájékoztató félnek magának is tájékozottnak lennie), mint könyvekről, olvasmányokról.

A. Sicinsky vizsgálata — a szocialista országokon belül úttörő volta miatt — fontos és értékes. Alkalmazott metodikája és az eredmények interpretálása azt a törek-

vést juttatja érvényre, hogy a hasonló nyugati vizsgálatokkal való számos analógia mellett sajátos lengyel összefüggéseket tárjon fel. A vizsgálatot természetesen csak további felmérések bevezetésének tarthatjuk, és maga Sicinsky is csak ennek fogja fel.

A felmérés adatainak és az elemzésnek legnagyobb hiányossága, hogy semmiképpen nem lehet általánosítani őket — sok esetben még annyira sem, mint azt maga Sicinsky teszi. Ez elsősorban abból adódik, hogy a felmérést csupán saját adatgyűjtőik körében végezték. És mivel olyan vizsgálatról van szó, amelynek eredményeit erőteljesebben befolyásolja az, hogy milyen társadalmi rendszerben végezték, nem megnyugtatók azok az általánosítások sem, amelyek csupán azon alapulnak, hogy Nyugaton is hasonló eredményekhez jutottak. Több kifogást lehetne emelni magával a kérdőívvel, az egyes kérdések és válaszlehetőségek megfogalmazásával szemben is. A kérdések egy része túlságosan is szuggeráló jellegű, más (pl. az olvasás gyakoriságára vonatkozó) kérdések pedig módszertanilag kifogásolhatók, amennyiben a szubjektív „mindig", „gyakran", „néha", „soha" válaszlehetőségeket adják meg.

A munka folytatásául Sicinsky elsősorban a véleményirányítók tipológiáját szeretné kiszélesíteni a pszichológiai elemzés irányában. Úgy véljük érdemes lenne — most már biztosabb módszertani alapokról indulva — hasonló felmérést végezni arra vonatkozólag is, hogy milyen a véleményirányítók és a követők sűrűsége általában, mennyire „telített" velük a társadalom. Ez mindenképpen haszonnal járna a többi szocialista országban meginduló tömegkommunációs felmérésekkel való egybevetés céljából is.

S. Molnár Edit

ISMERTETÉS ÉS BÍRÁLAT

Tudomány és emberiség

1963 februárjában jelent meg Moszkvában *Tudomány és Emberiség* címmel egy enciklopédikus jellegű sorozat első kötete. Értékeit felismerve az Akadémiai Kiadó még ugyanabban az évben gondoskodott a magyar nyelvű kiadásáról. A könyv a bevezető sorokon, az 1961. évi tudományos eseménynaptáron, az előszavakon és a *Tudomány és Emberiség 1962.* főcím alatt összevont általános jellegű tanulmányokon túl négy fejezetre tagolódik, címeik: Az ember, A Föld, Részecskék, Világegyetem. Egy „szabályos" recenzió azt kívánná meg, hogy e fejezeteken sorjában végighaladva az egyes tanulmányok elemző ismertetését s értékelését adjuk. Mi azonban itt ettől eltérünk. Ennek elsődleges indokai objektív természetűek, közülük a legfontosabb az, hogy a könyv egészén olyan alapvető eszmék, uralkodó célkitűzések, általános jellegű tudományelméleti és tudományetikai normák és igazságok húzódnak végig szinte vörös fonálként, amelyek megkövetelik, hogy ezek aspektusából végezzük el az elemző ismertetést. A legfőbb szubjektív indok pedig az, hogy a recenzenshez egy ilyen nagy területet felölelő, mintegy enciklopédikus jellegű kiadvány egyik-másik területe kétségtelenül közelebb áll, és az ismertetés ebből elkerülhetetlenül adódó aránytalanságát csak így lehet elkerülni. A következőkben tehát a művet a főbb alapgondolatainak aspektusából ismertetjük olvasóinkkal.

Az ember és tudomány új viszonya

Az eszmei mondanivaló első fő aspektusát már maga a kötet címe is tükrözi. A tudomány és ember megváltozott, minőségileg fejlettebb szintre emelkedett kapcsolata korunk társadalmi viszonyai és a tudományos-technikai forradalom körülményei között — ez az a vezérmotivum, amely a könyv szinte minden tanulmányát áthatja. A tudományos megismerő funkción túl az alkalmazó, megváltoztató funkció egyre fokozódó előtérbe kerülése jellemzi korunk tudományos-technikai forradalmát, s tükröződik e könyv oldalain is. Mind időszerűbbé válik a lenini alapgondolatok felelevenítése: „Az ember tudata nemcsak tükrözi az objektív világot, hanem teremti is." (Lenin: Művei 38. köt. Bp., 1961. 196. o.) A kötet jó néhány tanulmánya mutat rá arra, hogy korunk modern tudományainak legtöbbje az emberrel kölcsönhatásban levő természet objektív valóságát tükrözi vissza. Az általános jellegű tanulmányok mottójául az Antigonéból választott Szophoklész-idézet — *Sok van, mi csodálatos, de az embernél nincs semmi csodálatosabb* — újszerű aktualitást nyer korunk tudományos életének sajátos viszonyai között.

A tudománynak az emberi szükségletekhez a társadalmi termelés magasabb fokán végbemenő „visszakanyarodására" találunk jellemző konkrét példákat és elemzéseket *N. N. Szemjonov* „A tudomány humanizmusa" c. tanulmányában. A mind újabb energiákat feltáró ember aktivitása szinte felülmúlja a legmerészebb elképzeléseket is. De a táplálkozásra, lakásépítésre, ruházkodásra, modern gépek, automaták, vezérlőberendezések építésére és számtalan egyéb emberi szükséglet kielégítésére szolgáló anyagok kinyerése, előállítása, finomítása is méltán kiérdemli a „csodálatos" jelzőt. *G. P. Framcov* „Az emberiség útja" c. tanulmányában történeti aspektusból közelíti meg annak bemutatását, hogy miként vált az ember óriássá a természeti és társadalmi törvények aktív megismerésében. Különösen kiemeli a szerző a társadalmi vonatkozások — ezen belül a tudományos szocializmus és kommunizmus megszületésének és rohamos fejlődésének — nagy szerepét. Nem szakember számára is érdekes cikkben foglalkozik *N. N. Blohin* a „leghumánusabb tudománynak" a Szovjetunióban elért modern eredményeivel. Tanulmánya befejezéséül azon reményének ad kifejezést, hogy „a jövő orvostudománya, miközben technikai téren határtala-

nul fejlődik, s egyre új felfedezésekkel gyarapodik, továbbra is a leghumánusabb tudomány marad, s művelői megőrzik a múlt azon orvosainak gyönyörű hagyományait, akik maradéktalanul az ember szolgálatának szentelték egész életüket". (75. o.).

K. Yanagida japán filozófus a „Tudomány és szabadság" c. tanulmányában marxista szemszögből elemzi a tudomány szerepét az emberi szabadság kivívásában és megtartásában. Mondanivalójának veleje az a hegeli és marxi megállapítás, hogy „a fejlődés egyszersmind a szabadság megvalósulásának folyamata" (120 o.), azaz, hogy „az emberiség története bizonyos értelemben a szabadságért vívott harc története, a szabadság keletkezéstörténete" (121. o.). Bő teret szentel e probléma társadalmi vonatkozásainak kiemelésére. Írását a következő szavakkal fejezi be: „A marxista—leninista tudomány fejlődésével, eszméinek megvalósulásával az ember szabadsága mind nagyobb és nagyobb lesz. A szabadság megerősödése viszont jótékonyan hat a tudományra, gazdagítja és ösztönzi ezt, megrövidíti és meggyorsítja az igazsághoz vezető utat." (123. o.)

Sikeresen illusztrálja az emberi aktivitást agronómiai jellegű példákkal *M. A. Olsanszkij* „Szovjet növénynemesítők sikerei" c. cikke. Ugyancsak az emberi aktivitás hatalmas és egyre növekvő szerepét emeli ki — más területen — *V. N. Kunyin* sivatagkutató földrajztudós „Nincs a Földön sivatag" c. ismeretterjesztő cikke.

A szovjet kiadás szerkesztője (V. R. Keler) arról is gondoskodott, hogy az emberi aktivitás és ezzel kapcsolatban a tudomány emberivé tételének mozzanatai a tanulmányokon kívül az illusztrációk és a margójegyzetek formájában is kifejeződjenek. Az aktivitás egyik igen jelentős modern példáját mutatja be *A. R. Tourky* egyiptomi elektrokémikus „Az asszuáni völgyzáró gát"-ról írott tanulmányában.

Az ember és tudomány viszonyának napjainkban megmutatkozó alakulását két különálló. de egymással szorosan összefüggő mozzanat jellemzi. Az egyik az emberi aktivitásnak a tudományos-technikai forradalomban az előzőkhöz képest nagyobb és minőségileg is elkülöníthető mértéke. A másik az objektív valóság tárgyainak és jelenségeinek olyan jellegű alakítására irányuló törekvés, hogy ezek alkalmassá váljanak a sajátosan emberi követelmények, feltételek, környezet kielégítésére. Ez utóbbit tömören az objektív valóság, a környező világ „emberivé tételének" kifejezésével jelölhetnénk meg. Az ember és tudomány modern viszonyának e kettős mozzanata igen élesen és kifejlett formát mutató egységben jelentkezik az asztronautika tudományos problémáiban. Különösen új oldalakról és rendkívül sokrétű szempontból veti fel az emberrel való foglalkozást az űrhajózás tudománya, illetve a legkülönfélébb asztronautikai rész- és határtudományok. A kozmikus környezet „emberivé tétele", s egyben az emberi környezet belehelyezése a kozmikusba, vagy esetleg adott vonatkozásokban „kozmikussá tágítása" megannyi újszerű tudományos problémát vet fel. E kérdésekről találunk fejtegetéseket a „Világegyetem" c. fejezetben, főként *V. J. Jazdovszkij* „Az ember ürrepülése" c. tanulmányában.

Népszerűen és tudományosan

Mintegy a kötet mottójaként szerepel a könyv elején a következő mondat: „Népszerűen és pontosan mindarról, ami a világ tudományában a legfontosabb". (1. o.) Ugyanezt a célkitűzést hangoztatja *Rusznyák I.*, az MTA elnöke is a magyar kiadás előszavában. Emlékeztet azokra a főfeladatokra, amelyeket a Magyar Népköztársaság legfelsőbb tudományos testületének az alapszabályai értelmében végeznie kell, kiemelve közülük a tudományos ismeretek terjesztését dolgozó népünk műveltségi színvonalának emelésére. Majd megállapítva, hogy „legkevésbé sikerült megvalósítanunk . . . a tudomány terjesztésében, népszerűsítésében kitűzött feladatunkat", hozzáfűzi: „Ezért sietünk kiadni ezt a kötetet. Azt hiszen, hogy a Tudomány és emberiség' című szovjet kiadványsorozat magyar nyelvű kiadásával most törleszthetünk valamit e téren fennálló adósságunkból." (18. o.)

A népszerű-tudományos munkák sikerességében fontos szerepük van a személyi jellegű mozzanatoknak. A sikeresség mértéke egyenes arányban áll a cél érdekében meggyőzött tudományos kutatók, jó pedagógiai-didaktikai érzékkel rendelkező tudósok számával. A *Tudomány és Emberiség* e személyi feltételei igen kedvezőek. Erről tanúskodik már a szerkesztő bizottság névsora is (5. o.), melyben kiváló szovjet akadémikusokat, professzorokat találunk. Hasonló a helyzet a szerzőket illetően is: „A könyv szerzőinek sorában kiváló tudósok, a nemzetközi tudomány büszkeségei sorakoznak fel. Tizenketten közülük a Lenin-díj vagy más állami díj, hatan pedig a Nobel-díj kitüntetettjei." (6—7. o.) S a tanulmányok elolvasása még inkább meggyőz bennünket e népszerű-tudományos jellegű vállalkozás sikerességéről. E meg-

győződésünket nem korlátozhatja alapvetően az sem, hogy az egyes tanulmányok színvonala, stílusa, filozófiai alapgondolata vagy egyes részletkérdésekben kifejtett koncepciója nem mutat teljes egységet. Ez kollektív munkáknál minden szerkesztői egységesítő tendencia ellenére is természetes, különösen olyankor — ahogyan itt is —, amikor a kollektív munka képviselői szakterületük élvonalába tartozó tudósok. Sőt még azt is figyelembe kell vennünk, hogy „a tudósok mellett olyan írók is szóhoz jutottak itt, akik a tudományos eszméket hordozó szépirodalmi és ismeretterjesztő műfajokat képviselik". (7. o.) Nem is szólva azután arról, hogy a gondolatébresztő, az olvasót aktivizáló szemléletesség és a nemes értelemben vett olvasói fantázia kialakítása és kiaknázása céljából a képi illusztrációt szolgáló műalkotás-reprodukciók alatt olyan nevek szerepelnek, mint Rembrandt, Leonardo da Vinci, Michelangelo, Raffael — hogy csak e néhányat említsük az igen sok közül. A tudomány-népszerűsítésének egy magasabb fokát választotta a kötet azzal, hogy az egyes tanulmányokban nemcsak az elért eredményekről számol be az ismeretterjesztés szintjén, hanem szól a felismerések — gyakran rögös és ellentmondásos — útjáról, az új igazságok vajudásáról, az alkalmazott kutatási módszerekről, eljárásokról, ezek továbbfejlesztéséről, és a felismerések, felfedezések belső logikájáról is. S hogy mindez az élmény erejével hatott, elsősorban a jól megválasztott személyi előfeltételeknek köszönhető.

Sok népszerűsítő munka szürkeségének egyik oka, hogy mereven ragaszkodik a már „lezárt" igazságok, kész eredmények közléséhez, s szinte gondosan tartózkodik attól, hogy problematikus, vitatható nézeteket, sejtéseket, elméleteket is felvessen. A *Tudomány és Emberiség* kötet egyik érdeme éppen az, hogy bátran vet fel olyan problémákat, amelyek körül még napjainkban is vita zajlik. A tanulmányok ismételten beszámolnak azokról a nehézségekről, amelyekkel a kutatóknak meg kell küzdeniük tudományuk előbbrevitele során. A 85. oldal lábjegyzetében a magyar kiadás szerkesztője tesz említést a zindzsantropusz kormeghatározásával kapcsolatos vitákról. *V. L. Rizskov* vírusokról szóló cikke beszámol az anabiózissal kapcsolatos mai vitás kérdésekről (256—257. o.), a jelenkori viták talaján tárgyalja a mozaikvírus pálcikájának növekedésére vonatkozó nézeteket, kutatási módszereket (260. o.), s feleveníti a bakteriofágok funkciójával, működési mechanizmusával kapcsolatos vitákat, különböző elgondolásokat (263. o.). A kötet helyes tudományos-ismeretterjesztő munkáját az is jellemzi, hogy nem fél bevallani, hogy vannak még ismeretlen, feltáratlan területek, s nem erőszakol semmiféle, megfigyelésekkel, kísérletekkel még meg nem ragadható megfellebezhetetlen elméleteket az olvasóra. Így pl. *D. I. Blohincev* „Az elemi részecskék szerkezeté"-ről szólva vallja be: „Nem rendelkezünk meggyőző kísérleti anyaggal a pi-mezonok, a K-mezonok és más hasonló részecskék szerkezetét illetően. De van néhány közvetett utalás arra, hogy ezek a részecskék is szerkezettel rendelkeznek. — Talán furcsának tűnik, de legkevesebbet az elektron szerkezetéről tudunk . . . Eddig még nincs olyan közvetlen kísérlet, amely feltárná az elektron . . . szerkezetét." (304. o.). A modern tudomány nem ijed meg az esetleges váratlan elméletektől, az eddigi ismereteink számára szokatlan eredményektől. S nagyon helyes, ha a népszerű-tudományos írásmű is tükrözi ezt a haladó állásfoglalást. Ezen elvet konkretizálja pl. *D. I. Blohincev* említett tanulmánya, amikor megállapítja: „Az elektronelmélet legrészletesebben kidolgozott elméleti konstrukcióink közé tartozik, s ezért nagyon érdekes lenne, ha tőle eltérő kísérleti eredményekre jutva új, esetleg teljesen váratlan tényekre bukkannánk." (305. o.)

Sokszor hajlamos nemcsak az átlagolvasó, hanem némelyik szakember is egyik vagy másik tudományágat „lezárt"-nak tekinteni, olyannak, amelyen belül már nehéz, vagy éppen lehetetlen elképzelni továbbfejlődést. A népszerű-tudományos munkának egyik jelentős feladata éppen annak bemutatása is, hogy nincsenek ilyen „lezárt" tudományok. Sőt néhol bizonyos viszonylagos „lezártságot" az adott tudomány új reneszánsza, ugrásszerű fejlődése követ. A *Tudomány és Emberiség* kötet ebben is jó példát mutat. Már-már közhelyszerű megállapítás, hogy az égi mechanika „lezárt"-nak vélt tudományága új fejlődési lehetőségekkel gazdagodott az asztronautika megszületése révén. E könyv külön fejezetben (Világegyetem) foglalkozik az égi mechanika új reneszánszának sajátos — az űrrepüléssel felszínre került — problémáival. Itt azonban nemcsak erre kell gondolnunk.. Az Élő kövületek" c. tanulmányban *A. V. Ivanov* Lenin-díjas zoológus például érdekes fejtegetésekkel, konkrét példákkal mutat rá arra, hogy „. . . a legutóbbi három évtizedben a zoológia sok fontos és egészen váratlan felfedezéssel szolgált", pedig „századunk elején . . . úgy látszott, mintha már az egész földkerekséget alaposan átkutatták volna . . .", azaz mintha már új, váratlan felismerésekre nem is lehetett volna szá-

tani a zoológia tudománya területén. (170. o.). Azt is tudjuk, hogy az optika a legrégebbi klasszikus tudományok közé tartozik. Jelenlegi továbbfejlődésében igen fontos szerepe van a különféle „mikrooptikai" ágazatok kialakulásának és különválásának. Nyugodtan mondhatjuk, hogy a mikrooptikai kutatásterületeknek (maser, laser) a jelentősége elsődleges a „klasszikus optika" ugrásszerű továbbfejlődésében, új reneszánszának kialakulásában. Értékes tanulmányban (Millió Napnál fényesebben) tárgyalja e mikrooptikai problémák egyik fontos részterületét *V. R. Keler* (318—330.o.).

Kétségtelen, hogy új eredményekről, „lezárt"-nak vélt területek ugrásszerű fellendüléséről tudomást szerezhetünk „másodkézből" is, s a hagyományos népszerűsítő munkákban ez legtöbbnyire így is történik, de sokkal közvetlenebb az olvasói élmény, sokkal vonzóbb és hatásosabb a közlés gondolatébresztő ereje, ha „elsőkézből" kapjuk őket. Olyanoktól akiknek nevéhez a szóban levő felismerés, felfedezés fűződik, akiknek lényeges szerepük volt adott elméletek, kutatások kialakításában, továbbfejlesztésében. A *Tudomány és Emberiség* ebben is jó példát mutat. Él a modern tudomány-népszerűsítés ez irányú eszközeivel. A könyvben „... a szerzők legtöbbje saját kutatásairól beszél. Olyan felfedezésekről is beszámolnak, amelyek nemcsak az olvasók széles köre, hanem még a szakemberek előtt is ismeretlenek". (7. o.). Így a mai szovjet orvostudományról *N. N. Blohin* sebész, egyetemi tanár, az emberi agy fejlődéséről *M. F. Nyeszturn* antropológus tollából olvashatunk. *L. S. B. Leakey* brit antropológus az Olduvai-szakadékban végzett saját antropológiai kutatásairól számol be népszerű formában. *B. A. Ribakov* történész és régész is önálló kutatásainak egy kis morzsáját mutatja be tanulmányában. *M. A. Olsanszkij* agrobiológus, aki a „Szovjet növénynemesítők sikerei"-ről írt, maga is állami díjas növénynemesítő. *A. V. Ivanov* az egyetlen zoológus, aki eredményeiért Lenin-díjat kapott. *W. F. Libby* amerikai vegyész és radiofizikus tanulmányában a kutatócsoportja által kidolgozott modern kormeghatározási módszerről számol be. *V. A. Engelgardt* állami díjas biokémikus cikkében is élesen kiáll az általa sokat tanulmányozott „egzakt biológia" problémái fontos szerepének hangoztatása mellett. *A. Sz. Szpirin* biológus nemzetközi hírneve a ribonukleinsav kutatása terén végzett kiváló eredményekkel kapcsolatos. Jelen cikkében is ír az általa felfedezett RNS-frakcióról, az ún. „információs RNS"-ről. A tanulmány „Az RNS szerkezete" c. fejezetében ugyancsak saját kutatásainak eredményeit rögzíti mintegy összefoglalóan a ribonukleinsavak makro-polimer szerkezetéről. *G. M. Frank* biofizikus a „Molekulák az élő sejtben" c. tanulmányában az élő sejt molekuláris szervezettségével és az életműködések alapjául szolgáló molekuláris folyamatokkal kapcsolatos saját kutatási területéről vette közölnivalójának leglényegesebb részét. *V. L. Rizskov* biológus — víruskutatónak vírusokról szóló tanulmányában is sok az élménydús, „egyes szám első személyben" írt közlés a felhasznált módszereiről és az elért eredményeiről. Az immunitásról *F. M. Burnet* ausztráliai orvostudós írt cikket, aki új immunitáselméletének kidolgozásáért 1944-ben Nobel-díjat kapott. „Az ember űrrepülésé"-nek problémáiról írt cikk szerzője *V. I. Jazdovszkij*, akit méltán tarthatunk a kozmikus biológia modern tudománya egyik megalapítójának. De a felsorolást tovább is folytathatnánk. Hiszen teljesen felesleges például bemutatni. *W. Heisenberg*, *R. L. Mössbauer* és *D. I. Blohincev* fizikusokat, akik ugyancsak egy-egy morzsáját adták e kötetben nagy jelentőségű munkásságuk egy-egy részterületének.

Vannak olyan tudományos területek, amelyeknek népszerűsítő feldolgozása az elvontságuk folytán különösen sok buktatót rejt magában. Ezek közé tartoznak a matematika problémáinak népszerűsítő célzatú megközelítései is. A *Tudomány és Emberiség* e kötetében helyesen közelíti meg e kérdést *B. V. Gnyegyenko* a gyakorlati alkalmazás oldaláról oly módon, hogy azért elkerüli a szűkkörű prakticizmus veszélyeit. A fehérje-szintézis és öröklődés problematikája is meglehetősen elvont és igen komplex. Sok példáját láthattuk már az olyan népszerűsítő munkának, amely e bonyolult folyamatok, jelenségek sematizálásában vélte meglelni a népszerűsítés alkalmas módszerét. Az „élet lényegének" a laikus olvasó „nyelvén" való megadására történő igyekezet nem egyszer vezetett vulgarizáláshoz. Örvendetes, hogy e kötet népszerű-tudományos cikkei (A biokémiai kód, A ribonukleinsav néhány problémája Molekulák az élő sejtben) mentesek a vulgarizálás hibájától.

Sokszor nem is gondolunk arra, milyen nehéz célt tűztünk magunk elé, amidőn „népszerűen és pontosan" kívánunk szólni meglehetősen összetett problémákról. Fontos figyelembe venni, hogy intellektuális élményen túl emócionális élményt is szükséges nyújtani egy-egy-téma tárgyalásakor. Ez utóbbit szolgálják e kötetben az egyes tanulmányok jellegzetes tárgyalásmódján túl a művészi reprodukciók, versidézetek. A népszerű tudományos mű szerzőjének jó pedagógusnak is kell lennie. E könyv

szerzői és szerkesztői általában nemcsak kiváló tudósok, élvonalbeli szakemberek, hanem egyúttal jó pedagógusoknak is bizonyultak.

Tudomány-kapcsolatok, kollektív kutatómunka

Korunk tudományos-technikai forradalmának egyik fő jellemvonása a tudományok közötti mind szorosabb kapcsolatok kialakulása. Szükséges, hogy a napjaink tudományos eredményeivel foglalkozó munkák tükrözzék e folyamatot. Az enciklopédikus igényű *Tudomány és Emberiség* c. kötet sok jó példáját szolgáltatja a tudomány-kapcsolatok sajátos — népszerű-tudományos-szintű — reprezentálásának. *N. N. Blohin* már az orvostudományi cikke bevezetőjében is szól azokról a sajátos feltételekről, amelyeket az űrhajózás teremt orvosi vonatkozásban. (66. o.) Jóval részletesebben elemzi az asztronautika általános biológiai és orvosi problémáit *V. I. Jazdovszkij* tanulmánya. Nála már tulajdonképpen nem csupán e két tudomány modern kapcsolatáról van szó, hanem kitér az e kapcsolatból napvilágot látott új tudományágnak, a kozmikus biológiának és a kozmikus orvostudománynak alapvető problémáira is. *N. N. Blohin* cikke szemléletesen bemutatja a technika nagy szerepét az orvostudományban. Szól a műanyagok sokoldalú sebészeti felhasználásáról, a modern elektronikus műszerekről, kibernetikai eszközökről, a korszerű vegyészet leghatásosabb gyógyszereiről. Tudjuk, hogy a korszerű geológia, antropológia, paleontológia és régészet mindinkább használ fel fizikai, atomfizikai, kémiai és magkémiai kutatási (pl. kormeghatározási) módszereket. Ilyenekről olvashatunk *L. S. B. Leakey* antropológiai, *R. Daber* paleobotanikai tanulmányában, *W. F. Libby* „A radioaktív szén mint atomóra" c. cikkében. A modern biológia problémáiról sok cikk számol be. Ezek mindegyike nagy teret szentel azoknak a kapcsolatoknak, kölcsönhatásoknak, amelyek a biológiát más tudományokhoz fűzik. *G. M. Frank* tanulmánya nemcsak újszerű biofizikai módszerekről, műszerekről ír, hanem kiemeli a biofizika minőségileg új koncepcióját. Szól a mai biológia molekuláris biológiai, atom- és magfizikai, magkémiai, biokémiai kapcsolatairól. Egyes biológiai (örökléstani) problémák matematikai (információelméleti), kibernetikai megközelítésének elemzését olvashatjuk *V. A. Engelgardt* „A biokémiai kód" c. tanulmányában. *V. L. Rizskov* tanulmányában tág teret kapnak a víruskutatás fizikai és kémiai vonatkozásai.

Több cikk nyújt képet a modern fizika behatolásáról a különféle kutatási területekre (pl. O. A. Reutov, V. R. Keler, I. B. Revut tanulmánya stb.). A tudományos-technikai forradalom egyik jellemvonása a matematika rohamos behatolása a legkülönbözőbb tudományterületekre, azaz a matematizálódás mind általánosabbá válása. E folyamatot a *Tudomány és Emberiség* több tanulmánya és margójegyzete is tárgyalja, legalaposabban mégis *B. V. Gnyegyenko:* „Körülöttünk a matematika" c. cikke. A szerző az olvasó elé tárja a matematika különböző diszciplínáinak sokágu gyakorlati kapcsolatait, az egyes matematikai diszciplínák találkozásait és kölcsönhatásait, differenciálódásaikat, másutt pedig éppen integrációs tendenciáikat.

A tudományos-technikai forradalomban soha nem látott méreteket öltenek a komplex kutatások, s ezek sajátos új tudománytípust szülnek: a komplex tudományokat, illetve e forradalmi fellendülés a már latens formában létező ilyen típusú tudományokat is rohamos fejlődésnek indította. A *Tudomány és Emberiség* több helyen foglalkozik ilyen komplex kutatási feladattal vagy éppen komplex tudománnyal. Az egyik ilyen kutatási terület a tengerek és óceánok sokoldalú problémájának vizsgálata — ebből fakadt az óceanológia „klasszikus komplex" tudománya. E sokágú kérdésekkel *L. A. Zenkevics* tanulmánya foglalkozik. Egy másik ilyen komplex terület, amelyről itt szólunk: az élet keletkezésének és fejlődésének szerteágazó ismereteket felölelő problémái. „Még húsz-harminc évvel ezelőtt — írja *G. M. Frank* — ... az életjelenségek ... különböző oldalaival különböző szakemberek foglalkoztak, akik külön-külön tárgyalták és jórészt külön helyen is publikálták a szakterületükön elért eredményeket. Ma már mindezen részterületek vizsgálata igen szoros együttműködésben megy végbe. Lehetőség nyílt az életjelenségek lényegének megismerésével kapcsolatos kérdések egységes komplex megközelítésére." (236. o.) S a szerző — igen helyesen — igyekszik is kimutatni a probléma sokoldalúságát, a tudományok együttműködését, sőt meghatározott tudomány-szimbiózisok szükségszerűségét. Ismét más komplex vizsgálódási területnek említsük meg az egyik legmodernebb tudományt, az asztronautikát, amelynek életeleme a legkülönbözőbb tudományok együttműködése, szimbiózisa, s amelyen belül sajátos formában jelentkeznek, s olykor szokatlan formát öltenek a „klasszikus" tudományos feladatok. Noha *V. I. Jazdovszkij* cikke elsődle-

gesen az űrhajózás orvosi-biológiai aspektusából íródott, mégis minden erőltetettség nélkül jó érzékelteti azt az igen sokoldalú tudomány-kapcsolatot, amely az űrhajózás mai problematikáján belül szintetizálódik.

Szinte közhelyként hangzik, s az eddigiekből evidens módon adódik, hogy a komplex kutatások a tudományos munka nagyfokú kollektivizálását kívánják meg. Korunk tudományos életének e fontos jellemvonásával, a tudományos kutatás és alkotás kollektív jellegével figyelemre méltó módon foglalkozik *N. N. Szemjonov* „A tudomány humanizmusa" c. cikke. A felvetődő problémák komplex jellegén kívül az anyagi ráfordítások, a laboratóriumi és üzemi beruházások, bonyolult kísérleti eszközök jelentős anyagi kiadásai is hozzájárulnak ahhoz, hogy az egyéni kutató munkáját mindinkább tudós kollektívák tevékenysége váltja fel. *N. N. Szemjonov* így ír erről: „A kiváló tudós tehetsége ma már csak a hozzá kapcsolódó kollektíván, az általa megteremtett iskolán és elméletét az életben megvalósító termelő dolgozókon, vagyis sok-sok ember alkotó tevékenységén keresztül jut érvényre. A pályatársak, segítőtársak és tanítványok nagy kollektíváján kívül maradva a mai tudós azt kockáztatná, hogy teljesen termeketlenné válik, bármilyen nagy is egyéni tehetsége." (37. o.).

De az egyes konkrét szakterületekkel foglalkozó tanulmányok is kiemelik a kollektív kutatás és alkotás fokozódó jelentőségét. Erről ír *N. N. Blohin* az orvosi tárgyú cikkében a rákkutatással, immunítási, öröklési problémákkal, a sejt és vírus kölcsönhatását vizsgáló kérdésekkel kapcsolatban (73. o.), a rákkutatás vonatkozásában részletesen mutatva be a probléma sokágú kapcsolatát, a kollektív kutatómunka szükségességét, sőt a nemzetközi együttműködés kívánatosságát. A nemzetközi együttműködés szükségességének hangsúlyozásával fejezi be matematikai tárgyú tanulmányát *B. V. Gnyegyenko* is: „E nagy és vonzó munkában minden eddiginél inkább szükséges a nemzetközi együttműködés. A szovjet matematikusok már eddig is széleskörűen felhasználták amerikai, francia, angol, svéd kollégáik eredményeit; ők viszont alkalmazták és továbbfejlesztették, amit szovjet matematikusok munkájuk során elértek. De most már nem elegendő csupán a kapcsolatok megerősítésén fáradozni, hanem tovább is kell fejleszteni ezeket. A békés együttműködésnek ezen az útján a matematika gyorsabban adhat majd új eszközöket az emberiség kezébe a természet megismeréséhez és meghódításához." (117. o.).

Tudomány és béke

A nemzetközi tudományos együttműködés korunk tudományos-technikai forradalmában közelről érinti a tudomány és béke viszonyának problémáját. Ezt a kérdést a *Tudomány és Emberiség* sokoldalúan és árnyaltan közelíti meg. A kiadvány már ajánló soraiban rögzíti, hogy mi az az összekötő kapocs, amely egybefűzi a tanulmányok szerzőit, e különböző nemzetiségű és szakterületű tudósokat: „a tudománynak a békét, a társadalmi haladást kell szolgálnia!" (6. o.) Ezt a gondolatot fejezik ki *J. D. Bernal* megszívlelendő szavai: „Minél inkább megbizonyosodunk valamennyien arról, milyen korlátlan jótéteményekre képes a tudomány, . . . annál határozottabban utasítják majd el a világ népei azt a veszedelmes tévutat, amely a háború és a pusztítás felé vezeti a tudományt." (25. o.) *B. Russel* „Az ész az esztelenség ellen" c. cikke gondolatainak is egyik vezető motívuma a békéért való küzdelem, a tudománynak a békés építés szolgálatába állítása. *G. P. Francov* „Az emberiség útja" c. cikkében hosszan méltatja a béke s a békés egymás mellett élés jelentőségét. Rámutat a szocialista társadalom fölényére, s meggyőző módon mond bírálatot a hidegháborús uszításról, a háborús spekulációt felkaroló imperialista-kapitalista törekvésekről.

De a kötetnek nemcsak az általános jellegű cikkei lépnek fel a béke, a békés építés szószólóiként, hanem az egyes szakjellegű tanulmányok szerzői és a munka szerkesztői is. *N. N. Blohin* pl. orvostudományi tanulmányában a rákellenes megelőző küzdelemmel kapcsolatban szól a kísérleti atom- és hidrogénbomba-robbantások elleni aktív harcról (74. o.). *V. R. Keler* laserről szóló cikke egyik fejezetének címe: „A halál vagy az élet sugarai?" E kérdés megválaszolása nála egyenértékű a tudomány békés felhasználásának az igenlésével (319—320.o.). De elegendő példaképpen „Az asszuáni völgyzáró gát" c. cikkre hivatkoznunk annak illusztrálására, hogy milyen káprázatos lehetőségeket rejt magában a tudománynak a békés építés szolgálatába állítása.

A természettudományok néhány világnézetei (filozófiai) kérdéséről

A tudományos-technikai forradalom viszonyai elemi erővel vetik felszínre a szaktudományok — napjainkban elsősorban a természettudományok — filozófiai problémáinak alapos megvizsgálását. A

tudományok népszerűsítése terén sok hiba fordult elő az elmúlt évek során, különösen áll ez a tudományok (így főleg a természettudományok) filozófiai (világnézeti) kérdéseinek népszerűsítésére. Ennek „objektív alapját" a természettudományok filozófiai problémáival kapcsolatos tévedések szolgáltatták, s itt jelentős szerepe volt a személyi kultusz esztendeiben eluralkodott dogmatikus légkörnek. Ez alapvetően kihatott a népszerűsítő munkára is; nem ritkán találkoztunk ez idők népszerűsítő irodalmában erőszakolt „belemagyarázásokkal", vulgarizáló „magyarázatokkal" és az idealizmussal „gyanusítható" nézetek, elméletek dúrva — nagyobbára személyeskedő és dogmatikus jellegű — ledorongolásával, olcsó lejáratásával. Nem állíthatjuk, hogy napjainkban minden népszerű-tudományos munka mentes lenne e hibáktól, az azonban kétségtelen, hogy jelentős haladást értünk el e téren. A *Tudomány és Emberiség* ezen első kötete feltétlenül nyomatékosan hozzájárul a természettudományok filozófiai kérdéseivel kapcsolatos népszerű-tudományos munka megjavításához, az új légkör kialakításához. Jól tudjuk, hogy e kötetnek nem a filozófia egyes kérdéseinek, sőt még csak nem is a természettudományok néhány filozófiai problémájának a népszerű tudományos elemzése az alapvető célkitűzése. E kérdések itt csak mintegy közvetetten szerepelnek. De a természettudományok filozófiai problémáinak nagy jelentősége és aktualitása folytán még e közvetettség mellett is meghatározó aspektusként kell számításba vennünk e műben a helyes természettudományos világkép kialakítására való törekvést, azaz a természettudományokkal kapcsolatban felvetődő filozófiai kérdések népszerű-tudományos jellegű megközelítését. Ha számításba vesszük, hogy a művelődni vágyó olvasók túlnyomó többsége népszerű-tudományos irodalmi műből meríti világnézete kialakításának és továbbfejlesztésének elemeit, akkor különös örömmel kell köszöntenünk minden olyan munkát, amely ehhez helyes irányból, megfelelő módszerrel, s így végső fokon eredménnyel járul hozzá.

Túlságosan sommásnak tűnik az a megállapítás, hogy a kötet minden cikke és szerkesztői megjegyzése mentes az erőltetettségtől, s a világnézeti problémák népszerűsítésének egyéb hibáitól. Alapos elemzéssel feltétlenül rá tudnánk mutatni egy-két bizonytalanságra, következetlenségre, túlzásra. Ez azonban semmiképpen sem jellemző, nem kirivó, és nem érinti „sommás" megállapításunk igazságát. Már a kötet ajánló sorai is megjegyzik, hogy: „a kötet szerzőinek nem mindegyike következetes materialista gondolkodó, számos olvasó bizonyára nem ért egyet némelyik ... tudós filozófiai nézeteivel ..." (7. o.) Ez valóban így igaz. Ha e kötet tanulmányait ismertetésünkben elsődlegesen a bennük fellelhető filozófiai nézetek aspektusából vizsgálnánk, kétségtelenül tehetnénk néhány bíráló megjegyzést. Itt azonban ettől eltekintünk. Egyrészt ismertetésünk „profilja" más jellegű, másrészt az előforduló egyik-másik téves nézet (pl. Heisenberg objektív-idealista koncepciója) elemző bírálatának ma már jelentős „irodalma" van a materialista filozófiában. A következőkben sorra kerülő részletezés így inkább csak ismertető jellegű.

Az agnoszticizmus a legkülönbözőbb megnyilvánulási formákban lép fel az egyes természettudományokban; kétségtelen, hogy a tudományok fokozódó térnyerése folytán egyre hátsóbb állásokba vonul vissza. Korunkban mindinkább az elemi részecskék létezésének és szerkezetének kérdéseivel, továbbá a fehérjék szerkezeti problémáival kapcsolatban bukkannak fel az ismert agnosztikus állásfoglalások. Valóban sok ellentmondással s megoldatlan feladattal állunk szemben e kutatási területeken, de feltétlenül helytállóak *D. I. Blohincev* szavai „Az elemi részecskék szerkezeté"-ről írt tanulmányában: „... a materialista fizikus legyen meggyőződve arról, hogy léteznek olyan mélyen fekvő és a részecskék belső szerkezetéből adódó okok, amelyeknek indokolniuk kell e részecskék létezését, s amelyeknek meg is kell határozniuk e részecskék tulajdonságait." (303. o.). Ehhez természetesen az is szükséges, hogy a mai fizikus szakítani tudjon a régi, elavult, nagyobbára sztatikus részecske-elképzelésekkel, s ki tudja alakítani az elemi részecskék szerkezetének dinamikus jellegű képét s az ennek megfelelő egyre egzaktabb dinamikus modellt.

Némely cikkben jó példákat találunk a fizikai problémák dialektikus szemléletére vonatkozóan. *D. I. Blohincev* fenti cikkében pl. arról olvashatunk, hogy a kölcsönhatási erők mértékének mennyiségi különbségei milyen minőségi különbségekhez vezetnek az atom- és elemi részecske fizikában. Ugyancsak e dialektikus vonás konkrét megnyilvánulási formája az „elfajulás" fizikai jelensége, amelyről *W. Heisenberg* szól cikkében, s amelyet a szovjet kiadás szerkesztője magyaráz margójegyzetében. Szintén Heisenbergnél olvashatunk „az anyag energiává, az energia anyaggá" alakulásáról. A kifejezés pontatlansága és félreérthetősége késztette a szerkesztőt margójegyzet alakjában történő bővebb magyarázatra. A megmaradási tételek — ezek sajátos atom- és elemi-

részecske-fizikai megnyilatkozásai — ugyancsak felvetnek fontos filozófiai problémákat, akárcsak „A kísérleti eredmények matematikai megfogalmazása" c. fejezet anyaga.

Nem hanyagolhatók el filozófiai szemszögből a szaktudományi terminológiai problémák sem. Ezt a *Tudomány és Emberiség* első kötete is tükrözi. *D. I. Blohincev* felhívja a figyelmet az elemi részecskék fizikája újszerű fogalmaira, de egyúttal arra is, hogy az új fogalmak egyben új terminológiát is követelnek. Ezzel kapcsolatos fejtegetései végén mintegy összefoglalásul a következőket írja: „Világos, . . . hogy új fizikai fogalmakra, új nyelvre van szükségünk, amely a mostaninál jobban alkalmazható a részecskék belső szerkezetének leírására. Bármennyire is bonyolúltnak és sokrétűnek látszik a mikrorészecskék világa, lehetséges, hogy mindössze 2—3 szavunk hiányzik a mikrovilág jelenségeinek teljes megértéséhez szükséges fizikai elgondolás megfogalmazására. Világos, hogy e szavak nem lesznek kevésbé forradalmiak, mint azok, amelyek a kvantum- és relativitáselmélet létrehozására vezettek." (307. o.). *W. Heisenberg* részben terminológiai tisztázást is végez, amikor cikkében az „elemirészecske" illetve a „rezonancia- vagy gerjesztett állapot" fogalom (és nyelvi kifejezés) viszonyát elemzi.

A relativitáselmélet filozófiai problémái a fizikából a csillagászati tudományok területére is átvetítődnek. Ezt fejtegeti *A. L. Zelmanov* „A Metagalaktika s a világegyetem" c. cikkében. Népszerű formában elemzi a modern relativisztikus kozmológia főbb problémáit, s kitér röviden a filozófiai vonatkozásokra is. Dialektikus materialista szemléletű magyarázatot ad olyan kérdésekre, mint a „világegyetem tágulása", a „világ kezdete", a „világegyetem kora", tér- és időbeli „végessége" stb. Kifejti, hogy a téves elképzelések a kozmológiában és a filozófiai interpretációkban elsősorban a szimplifikáló feltételezésekből adódnak. Részletesen kimutatja, hogy „. . .mennyire leegyszerűsíti és eltorzítja a világegyetem valóságos fizikai képét a homogenitás és az izotrópia feltételezése . . ." (394. o.) „Az anizotróp inhomogén világegyetem" kozmológiai modelljének bemutatásával érzékelteti a modern kozmológiai eredményeit, s mutat irányt az adódó filozófiai problémák korszerű megoldását illetően.

A biológiai tárgyú cikkek legtöbbje is érint világnézeti (filozófiai) vonatkozásokat. *M. F. Nyeszturh* például az emberi agy fejlődéséről szólva utal a darwini tanokra, s emlékeztet ezzel kapcsolatban A. R. Wallace idealista elméletére, amely szerint „az emberi értelem és maga az emberi test is csak csodaszerű teremtő aktus eredménye lehet". (77. o.) De ugyancsak szól ezen elavult nézet felevenítéséről, modernebb formában történt „rehabilitásáról", az L. Isely amerikai antropológus nevéhez fűződő idealista elméletről. Megemlíti, hogy miként igyekeznek G. Osborne neves amerikai paleontológus feltevéseit alapul véve egyes teológusok a tudományt és a vallást (az evolúció tanát és az isteni teremtés dogmáját) „összebékíteni". Megállapítja, hogy „a materialisták és idealisták közti elkeseredett harc jelenleg az emberi tudat keletkezésének, valamint az agy és a magasabb rendű idegtevékenység kölcsönös kapcsolatának kérdése körül folyik". (83. o.). Szól az ezzel kapcsolatos idealista nézetekről, de — helyesen — nemcsak a már rég megcáfolt naiv idealista tanokra utal, hanem felhívja a figyelmet a „modernebb" változatokra, pl. G. Eccles angol fiziológus állásfoglalására, is. (84. o.) Egyúttal kifejti a modern tudomány álláspontját e kérdésekről.

Sajátos formában vetődik fel a biológiában a „célszerűség" filozófiai fogalma. Erről ír *Ákos Károly* a tanulmánya, „Gépiesség és célszerűség" c. fejezetében. Az ezzel kapcsolatos idealista felfogásokat bírálva egyben az észlelhető jelenségek népszerű formába öntött materialista magyarázatát adja. A gondolkodás tudományos kérdéseiről szólva a szerző néhány logikai jellegű kérdést is érint.

*

Befejezésül ismét le kell szögeznünk, hogy a *Tudomány és Emberiség* e kötetének magyar nyelvű kiadásával igen jelentős népszerű-tudományos mű került a magyar olvasóközönség elé. Kétségtelenül nagy elismerés illeti a kötet szerkesztőjét, *Szalai Sándort*, fordítóit (Ákos Károlyt, Bernát Istvánt, Fazekas Erzsébetet, Gráff Györgyöt, Kende Lászlót, Mályusz Miklóst, Nagy Ernőt), a szerkesztőségi és a nyomdai dolgozókat, valamint az Akadémiai Kiadót egyaránt a gondos szerkesztésért, a kitűnő fordításért s a tetszetős és technikailag is magas színvonalú nyomdai kiállításért.

Kétségtelen, hogy ismertetésünk alig érintette ennek a színvonalas népszerű-tudományos műnek a fentebb már említetteken túli negativumait. Persze ilyenek is akadnak, a könyv értékei mellett azonban nem lényegesek, s inkább csak a következő kötetek szempontjából érdemelnek említést. Így például kétséges, hogy Ákos Károly — egyébként igen jó — cikke a tartalmánál fogva beillik-e „A Föld" c.

fejezet tanulmányai közé. Ugyancsak problematikus a margón levő magyarázó ábrák nagy színvonalbeli különbsége, továbbá az, hogy egyes margójegyzetek olykor jelentősen eltérnek az adott tanulmány tárgyától. Egyik-másik szerkesztői megjegyzés nem járul hozzá a magyarázandó anyag jobb megértéséhez.

„Népszerűen és pontosan mindarról, ami a világ tudományában a legfontosabb" — idézzük ismét a kötet mottóját. Tudjuk, hogy e könyv egy sorozat első kötete, s így nyilvánvaló, hogy a további kötetek anyaga tartalmazza majd azt a sok érdekes témát, amely ugyancsak igényt tart arra a címre, hogy „a világ tudományában a legfontosabb" legyen. Gondolunk itt a kémiai tudományok szerteágazó s mind jelentősebbé váló kutatási területeire, az energetika problémáira, a kibernetika új eredményeire és távlataira, néhány új tudomány (bionika, ergonómia, gerontológia stb.) rohamos fejlődésére és alkalmazási lehetőségeire, s a fontosabb társadalom-tudományok érdekesebb vizsgálati területeinek és eredményeinek bemutatására. Úgy gondoljuk, hogy azok az olvasók, „. . . akik feszült érdeklődéssel figyelik a haladás útjait és a világ sorsát . . . akik mindenkor ismerni akarják a tudomány legutóbb kimondott szavát," (7. o.), érdeklődéssel várják ennek az évkönyvnek a folytatását, a *Tudomány és Emberiség* további köteteit is.

Bóna Ervin

A biológia és orvostudomány egyes filozófiai problémáiról[1]

A biológia és az orvostudomány filozófiai jelentőségét nemcsak az adja, hogy egyik is, másik is a biológiai lét (a legmagasabb szintű természeti mozgásforma) problémáival, a mindenkit érdeklő *élet* nagy kérdéseivel foglalkozik, hanem e tudományokhoz a *társadalmi lét*, az emberi boldogulás jelentős problémái is kapcsolódnak. S ezek nem jelentéktelenebb kérdések, hiszen az ember tudatosan is igyekszik saját életének értelmet, tartalmat szerezni, s egzisztencialitása lényegesen több, mint a biológiai lét puszta megnyilvánulása. A biológia és a medicina tehát azon tudományok közé tartozik, melyeknek — úgyszólván — legtöbb közük van a filozófiához, és viszont. Mégis, a biológia eddig aránylag kevés viszonzást kapott azért a fontos szerepért, amelyet a dialektikus materializmus kialakulásában játszott; az orvostudomány filozófiai problémáinak kidolgozása pedig még csak alig hogy elkezdődött. Ebben is, amabban is az idealizmuson kívül a dogmatizmusra hárul jelentős felelősség, mely még ma is komolyan fékezi a biológia, illetve a filozófia fejlődését. Vannak ugyan figyelemre méltó kísérletek a biológia és orvostudomány filozófiai problémáinak széles körű kidolgozását gátló dogmatizmus felszámolására, mindez azonban kevés, és még ez a kevés is nagyon egyoldalú.

Csakis a biológusok és filozófusok együttműködése, alkotó vitája[2] vezethet kielégítő és maradandó eredményre.

Erről tanuskodik Törő Imre, Csaba György és Ács Tamás írása is, melyet az Akadémiai Kiadó ez év elején a *Társadalomtudományi kismonográfiák* sorozatban tett közzé.

A könyvecske szerzői — biológusok és orvosok — azzal a céllal adták közre írásukat, hogy kérdésfelvetéseikkel olyan vitát indítsanak, mely előbbre viszi a vitatott problémák tisztázását. A szerzők — mint az *Előszó*ban írják — arra számítanak, „hogy mások, akik szintén természettudományokkal foglalkoznak, ugyanilyen bátran közölni fogják egyéni gondolataikat. Mert . . . mindenki, aki természettudományokkal foglalkozik, az anyagtól kényszerítve jut el a filozófiához még akkor is, ha ezt nem is kívánja tenni" (6. o.). S való igaz, ha már tennie kell, miért ne művelhetné a természettudós a tudományos filozófiát, és tudományos szinten, tudományos igénnyel? (Ennek hiánya az idealizmusban is, a dogmatizmusban is kifejeződik!) A tudományosság persze a filozófiában ugyanúgy nem adódik egyszerre és önmagától, mint a természettudományok művelésében. A biológia és orvostudomány filozófiai problémáit sem biológusok, sem orvosok, de önmagukban filozófusok sem dolgozhatják ki olyan szinten, hogy az a szaktudományok és a filozófia továbbfejlődését involválja. Újra felvetődik tehát az együttműködés szüksége. Ennek jegyében kívánatos, hogy ne csak a természettudománnyal foglalkozók, hanem

[1] Törő Imre—Csaba György—Ács Tamás: A biológia és az orvostudomány egyes filozófiai problémái. Akadémiai Kiadó. Társadalomtudományi kismonográfiák 3. sz. 1964. 128. o.

[2] A természetkutató és a filozófus más-más aspektusból vizsgálja a jelenségeket, ezért szövetségük és együttműködésük nemhogy nem zárja ki, hanem éppen hogy feltételezi a tudományos vitát.

filozófusok is bekapcsolódjanak ama sokrétű és módfelett aktuális kérdések vitájába, melyeket a könyv szerzői többnyire nemcsak felvetnek, hanem igyekeznek meg is válaszolni; mint pl.: A biológia és a filozófia viszonya (I. fej.), A fejlődés fogalma a filogenezisben (II. fej), A fejlődés fogalma az ontogenezisben (III. fej.), A lombik-baby (IV. fej.), Az indeterminizmus, a véletlen és a szükségszerűség viszonya a biológiában (V. fej.).

Az első fejezetben előbb a tudományos igazság kérdésével, a tény és interpretáció viszonyával, a bizonyítás módszerével foglalkoznak a szerzők, majd a személyi kultusz és a dogmatizmus káros hatására irányítják a figyelmet, különösen *„a Lepesinszkája-ügy"* és *„a genetikai vita"* tudományos igényű elemzése révén. *A második fejezet* sokoldalúan veti fel a fajfejlődéssel kapcsolatos problémákat: a fejlődés fogalmát, okát és módját. Bár a fejezet súllyal a filogenezis problémáit elemzi, de természetszerűleg az ontogenezissel szoros kapcsolatban. Az ontogenezis problémái *a harmadik, a legnagyobb fejezetben* jutnak túlsúlyra. E fejezet első részében az ontogenetikus fejlődés olyan alapfogalmai kerülnek ismertetésre mint differenciálódás, dedifferenciálódás, determináció és indukció. Majd *„a determinizmus és determináció problémái"*, valamint *„az egyedfejlődés genetikai problémái"* ismertetése után próbálkozás történik az ontogenetikus fejlődés fogalmának meghatározására. Ezt követően a biológiai determináció tényezőinek — a mennyiség és minőség viszonya, az élőlény és környezete, valamint az élőlény különböző részei közötti kölcsönhatás és a belső ellentmondások — elemzésére kerül sor. *A negyedik fejezetben* Petrucci olasz professzor kísérletével kapcsolatban az emberi magzat mesterséges körülmények között történő kifejlesztésének tudományos, technikai feltételeiről, valamint a kérdés erkölcsi, társadalmi vonatkozásairól olvashatunk érdekes fejtegetéseket. *Az ötödik fejezet* a célszerűség, továbbá a véletlen, szükségszerű, okság biológiai vonatkozásaihoz, a spontán jelenségek helyes értelmezéséhez ad értékes gondolatokat, biológus és filozófus számára egyaránt használható munkahipotézist.

Ezúttal természetesen csak arról lehet szó, hogy néhány kiragadott kérdéssel foglalkozzunk, mégpedig alapvetően filozófiai szempontból.

Annak ellenére, hogy a szerzők, mint írják, „még csak azt sem mondhatják el magukról, hogy korábban intenzíven foglalkoztak a filozófiai problémákkal" (5. o.), jelen könyvecskéjükben mindenesetre egy sor kérdést — megítélésem szerint — helyesen oldanak meg. Más esetekben a megoldás keresésének helyes iránya, különösen hazai vonatkozásban újszerűsége emelhető ki. Úgyhogy a könyv biológus- és orvosszerzői sok vonatkozásban számíthatnak a filozófusok egyetértésére és támogatására is. Ámde abban is egyet kell értenünk a szerzőkkel, hogy a könyv tanulmányozása során „igen sok egyoldalúsággal és hibával — hozzátehetjük, hogy ellentmondásokkal — is fog találkozni az olvasó" (6. o.).

Általában helyeselhető például a tény és interpretáció jellegére, viszonyára vonatkozó fejtegetés. Pontatlanság és bizonyos felszínesség azonban itt is adódik. Például igaz ugyan, hogy „a tények nem lehetnek idealisták vagy materialisták" (12 o.), de az is igaz, hogy az idealisták és materialisták viszonya a „materiális tények"-hez (14. o.) nagyon különböző, s ezt akkor sem szabad szem elől téveszteni, amikor a magyarázatról van szó. Így pl. több vonatkozásban is problematikus a következő megfogalmazás (bár feltétlenül van bizonyos igazságtartalma): „mivel a magyarázat feltétlenül függ a világnézettől és nem elsősorban a tényektől, több idealista és több materialista magyarázat lehetséges." (13. o.) A tényekkel való kapcsolatot illetően az idézet első részében az idealista és materialista jellegű magyarázat közé egyenlőségjel kerül, hiszen a magyarázat általában — úgymond — nem elsősorban a tényektől, hanem a világnézettől függ. Ez csak felszínes igazság, mert egyik esetben a világnézet maga is „materiális tények"-től függ; az idealista világnézet viszont alapjaiban független a tényektől. Úgyhogy a materialista magyarázat esetében a világnézettel való kapcsolat nem jelent valamiféle függetlenülést a tényektől, éppen ellenkezőleg, egy interpretáció szubjektivitása annál kisebb, minél többrétű és többirányú a tényekkel való kapcsolata, s ez jelentős mértékben attól is függ, hogy milyen fejlettségű materialista világnézet (filozófia) alapján jött létre. A többféle materialista magyarázat lehetősége is lényegében ezzel kapcsolatos, és persze azzal is, hogy a dolgok sokrétű összefüggései, különböző szintű lényegei nem egyszerre tárulnak fel, sőt a lényegi összefüggést, folyamatot, ugyanazon szinten is különböző irányból lehet megközelíteni. Éppen ezért a genetikában is jogosan beszélnek a szerzők többféle materialista elméletről, hiszen a genetika rohamos fejlődése következtében mostanára már a génelmélet is egyre inkább materialista tartalommal és értelemmel telítődik. Ezzel kapcsolatban azonban azt sem kellene a

szerzőknek tudomáson kívül hagyniuk, hogy változott (idealista, metafizikus, pozitivista stb.) formákban továbbél a morganista genetikai iskola számos és gyakran fölöttébb káros világnézeti hibája is, amelyeket nem lehet csupán azzal a megállapítással negligálni, hogy a komoly genetikai kutatások az ún. morganista irányzaton belül sem ezeknek a segítségével történnek.

Csak helyeselni lehet azt a szenvedélyességet, mellyel a dogmatizmus és személyi kultusz káros hatásai ellen lépnek fel a szerzők. Különösen a biológia és filozófia, a kísérleti és elméleti munka kapcsolatának eltorzulására vonatkozó fejtegetések érdemelnek különös figyelmet. Nagyon indokolt és ma is időszerű annak hangsúlyozása, hogy általános elméleti, filozófiai tételek, ha mégoly igazak is, nem helyettesíthetik a megismerés kísérleti szakaszát, nem védelmezhetnek meg rossz kísérleti metodikát és hibás kísérleti eredményeket. Ma is gyakran kísért még az a módszer, hogy természettudományos kísérletek hiányában filozófiai tekintélyekre történik hivatkozás. A könyv szerzői teljesen jogos és igazságos harcot folytatnak az ilyenfajta meddő, dogmatikus eljárás ellen, s az csak természetes, hogy e harc közben adódnak kisebb-nagyobb problémák.

Talán legtöbb probléma a fejlődéssel kapcsolatban jelentkezik, s nemcsak azért, mert az ezzel kapcsolatos fejtegetések terjedelemben is felölelik a könyvecske mintegy felét, hanem mert helyenként egyoldalúságuk is igen nagyfokú.

Általában a fejlődés jellegére vonatkozóan meg kell jegyeznünk, hogy nem egy esetben azonos értelemben szerepel a fejlődés, valamint a mozgás, változás fogalma. Például az ilyen fogalmazásban: „A természetben minden mozgásban, változásban van, *ha pedig* minden fejlődik . . .” (33. o. az én aláhuzásom, K. L.) A következő mondat ezen kívül más problémát is felvet: „A dialektika szerint a fejlődés abszolút, és a nyugalom relatív.” (Uo.) Egyrészt a a relatív nyugalommal az abszolút mozgás helyett itt az „abszolút” fejlődés állítódik szembe. S a kontraszt annál élesebb, mivel a következő oldalon, és később több ízben, maguk a szerzők is megjegyzik, hogy a változás nem azonos a fejlődéssel. Másrészt a fenti mondatban nemcsak a fejlődés fogalma nincs helyén, hanem az „abszolút” jelző is illetéktelen. S ez, mint a fejtegetésekből egyértelműen kiderül, nem véletlen fogalmazásbeli vagy terminológiai pontatlanság, hanem hibás filozófiai koncepció, amelynek a biológiára történő adaptálása jelentős bonyodalmak árán sem sikerülhet megnyugtatóan a szerzőknek.

A dialektika szerint ugyanis a fejlődés távolról sem abszolút. Egyrészt korántsem minden változás fejlődés, visszafejlődési folyamatok is vannak; másrészt a fejlődés-visszafejlődés szoros kapcsolata egy adott fejlődési folyamatban is legalább kétféleképpen fejeződik ki; abban is, hogy a fejlődés sohasem egyenes vonalú, mindig tartalmaz kisebb-nagyobb töréseket, zeg-zugos kitérőket, sőt visszaeséseket; és úgy is kifejeződik a fejlődés-visszafejlődés kapcsolata egy adott folyamatban, ahogyan arról Engels írt: „A fő dolog az — olvasható *A természet dialektikájá*ban —, hogy a szerves fejlődés során megtett minden haladás egyszersmind visszafejlődés, mert *egyoldalú* fejlődést rögzít, s elzárja a sok más irányban való fejlődés lehetőségét.” (Szikra, 1952. 316. o.) A fejlődés és visszafejlődés egységén belül persze a fejlődést kell alapvetőnek tekintenünk, mert objektive ez teszi lehetővé a visszafejlődést, amely tehát csak amannak alapján érthető, magyarázható meg.

A fejlődés fenti egyoldalú, abszolutizált felfogása az ontogenezissel foglalkozó részben még kifejezettebben jelentkezik. Volna még több mondanivaló is a filogenezissel kapcsolatban, de már csak két rövid megjegyzésre szorítkozom. Jobban mondva az egyik csak néhány kérdőjel, amelyet a következő mondat idézhet fel az olvasóban: „Mendel volt mégis az, aki a fajok keletkezését új alapokra helyezte.” (49. o.) Az egyik kérdőjel arra kíváncsi, hogyan helyezte Mendel új alapokra a fajok keletkezését? Ez ugyanis nem derül ki a szövegből. A másik kérdőjel pedig arra vonatkozik, hogy ha ez így van, akkor mit cselekedett Darwin? Erről ugyan szó esik több helyen, de a fenti mondat azokat a megállapításokat is kérdésessé teszi. Azt is meg kell azonban jegyeznem (s ez a második megjegyzés), hogy a fenti és néhány hasonlóan kérdőjeles mondat (mint pl. „. . . . egyetlen olyan kritériumot sem ismerünk, amelynek alapján egy fajt fejlettebbnek mondunk egy másiknál . . .” (35. o.) ellenére a filogenetikai fejlődés problémáinak felvetése és többirányú elemzése feltétlenül hasznos és szükséges. Nem állítható ugyan, hogy az az ismétlődő gondolat, mely szerint „a fejlődés a fennmaradást biztosító változás” (50. o.), kielégítően jellemzi a filogenetikai fejlődés ismérvét, de a fejezet egészében véve komoly ösztönzést jelent a fejlődés filogenetikai problémáinak tisztázása tekintetében.

Nem ilyen egyértelmű a helyzet az ontogenezis vonatkozásában.

Áttérve az ontogenezis néhány problémájára, szólnom kell egy olyan kérdésről, mely még a filogenezissel is kapcsolatos.

Nevezetesen az „összetettség" és „bonyolultság" viszonyáról. Teljesen egyet lehet érteni azzal, hogy „lehet valami összetett, anélkül, hogy bonyolult lenne, és lehet bonyolult különösebb összetettség nélkül" (83. o.). Kevésbé megalapozott azonban szerzők azon állítása, hogy „az összetett és bonyolúlt filozófiailag nem jelent különbséget" (83. o.). Éppen filozófusok (Hegel, Engels) voltak azok, akik már régen észrevételezték, hogy az olyan kategóriák, mint „rész" és „egész" (!), „egyszerű" és „összetett" a szerves természetben elégtelenek és használhatatlanok abban az értelemben, mint a szervetlen természetben!, hogy része csak a hullának van!, hogy „a szervezet, akármilyen bonyolult *sem nem* egyszerű, *sem nem* összetett!" (Hegel: Enciklopédia. I. köt. Akadémiai Kiadó 1950. 207., 208., 216. o., Engels, A természet dialektikája. Id. kiad. 223—224. o.). S ha már a biológia területén ily élesen szétválnak ezek a kategóriák, miért azonosulnának a filozófiában?! Nem véletlen, hogy a könyv szerzői, bár a biológiára vonatkozóan is használják ezeket a fogalmakat (egyszerű, összetett, rész), lényegében nem tudnak velük mit kezdeni (lásd pl. 89., 92. o.). Csak arra utalok, hogy nem helyes pl. az egysejtű szervezet potenciáit a többsejtű szervezet egyes sejtjeinek potenciáival összevetni, s ennek alapján a többsejtű szervezet kialakulását mint a bonyolulttól az egyszerű felé történő változást értelmezni.

A dialektikus logika egyik alapkövetelménye a történeti és logikai szemléletmód egységes érvényesítése a tudományos kutatásban, minden részprobléma megoldásában, hiszen minden konkrét tárgynak, jelenségnek sajátos, egyedi története, ugyanakkor általános fejlődésdialektikája (logikája) van. Ebben a könyvecskében azonban ez az egységes dialektikus elv sajátos módon kettéhasad, mégpedig úgy, hogy a történeti szemlélet elsősorban és majdnem kizárólag csak a filogenezisre vonatkozóan érvényesül, az ontogenezisre alig-alig; ott a logikai jelleg túltengése jelenti, a sok hasznos gondolat mellett, azt az egyoldalúságot, amely — nevén nevezve a gyereket — az *ortogenezis* elvében fejeződik ki.[3]

Az a körülmény, hogy a könyv szerzői az ontogenetikus fejlődés bizonyos folyamatait, illetve állapotait Apáthy István, pontosabban Hans Driesch sajátos terminológiájával jelölik (prospektív potencia, prospektív jelentőség, 78., 81. o.), még korántsem jelenti azt, hogy a sajátos vitalizmust is átvették volna. Az ontogenetikus fejlődés elemzésére azonban kétségtelenül jellemző bizonyos fokú történelmietlen szemlélet. Ez koncentráltan jelentkezik az alábbi terjedelmes idézetben: „Az indukció hatására azok a képességek jutnak érvényre a sejtben, ill. egyedben, melyek a filogenezis által meghatározottak. A petesejtben az embrió magában foglalja évmilliók tapasztalatát, azonban ez már az oldalágakat nem tartalmazza, hanem csak a szűrt tapasztalatokat. Ez azt jelenti, hogy amikor valamely sejt megkapja az indukciós lökést, végighalad egy úton, mely út tulajdonképpen a filogenezis megismétlése, azonban e fejlődés már minden bizonytalankodás nélkül az egyenes pályán halad. Kétséges, hogy helyes-e a sejtek esetében dinamikus sztereotipről beszélni, de egészen ehhez hasonló jelenség zajlik le. A sejt örökletesen hozza magával a filogenetikus fejlődés tapasztalatait, melyek azonban egyenes pályává rendeződnek össze. Példaként talán fel lehetne hozni, hogy a gyermek azt, hogy $5 \times 1 = 5$ úgy tanulja meg, hogy $1 + 1 + 1 + 1 + 1 = 5$, tehát minden esetben ezt végig is gondolja,

[3] Az ortogenezis elve persze nem újszülött, legfeljebb megifjított, vagy második gyerekkorát élő aggastyán. A magyar biológia történetében ez az elv a század elején, Apáthy István neves zoológusunk tevékenységének idejében és következtében élte virágkorát. Apáthy — Wigand és Haacke nyomdokain haladva — nemcsak az onto —, hanem a filogenezis területén is az ortogenezis elvét vallotta, amelyet ő független vagy abszolút továbbfejlődésnek nevezett, jelezvén, hogy felfogása szerint a fajok egymástól és a külső környezettől függetlenül jöttek létre és fejlődnek. „Függetlennek neveztem ezt a továbbfejlődést — írta —, mert külső tényezők váltják ugyan ki, de lényegére, faji sajátosságaira nézve nem irányítják. Ellenben irányítják a kezdősejteknek első földi létrejöttüktől fogva meglevő és tovább nem kutatható tulajdonságai." (Apáthy István: A darwinizmus bírálata és a társadalomtan. Különlenyomat a Magyar Társadalomtudományi Szemléből. 1910. 14. o.). Apáthy több írásában hangsúlyozza, hogy a fejlődés nem bontható fel mennyiségi és minőségi változásokra, megmagyarázhatatlan maradék nélkül. Ezt a megmagyarázhatatlan maradékot Hans Driesch elméletével és terminológiájával értelmezte. A petesejt egy bizonyos részének tényleges sorsát H. Driesch az illető rész „prospektív jelentőségének" nevezte, e rész összes lehetséges sorsait együttvéve pedig „prospektív potenciá"-nak. És mit mond Apáthy? „Mennyiségek és minőségek együttes megváltozására sem bontható föl, megmagyarázhatatlan maradék nélkül, a fejlődés. Ez a megmagyarázhatatlan maradék, mely minden élőlényre s a fejlődésnek minden lépcsőfokára más, röviden az illető fejlődési fok prospektivus potenciájának mondható. Ez a *prospektivus potencia* . . . különbözteti meg a fejlődést minden más tüneménytől. Abban áll, hogy minden élőlényre nézve, mely még nem jutott el egyedi életébe a teljes kifejlettségi állapotába, létezik a faját jellemző átalakulásoknak, mégpedig nem csupán mennyileges megváltozásának, hanem *fejlődési fokoknak*, egy bizonyos, szigorúan meghatározott sorozata, melyen az szükségképpen körösztül megy s mely a külső körülményektől csak annyiban függ, amennyiben ezek a fejlődésre kedvezőek, vagy kedvezőtlenek, azt lehetővé teszik, vagy meggátolják". (Apáthy István, A fejlődés törvényei és a társadalom. Bp., 1912).

(Mindezekről azért is szükséges volt szólni, hogy az ontogenezis kapcsán, a szóban forgó könyvben használt terminológiának nemcsak az eredete, hanem értelme, jelentése is megvilágítást nyerjen.)

míg a felnőttnél az 5 × 1 fogalma az öt fogalmával azonosul, az összeadás folyamata csak történelmileg előzi meg a szorzását, de az adott pillanatban nem. Ezen példa alapján lehet elképzelni a sejt-képességek viselkedését is. A sejt fejlődését történelmileg megelőzi ugyan a filogenezis, de az indukció hatására már a leggyorsabb és legegyenesebb úton jön létre a végeredmény." (90. o.) Ez a végeredmény az egyed, melynek a fentiek értelmében nincs saját története, mert az teljesen egybeesik a törzsfejlődés „logikájával", a filogenezis „értelem szerinti rekapitulációjával" (92. o.). E szerint az egyednek nincsenek egyedi, a törzsfejlődés által nem determinált állapotai és tulajdonságai, s a környezet is csak mint a genetikailag determinált lehetőségek realizátora jut szerephez (81. o.). Az effajta egyoldalúság aligha hasznos a tudomány fejlődése szempontjából,[4] ugyanúgy, mint kizárólag a környezet szerepének folytonos ismételgetése az élőszervezet belső természetének kutatása helyett. Ma már ezek az egyoldalúságok lényegében kiegészültek, a tudomány által jelentős mértékben túlhaladottakká váltak.

A fenti álláspont, mely szerint az egyed fejlődése „egyenes pályán halad", a szerzők egyes korábbi megállapításaival is ellentétes. A 72. oldalon írják pl., hogy „a fejlődés az intrauterin életben töréseket, irányváltozásokat szenvedhet". Nem érthető persze, hogy miért csak az intrauterin fejlődésre történik itt utalás, amikor „nyilvánvaló . . . hogy a fejlődés a születéssel nem zárul le" (84. o.). Vajon az extrauterin-fejlődés nem szenvedhet-e töréseket, irányváltoztatásokat? Erre vonatkozóan sem hiányoznak a kísérleti adatok!

Sok más, filozófiai szempontból is jelentős problémáról lenne még érdemes és szükséges szólni. Így pl. arról is, hogy a preadaptációnak sem csak idealista, hanem materialista interpretációja is van! Továbbá a determinizmus és determináció problémájáról, a mennyiség és minőség kölcsönviszonyáról, a belső ellentmondásokról, az indeterminizmus, az okság, a véletlen és szükségszerű viszonyáról a biológiában stb. A lombik-baby-problémák pedig nemcsak a biológusok, orvosok, filozófusok, hanem a nagyközönség érdeklődésére is számíthatnak. Mindezekkel kapcsolatban érdekes és értékes fejtegetésekkel találkozik az olvasó, melyek nemcsak egyszeri elolvasásra, hanem továbbvitatásra is érdemesek.

Kovács László

Vincze László — Vincze Flóra: Testalkat és jellem[1]

Több, mint negyven éve tette közzé Ernst Kretschmer, a marburgi egyetem pszichiátria és neurológia professzora sajátos személyiségmagyarázatáról híres, testalkat és jellem szoros kapcsolatát hírdető elméletét. Talán e teória bonyolult lélektani kérdésekre bizonyos fokig leegyszerűsítetten válaszoló és kétségtelenül frappáns jellege okozta, hogy máig sem tünt el a tudománytörténet oly sok mindent jótékonyan magába záró süllyesztőjében, hanem eléggé elevenen él fejekben és könyvekben egyaránt, különösen a művelődő, a lélek rejtélyeivel megismerkedni kívánó, a pszichológia szempontjából azonban laikusnak tekintendő emberek között. Ezen elmélet ellentmondásainak alapos feltárása miatt csak dícséret illetheti Vincze Lászlót és Vincze Flórát a Testalkat és jellem megírásáért. Ám dícséretünk nem lehet teljes; a könyvnek — mint erre még kitérünk — súlyos fogyatékosságai is vannak.

Kretschmer elméletének legfontosabb és az addigi elképzelésekhez legtöbb újat adó része: tipológiája. Ez a pszichiáter igen jó megfigyelő volt — mint az elmúlt félszáz év lélektani rendszeralkotói általában —, és megfigyelései alapján típusokba sorolta az embereket testalkatuk és személyiségük szerint. A testalkati típusokat (piknikus, atlétikus, leptosom) összekapcsolta a lelki alkat alapján megállapított típusokkal (ciklotim, viszkózus, skizotim). Nem áll ellentétben a jó megfigyelő képességgel, hogy Kretschmer a rendszeralkotása közben a valóságtól eltávolodó spekulációkba tévedt, és teóriáit nem vetette alá egzakt tudományos metodikák ellenőrzésének. A könyv szerzői helyesen mutatnak rá a kretschmeri tipológia belső ellentmondásaira és a valóságos tényektől való távol-

[4] Még a könyv elején írják a szerzők: „Azt mondhatjuk tehát, hogy az, hogy egyik kutató a saját szemszögéből bizonyos mértékig egyoldalúan látja a kérdéseket és másként, mint a másik, a tudomány fejlődése szempontjából hasznos." (16. o.)

[1] Medicina, 1964, 220 o.

ságukra. Joggal állapítják meg, hogy az emberek többsége nem fér bele a kretschmeri felosztásba, és a jellemző testalkatú egyéneknél sem mutatkozik jelentős testalkat — lelki alkat korreláció.

Kretschmer tipológiája szoros kapcsolatban van egész személyiségelméletével. Ő a személyiséget „gyökérformákból", legegyszerűbb építőkövekből, elemi reagálási módokból (állhatatosság, elemi hangulati reakciók, az ún. hasadási készség stb.) felépítettnek tartja, amelyek bonyolult összekapcsolódására épülnek fel a magasabb rendű reakciók, a személyiség egyéb jegyei. Ezeket s ezekkel együtt az emberek nézeteit, gondolkodását, nemkülönben érzelmi, akarati relációit alapjában véve humorális-hormonális tényezők határozzák meg. Az endogén faktor ilyen túlhangsúlyozása az exogén hatásokkal (tehát a társadalommal) szemben kétségtelenül Kretschmer sajátos biológizmusát bizonyítja.

Kretschmer szerint a személyiség-reakciók specifikusak, „azaz meghatározott jellemalkatokra és élményingerekre korlátozódnak, és csak ott állnak elő, ahol egy bizonyos individualításra éppen a hozzáillő élmények hatnak". (68. o.) Innen következik, állapítják meg a szerzők, hogy bizonyos alkattal rendelkező egyének bizonyos élményekre nem reagálnak, illetve csak az egyéniségüknek megfelelő, adekvát élményekre reagálnak (jól figyeljük meg: nem a reakció lehet adekvát vagy inadekvát, hanem az exogén élmény!). „Egyszerűsítsük még tovább a tételt, s odajutunk, hogy az üzemi balesete után kiebrudalt munkás azért harcol körömszakadtáig járandóságáért, mert ez 'specifikus személyiség reakciója', s így *járadék-neurózisáért* magára vessen. A baleset, illetve a baleseti járadék megvonása az éppen 'hozzáillő élmény'." (uo.) Ez a személyiség társadalmi meghatározottságának tagadása és biológiai meghatározottságának igenlése végső soron; a személyiségnek az élményekre mint ingerekre adott reakciói alkatbiológiailag meghatározott jellemből következnek.

Érdekes egy pillantást vetnünk arra, hogy milyen viszonyban van a kretschmeri tanítás a század legelterjedtebb pszichológiai áramlatával, a freudizmussal. Bár Kretschmer elfogadja a pszichoanalízis legismertebb terminusait, személyiségfelfogásával alapjában véve szembenáll. Az ellentét közöttük a személyiség pszichikus fejlődése jellegének felfogásában van. A freudizmus sarokkövét, a gyermekkori pszichikus traumát nem ismeri el, hanem úgy értelmezi, mint „a konstitucionális reakciómódnak egy tünetét". (110. o.) A neurózis nem a külvilág által előidézett pszichikus traumák következménye, hanem azé, hogy „némely beteg veleszületett és tipikus magatartásbeli sajátosságai folytán, azaz mint egyéniség nem tud beleilleszkedni a realitások világába". (uo.) A személyiség tipikus reakciókészségeit tartja minden baj okának, s így — mint a szerzők rámutatnak — egy mélységesen pesszimista szisztémával áll elénk. A pszichoanalízis hozzá képest optimizmussal tölthet el: „a freudi trauma feloldására is több remény van; a pszichoanalitikus módszerrel kezelt beteg egyéniséget is több optimizmus töltheti el gyógyulását illetően, mint az alkat és jellem összefüggését valló pszichiáter páciensét. A traumatan legalább *egyfajta* profilaxis lehetőségét feltárja." (uo.)

A humanista joggal viszolyog Kretschmer lángelme és faj összefüggését hirdető teorémájától, és könyvünk szerzői joggal lépnek fel a fajelmélet e sajátos változata ellen. A kretschmeri fajelmélet éppen a lángelme vonatkozásában tér el más hasonló társaitól (például a fasizmustól). Mert míg az utóbbiak egy-egy uralkodó fajt választanak ki, és látnak el dicsfénnyel, addig Kretschmer a „tehetséges fajok" keveredését, mondhatnánk szükséges tenyészetét tartja helyes dolognak, és óvja más fajokkal való keveredéstől. Így például azt a tényt, hogy az olasz reneszánsz annyi tehetséges, sőt zseniális embert adott a világnak, a germán katonai arisztokrácia és a feltörekvő polgárcsaládok keveredésével magyarázza, vagyis az északi és az alpin faj keveredésével. E nézet kritikája helyesen állapítja meg, hogy ez a magyarázat, amely minden más — főleg társadalmi — tényezőt figyelmen kívül hagy, egyáltalán nem bizonyítéka annak a hipotézisnek, hogy a fajkeveredés a döntő faktor. Éppen a Kretschmer által említett kivételek, ellenpéldák mutatják, hogy „a fajkeveredés hatása a kultúra, a tehetség, a lángelme szempontjából nem törvényszerű, ellenkezőleg: kiszámíthatatlan. (198. o.) Jelenleg még nem tudunk kielégítő magyarázatot adni a tehetség és a lángelme keletkezésére sem egyéni, sem rokonsági, sem nemzeti vonatkozásban. De azt már tudjuk, hogy a virtuális tehetség érvényesülésének, kibontakozásának számtalan társadalmi feltétele is van, amelyek beható vizsgálata nélkül ennek a problémakomplexumnak az eredményes megközelítése lehetetlen. Nyilvánvaló az is — ellenpéldák sora bizonyítja —, hogy a tehetség válfajának (zenei, politikai-katonai, képzőművészeti, filozófus-költő) és az egyes fajoknak (alpin,

észak-alpin stb.) korrelációjáról beszélni — tarthatatlan álláspont. Az előítéletektől mentes gondolkodás nem az ilyen spekulatív elképzelésekhez juttat el bennünket, hanem például Lessinghez: „. . . a világ egyetlen népének sem jutott ki valami szellemi képesség nagyobb arányban, mint a többieknek. Mondják ugyan, hogy ‚mélabús angol', ‚szellemes francia'. Dehát kinek a műve ez a felosztás? A természeté biztosan nem, az mindent egyenlően osztott el valamennyi nép között. Éppannyi szellemes angol van, mint szellemes francia; s éppen annyi mélabús francia, mint mélabús angol; a nép zöme azonban egyik sem a kettő közül." (203. o.)

*

Néhány mozaikkockát raktunk össze Vincze László és Vincze Flóra könyvéből, főleg olyanokat, amelyek azokra a helyénvaló kritikákra mutatnak rá, amelyekkel a szerzők Kretschmert illetik. Ezekután lássuk azokat a fogyatékosságokat, amelyeket bevezetőben jeleztünk.

Felsorolásuk azért is fontos, mert nem csupán a szóban forgó könyvre jellemzőek, hanem többé-kevésbé általánosak a hazai „kritikai irodalomban".

1. Az egyik fő kifogásunk a könyvvel szemben az, hogy a kretschmeri tanok cáfolatánál logikailag és szaktudományosan nem mindig kielégítő módszert alkalmaz. A könyv fő módszere az immanens kritika, ami filozófiai műnél teljesen elégséges lehet esetleg, de szaktudományos munkánál a belső ellentmondások feltárása — ha szükséges is — nem elegendő. Két-három könyv szövegét önmagában elemezni és bírálni, esetleg néhány közismert ténnyel való ellentétét megállapítani sokkal könnyebb, mint hivatkozott kísérletek hitelességét ellenőrző kísérletekkel cáfolni, feltételezett korrelációk helytálló voltát matematikai statisztikai számításokkal kétségbe vonni és így tovább. De ez a nehezebb út kétségtelenül a célravezetőbb és tudományosan megalapozottabb, hihetőbb eredményt adó lett volna.

Ez annál is inkább említésre méltó, mert a szerzők gyakorlatukhoz ideológiát is gyártanak. Így írnak: „Érveink nem laboratóriumi statisztikákból táplálkoznak, hanem az életben, a valóságban gyökereznek." (204. o.) Ez így tartalmatlan és egyúttal igaztalan is. Nyilvánvaló, hogy az adekvát módszerek, amelyek a laboratóriumi kísérletekben és az ezek alapján végzett statisztikai számításokban jutnak érvényre, s amelyeket a gyakorlat verifikál, nem állíthatók szembe az élettel, a valósággal. A tudományok történetének számos nagy felfedezése indult laboratóriumból, s hogy a pszichológiánál maradjunk, Wundt éppen laboratóriumi kísérleteivel tette tudománnyá a pszichológiát (ezzel többet is használt neki, mint mondjuk Freud, aki pedig igazán életszerű megfigyelésekből alkotta meg teóriáit).

Ugyancsak a könnyebb út választásából eredő fogyatékosságok eltakarásának tűnik az alábbi, egyáltalán nem meggyőző fejtegetés: „Ez a valóság elemzéseink közben olykor egyéni esetek elemzésének formájában jelenik meg, utalás alakjában azonban abban a világméretű ‚kísérletben', melynek célja igazi emberi életfeltételek megteremtése." (uo.) Az igazság kritériumát jelentő gyakorlat ilyen vulgarizálása egy lépést sem jelent előre.

2. Egyenesen folyik az alkalmazott módszerből a bírálat negativisztikus jellege. Ezen azt értjük, hogy éppen a kiegészítő, ellenőrző kísérletek, elemzések, számítások hiánya miatt a könyv nem lépi túl a kritika szűk kereteit, érdemben meg sem kísérli a problémák pozitív megoldását adni. Ez annál is inkább említésre méltó, mivel szerzőinknél nem az első eset (lásd Piaget- és Szondi-kritikájukat), vagyis láthatólag alapvető módszerükké válik. A pusztán negatív jellegű bírálat is jogosult bizonyos határok között, de e határokon túl már a fejlődés gátjává válhat, hiszen a tudományokat mindig a pozitív megoldások vitték és viszik előre, akkor is, ha a helytelen tételek kritikája adja a kezdő lökést. Kit érdekelnek ma már Eugen Dühring úr poros nézetei; Engels klasszikus művében mindenki a marxizmus tételeinek *pozitív* kifejtését keresi! Ezt az értéket a legmegalapozottabb vagdalkozás sem pótolja.

3. Ha el is tekintünk a pozitív megoldás igényétől — amitől valójában persze nem tekinthetünk el —, s a könyvet csak önmagában nézzük, úgy mint egy életmű legfontosabb faktorainak értékelési kísérletét, akkor külön hiányoljuk a *teljes* képet Kretschmerről. Nem extenzív értelemben kívánnánk teljességet, valami végnélküli, aprólékos szövegelemzést, hanem Kretschmer igazi arculatának megrajzolását szerettük volna látni, intenzív, tárgyilagos és sokoldalú elemzését, elhelyezését a pszichológia és a pszichiátria történetében — semmivel sem nagyobb terjedelemben a mostaninál. (Bár az ilyen jellegű könyvtől ma még nem követelhető meg, nem ártott volna, ha filozófiailag is mélyebb megvilágításban olvashatunk Kretschmernek a világ legáltalánosabb törvényeiről vallott nézeteiről.) Ezért azután Kretschmernek a könyvben adott teljesen negatív megvilágítása után némileg meglepően hat, amikor a szerzők „természettudós, materia-

lista" jelzővel látják el (112. o.). Nem mintha nem lenne valóban természettudós és — bizonyos határok között — talán materialista is, de ennek kijelentése bizonyítás és elemzés nélkül nem elegendő — különösen ilyen alaptónusú bírálat esetében.

4. Nemcsak módszerbeli, hanem elvi, tartalmi kifogások is felmerülnek a könyvvel szemben. Talán mindenekelőtt az, hogy belső és külső, biológiai és társadalmi, alkati és környezeti viszonyát nem tárgyalja valóságos összefüggésében és kölcsönhatásában. Az egyoldalú kretschmeri alkat-aspektus kritikája feltétlenül helyénvaló, de már nem helyeselhető a szokott, de nem megszokható magyar — vagy talán nem is csak magyar — nemzeti sajátosság: az „átesés a ló tulsó oldalára", az alkat és az alkat—környezet dialektika háttérbe szorítása.

Ezt látjuk például Kohlhase történelmi alakja kretschmeri felfogásának értékelésében. Amennyire helyeselhető az egyoldalú pszichiátriai szemlélettel szemben a társadalmi-történelmi elemzés szükségességének hangsúlyozása, annyira nem fogadható el, hogy a szerzők teljesen tagadják Kohlhase személyiségének szerepét életsorsának alakulásában, a történelmi eseményekkel való kapcsolatában („. . . teljesen mindegy, vajon békés vagy harcias természet volt-e Kohlhase". — 92. o.) Nyilvánvaló, hogy nem mindenkiből lett vona az, aki Kohlhaséból lett, teljesen azonos külső körülmények esetén sem.

Ugyanilyen adialektikus felfogást láthatunk E. J. esetleírásában. E. J. meglett családapa korában beleszeret ifjúkori felszínes szerelmébe, és otthagyja érte családját, állását, üzleti spekulációkba kezd; megváltozik magatartása, jelleme, élete. Szerzőink ebből levonják a következtetést: „A *véletlen* élmény mint külső tényező tehát nemcsak egyszeri reagálásnak lett alapja, hanem a magatartás teljes megváltozásának is . . . A fukarságnak, a dacosságnak, a tartózkodásnak, bizalmatlanságnak stb. *egyetlen* lesújtó élmény is lehet alapja, s ugyanígy *egyetlen* felemelő élmény is megváltoztathatja a jellemet pozitív irányba . . . Azt az állítást, hogy a ‚krónikus környezeti hatások' az egészséges emberből ne a megfelelő választ váltsák ki, az élet, a valóság, a tapasztalat semmiképpen sem igazolja." (127—128. o.) Furcsa módon ez egy Kretschmerével ellenkező előjelű fatalizmus, amely szerint nem a veleszületett alkat, hanem egyetlen véletlen esemény határozza meg az ember életsorsát. Ez a nézet — Kretschmerrel ellentétben — nem a társadalmi környezetet, hanem a benne élő embert tekinti statikus, passzív tényezőnek, amelynek ebben a viszonylatban egyetlen funkciója van: az, hogy „megfelelő választ" adjon a környezet ingereire. Ha csak az említett példát nézzük, megérthetjük ennek a nézetnek téves voltát, hiszen E. J. a többi között megtehette volna, hogy elválik, újra megnősül, így életét rendbehozza; vagy leküzdi fellángolását, és folytatja addigi harmonikus életét; vagy nem válik el, de kettős játékba kezd — és még felsorolhatnánk néhány lehetséges — és kórosnak semmiképpen sem mondható — változatot. Könnyen átlátható, hogy nincsen semmiféle „megfelelő válasz", hanem az ember magatartása környezet és személyiség bonyolult kölcsönhatásának eredőjeként jelenik meg, ami viszont a fenti szimplifikálást és fatalista felfogást nem igazolja.

5. Az ellenkező végletbe esés, a kretschmeri probléma-megoldásnak alapos elvetésével együtt maguknak a problémáknak negligálása egyéb kérdések kapcsán is észrevehető. Így például egyhelyütt ezt olvassuk: „. . . mert az ember egyszerre természet és társadalom, a típusalkotás olyan nehézségekbe ütközik, amelyeknek leküzdése eddig nem sikerült, s talán nem is sikerülhet. Ezen a nehézségen csak a művészet, s ezen belül is csak a szépirodalom tudott úrrá lenni. Maga a principium divisionis többszörös, illetve annak kell lennie. A változatok nagy száma éppen ebből áll elő." (80—81. o.) Ez az agnoszticizmus egy hibás szillogizmusra támaszkodik. Kretschmer tipológiája használhatatlan, tehát minden tipológia használhatatlan! A szerzők — helyesen — harcolnak a pedagógiai pesszimizmus ellen, s közben maguk a tudományos pesszimizmusba esnek.

6. Mint már hangsúlyoztuk, a könyv megfelelően tárja elénk, hogy testalkat és jellem Kretschmer által feltételezett összefüggése, szoros kapcsolata lényegében spekuláció, nem felel meg a valóságnak. De nem teszi meg azt, ami feltétlenül feladata lenne: legalább programatikusan megmutatni, hogy merre keressük a szomatikus és a pszichikus jelenségek korrelációjának módozatait. Az a gyanunk, hogy szerzőink nem is ismerik el ennek a korrelációnak a létezését. Legalábbis erre mutatnak alábbi soraik: „Igaz az is, hogy bizonyos betegségek: az ivarmirigyek működésének pubertáskori zavarai, gyermekkori agyvelőgyulladás, tehát valóban szomatikus folyamatok következtében a szociális érzék károsodást szenvedhet, de a normális érzésvilág alapjainak ez a szétrombolódása általános következtetés levonását semmi esetre sem teszi indokolttá." (64.o.) De hát akkor mit tesz indokolttá?

7. Végül említsük meg, hogy a könyv, metafizikus módon, a normális s a kóros személyiséget teljesen elválasztja egymástól. A mennyiségi szemlélet elutasítása és a „nincs normális ember" jelszó cáfolata feltétlenül indokolt. Annál kevésbé indokolt azonban az ellenkező végletes vélemény: „. . . . az emberek vagy normálisak, vagy nem normálisak, és a két kategória közötti szakadék — ha nehéz is a határvonal meghúzása — nem hidalható át átmeneti formák beiktatásával." (116—117. o.) Ez metafizikus „vagy-vagy" felfogás, amely nem tudja elképzelni mennyiség-minőség dialektikáját.

Éppen mivel a gyakorlat nem igazolja a szerzők által feltételezett szakadékot normális és kóros között, nem érthetünk egyet a könyv alábbi passzusával: „Kretschmer a pszichiátria felől közeledik a lelki mechanizmusok magyarázatához s útja így zsákutcába vezet." (112. o.) Bár természetesen a lelki mechanizmusok más megközelítési módjait is jogosultnak ismerjük el, a pszichiátriai megközelítés elvben nem jelent zsákutcát. A kórbonctan és a kórélettan is elősegítette az anatómia és a fiziológia fejlődését! És jónéhány háznak össze kellett dőlnie hibás, mondhatni „kóros" tervezés és építkezés miatt, míg az építészet mai alpelvei kialakultak. Így a kóros lelki mechanizmusok gondos tanulmányozása is hozzásegíthet a lelki mechanizmusok megértéséhez általában.

Rudas János

Zrinszky László: Makarenko etikai nézetei[1]

A szerző a pedagógia és a marxista etika szempontjából egyaránt fontos feladatra vállalkozott, amikor feldolgozta a nagy szovjet pedagógus erkölcsre vonatkozó, ma is aktuális nézeteit.

Zrinszky elemzéseiből plasztikusan kirajzolódnak a kommunista erkölcs Makarenko kifejtette elveinek, normáinak és összefüggéseinek a körvonalai. Világossá válik, hogy a marxista pedagógiai gyakorlat elképzelhetetlen a kommunista erkölcs legfontosabb elveinek, normáinak és kategóriáinak bizonyos szintű tudatos alkalmazása nélkül, de az is bebizonyosodik, hogy a marxizmus-leninizmus általános ismerete és saját pedagógiai gyakorlatuk alapján a gyakorlati pedagógiával foglalkozó nevelők is igen sok olyan összefüggést tudnak feltárni, amelyekkel nagy mértékben fokozni lehet az erkölcsi nevelés hatékonyságát. Makarenko sem szisztematikusan foglalkozott etikával, nem adott egy rendszeres ,teljesen kifejtett marxista etikát — „csak" a nevelés szempontjából foglalkozott az erkölcs kérdéseivel —, mégis sok olyan általános összefüggésre rátalált, amelyeket be lehet és be is kell építeni egy rendszeres marxista etikába. Természetesen nem téveszthetjük szem elől, hogy Makarenko azért is kényszerült az erkölcs kérdéseivel oly részletesen foglalkozni, mert korában a marxista etika egészében kidolgozatlan volt, munkássága tehát egyben a marxista etika megszületésének és kidolgozásának egyik fontos történelmi szakaszát is jelenti.

Zrinszky könyve két fő részre oszlik: I. Makarenko az etika (szerintünk pontosabb lett volna erkölcsöt írni) alapkérdéseiről, II. Makarenko az erkölcsi nevelés alapproblémáiról. Az első rész kiemeli Makarenko sok fontos megállapítását az etika és pedagógia viszonyáról. A kettő szükségszerűen szoros kapcsolatát domborítja ki az a makarenkói megállapítás, mely szerint a pedagógia feladata, hogy „messze előre megtervezze az új, tipikusan szovjet ember tulajdonságait". Makarenko jól látja, hogy a kommunista nevelés komplex feladat, és hogy a nevelés elveinek a kidolgozásával egy sor fontos tudomány hivatott foglalkozni, így a pedagógia pszichológia és természetesen a marxista etika is. A marxista etika nagymértékben elősegíti azt, hogy a „megtervezés" elvi alapjai tisztázódjanak, hiszen elsődleges feladata éppen az új típusú ember erkölcsi tulajdonságainak a tisztázása és kifejtése. A fenti tudományok egymásra utaltságát Makareno egész életműve bizonyítja, amelyben az erkölcsre vonatkozó megállapítások elvi alapul szolgáltak a marxista pedagógia nevelési elveinek és módszereinek a kialakításához. Helyesen írja erről Zrinszky: „A pedagógia szolgálatában áll Makarenko egész erkölcstani munkássága, ami lehet egyoldalúság valamiféle etikai enciklopédia szempontjából (amilyennek a megalkotása természetesen sohasem volt Makarenko szándékában), de annál örvendetesebb azok számára, akik azért tanulmányozzák Makarenko etikai elveit, mert

[1] A szocialista pedagógia könyvtára. Tankönyvkiadó 1964. 218 o.

kommunista embereket akarnak nevelni." (8—9. o.)

Bár Zrinszky helyesen bírálja azt a a törekvést, hogy egy szisztematikus etikát keressünk Makarenkónál, bizonyos értelemben mégis maga is beleesik ebbe a hibába, amikor Makarenko erkölcsi nézeteit a mai marxista etika kidolgozottságának szemszögéből rendszerezve vizsgálja. Zrinszky mintegy a mai marxista etika vázlatát építteti fel Makarenkóval, pedig világosan látja ő is, hogy Makarenkónak ez nem is volt szándékában. Zrinszky rendszerezése viszont ügyesen kidomborítja Makarenko megállapításainak a lényegét és etikai hagyatékának gazdagságát, sokszínűségét.

Nézetünk szerint helyesebb lett volna abból kiindulni, amiből Makarenko indult ki. Makarenko világosan látta, hogy az új erkölcsi tanítás nem lehet puszta morálprédikáció, hanem megköveteli olyan társadalmi élet megszervezését is, amelyben az új erkölcsi elvek és normák ki is teljesedhetnek és ki is teljesednek.

Makarenko jól látja az erkölcs osztályjellegét: „. . . se a biológia, se a logika, se az etika nem határozhatja meg a magatartás normáit. Ezeket a normákat minden adott pillanatban osztályszükségleteink és harcunk határozzák meg." (15. o.) Ugyanakkor azt is észreveszi, hogy vannak olyan általános normák, amelyek minden osztálytársadalomban megtalálhatók (mint például a „Ne lopj!"), és vannak olyanok is, amelyek minden társadalmi formában megtalálhatók (mint például a „Tiszteld atyádat és anyádat!). Világosan meglátja, hogy e normák népi eredetűek, csak később épültek be a különféle valláserkölcsi rendszerekbe, s hogy ezekben egészen más helyet foglalnak el, mint a kommunista erkölcs rendszerében.

Makarenko életművében jelentős helyzet foglal el a kollektivizmus erkölcsi és pedagógiai problémája. Zrinszky ezt a kérdéscsoportot az irodalomban eddig szokásos bizonyos leegyszerűsítésektől eltérően sokoldalúan és gazdagon tárgyalja, Makarenko nyomán különböző kollektivákat különböztet meg, s elemzi funkcióikat és pedagógiai lehetőségeiket. Jelentős helyet szentel a családnak mint a társas élet egyik alapvető közösségének az elemzésére. Makarenko igen sokat és mélyen foglalkozott a nemi élet kérdéseivel is, ahol alapvető követelményként szabta meg, hogy az ember a nemi életében „állandóan összhangban legyen az élet másik két tényezőjével, a családdal és a szerelemmel", az ember a szerelemben is legyen ura önmagának.

Igen fontosak Makarenkónak az erkölcsi kategóriákra és összefüggéseikre vonatkozó fejtegetései, annál is inkább, mivel az erkölcsi kategóriákkal való foglalkozást egy időben a marxista etikusok elhanyagolták; pedig e nélkül nem lehet teljes az etikai vizsgálódás, hiszen az erkölcsi kategóriák az erkölcsi élet olyan oldalait tárják fel, amelyeket nem tükröznek sem az erkölcsi elvek, sem az erkölcsi normák. Meg kell jegyeznünk, hogy Makarenkónál — bár világosan látta, hogy az erkölcsi követelmények puszta ismerete még nem erkölcsi jelenség, főleg pedig nem erkölcsös magatartás — még nem nyernek pontos elhatárolást az erkölcsi elvek, normák és kategóriák.

Egyébként Zrinszky is szinonim értelemben használja az erkölcsi normák és kategóriák kifejezéseket, bár a marxista etika ma már világos különbséget tesz az erkölcs mint társadalmi létforma és tudatforma és az etika mint az erről szóló tudomány között. Makarenko mélyen és találóan elemez bizonyos erkölcsi kategóriákat, így a becsület, a pontosság és a boldogság erkölcsi kategóriáit. A becsületről így ír: „A mi becsületességünk a dolgozók határozott egységét követeli, tiszteletet követel minden dolgozó iránt, tiszteletet . . . minden ország dolgozói iránt." (72. o.). Ugyancsak jelentős helyet foglal el Makarenkónál a pontosság általában kevésbé méltatott erkölcsi kategóriája: „A pontosságban nyilvánul meg a közösség megbecsülése, enélkül pedig nincs kommunista etika." (90. o.) Makarenko jól látta, hogy minden erkölcsi fogalomban emberi viszonylatok fejeződnek ki elvontan. Jól látta azt is, hogy az emberi magatartás igen bonyolult eredmény, „nem csupán a tudatnak, hanem a tudásnak, erőnek, szokásnak, módszernek, merészségnek, rátermettségnek, egészségnek is eredménye, és ami a fő: a társadalmi tapasztalat eredménye". (15. o.) Már csak ezért sem elegendő, ha a nevelés pusztán a tudatra hat, mert hiszen, mint Zrinszky is helyesen leszögezi, a hátrahúzó erők hatása sem szorítkozik pusztán a tudatra, hanem jelen vannak a személyiség mélyebb rétegeiben, az erkölcsi emóciókban és szokásokban is.

Zrinszky könyvének fő érdeme, hogy Makarenko erkölcsre vonatkozó nézeteit a gyakorlati pedagógia mai követelményeinek a szem előtt tartásával elemzi. Munkája egyben annak is bizonyítéka, hogy a marxista etikának jelentős hagyományai vannak, amelyek azonban elsősorban nem kidolgozott etikai rendszerekben, hanem egyes marxista teoretikusok műveiben elszórtan lelhetők fel, ami megnehezíti felszínre hozatalukat. Így bár a Maka-

renkóról szóló irodalom meglehetősen gazdag, de nagyon keveset szól Makarenko etikai nézeteiről. Zrinszky sikeresen hozza felszínre a makarenkói életmű etikai értékeit. Könyvét haszonnal forgathatják az etikusok és a pedagógusok egyaránt. Makarenko példája pedig ismételten arra figyelmeztet, hogy a marxista etikusoknak és pedagógusoknak még szorosabban kell együttműködniük mind az új szocialista nemzedék nevelése, mind pedig az erkölcsi problémák további kidolgozása terén.

Pelle József

Logika vagy filozófia?[1]

Már elég régen megindult a többértékű logikák kiépítése, elméleti rendszerük megteremtése, s napjainkban e logikák alkalmazása a szaktudományokban eléggé elterjedt, nagy jelentőségű. A többérték alkalmazásának sikere inspirált sok kutatót arra, hogy legalább megkíséreljék a polivalens logikák filozófiai interpretációját. Egyesek túlzott reményeket táplálták, azt hitték, hogy ez az a logika, amely végre tartalmi jellegű lesz és eltekint a gyakorlatnak meg nem felelő igaz-hamis merev dichotómiájától, mert valamiféle ismeretelméleti logikává változik. E remények azonban e logikai kísérletek nem kellően mély ismeretéből, szubjektív óhajokból fakadtak. Mások hozzákezdtek a többértékű logikai rendszerek elméletének és alkalmazásának tényleges elemzéséhez az emberi megismerés és a filozófiai világnézet aspektusából. Felvetették a klasszikus tradicionális logika és polivalens logika viszonyát egyrészt, a polivalens logika és dialektika viszonyát másrészt. A válaszuk az volt, hogy logika és nem filozófia, formális logika és nem dialektika, ennyi és nem több a többértékű rendszerek értelme.

Zinovjev könyve a második típushoz tartozik. Ő az első marxista logikus, aki egyáltalán felveti a többértékűséggel kapcsolatos filozófiai problémákat, s ezekre megnyugtató tudományos értékű és tudományos argumentációval bíró megoldást ad. Éppen ezért ismertetésünkben a kifejtés és a problémák csoportosítása meg fog egyezni a könyv logikusan egymásra épülő fejezeteinek szerkezetével, de elhagyjuk a technikai apparátus nagyobb részét, amely a problémák megértése szempontjából nem elsőrendűen fontos.

Zinovjev kiindulási pontja s egyben végkonkluziója a következő két tételben foglalható össze: 1. A többértékű logika nem cáfolja a klasszikus logika elveit és tételeit, nem mond ellent nekik, hanem további általánosításukat jelenti. 2. A többértékű logika, bár árnyaltabban viszonyul az emberi ismeretek és a gondolkodási szabályok értékeléséhez, mint a hagyományos logika, nem csap át dialektikába. A többértékűséget úgy felfogni, mint a logika dialektizálását, terméketlen terminológiai vitákhoz vezet csak, és nem érinti a kérdés lényegét. Valamennyi részletkérdés tárgyalása és bizonyítása megmarad e keretek között, és Zinovjev a tényleges logikai formák szerkezetének vizsgálatán próbálja igazolni kiindulópontjának helyességét.

Kétértékű logikán azokat a logikai rendszereket értjük, amelyekben a kijelentésekhez az igazság két lehetséges értékéből (nevezhetjük igazságértéknek, logikai értéknek) csakis az egyiket lehet hozzárendelni. Jelölésekkel: 1 és 0, vagy 1 és 2, vagy *v* és *f* stb. Itt a kijelentések halmaza e halmazt kimerítő két idegen részhalmazra esik szét, az egyik részhalmazhoz tartozó kijelentéseket igaznak, a másikhoz tartozókat pedig hamisnak nevezzük. Ebben a rendszerben egyetlen igaz kijelentés sem lehet hamis és vice versa. Igen világos kifejeződése ennek a klasszikus kijelentéskalkulus.

A formalizálásra a szerző a lengyel iskola jelölési rendszerét használja. Néhány elengedhetetlenül szükséges jelölés (kisbetűkkel jelölve a kijelentéseket, nagybetűkkel a műveleteket):

Tagadás: *Nx* (nem-x) Az *N* csak a tőle jobbra levő első kijelentésre vonatkozik.

Konjunkció: *Kxy (x* és *y)*.

Megengedő diszjunkció: *Axy (x* vagy *y)*.

Materiális implikáció: *Cxy* (ha *x*, akkor *y)*.

A három utóbbi műveletnél a műveleti jelek csak a tőlük jobbra levő két kijelentésre vonatkoznak, de ezekre viszont vonatkoznak.

Ekvivalencia: *Rxy*.

A fentieknek megfelelően néhány logikai alaptörvény (tautológiák, mindig azonosan igaz kijelentések) formális átírásban:

Azonosság elve: *Rxx*.

Kettős tagadás elve: *RNNxx*.

Kizárt harmadik elve: *AxNx*.

Ellentmondás elve stb.: *NKxNx*.

[1] А. А. Зиновьев: Философские проблемы многозначной логики. Изд. Ак. Наук, Москва, 1960. 138 o.

Ha az igaz kijelentéseket 1-gyel, a hamis kijelentéseket 0-val jelöljük, akkor pl. a következő kalkulusokat végezhetjük el. Kxy = min. (x, y), vagyis a kijelentés igazságértéke = x és y kijelentések igazságértékeinek kisebbikével. Továbbá a Cxy = max. (Nx, y) kijelentés más formában így írható:

$$Cxy = 1, \text{ ha } x \leqq y \text{ és}$$
$$Cxy = 0, \text{ ha } x = 1 \text{ stb.}$$

A logikai elmélet fejlődése során sokan kételkedtek abban az elvben, amelyet így fogalmazhatunk meg: „minden ítélet igaz, vagy hamis." Ezek a kétely már korán felmerültek pl. a jövőre vonatkozó ítéleteknél (Arisztotelész), a hely és idő tekintetében határozatlan ítéleteknél, az egymást kölcsönösen kizáró tapasztalatokból kapott ítéleteknél, a modalitás problémájánál stb. A többértékű logika olyan logikai (kijelentés- és predikátum-) kalkulusok halmaza, amelyekben a kijelentésekhez kettőnél több igazságértéket lehet rendelni. Általában a kijelentésekhez az értékek véges, sőt megszámlálható végtelen halmazát rendelhetjük hozzá, amely halmaznak az igaz és a hamis csak határesetei.

A többértékű logikák történeti kialakulása fényt vet e rendszerek jellegére, természetére, irányaira is. Łukasiewicz, Post, Brouwer az intuicionizmus (főként Heyting munkái) logikájára alapozva dolgozták ki az első többértékű logikai rendszereket.

Kezdjük Łukasiewicz rendszerével. E felépítés történetileg ma már messze túlhaladott, de ez jelenti a megértés kiinduló alapját. A modális kijelentések elemzéséből Łukasiewicz arra jutott, hogy a kétértékű logika nem elég a modális ítéletek tulajdonságainak és viszonyainak (lehetséges, neutrális) leírására. Ez a „lehetséges" nem a kijelentés struktúrájába tartozó modális funktor, hanem a kijelentés struktúrájába nem tartozó, azon kívüli, a kijelentésnek a valósághoz való viszonyát értékelő valami, mint ahogy az igaz és a hamis értékelés is valami külső az ítélet struktúrájához képest. A kijelentéseket három idegen részhalmazra osztotta: igaz, hamis és neutrális kijelentésekre.

Mx: lehet, hogy x.
NMx: nem lehet, hogy x.
MNx: lehet, hogy nem-x.
$NMNx$: nem lehet, hogy nem-x (szükséges, hogy x). E jelölések esetén a modális kijelentéseket pl. a következő állítások jellemzik:

$CNMxNx$: ha nem lehet, hogy x, akkor nem-x

$CNxNMx$: ha nem-x, akkor nem lehet, hogy x stb.

Ha az igaz = 1, a hamis = 0, akkor a harmadik érték = 1/2.

Nem megyünk bele az igazságértéktáblák ismertetésébe, már csak azért sem, mert ezek nem teljesek, hiszen Tarski csak jóval később axiomatizálta a Łukasiewicz-rendszert. Ez a háromértékű logika nem tagadása, hanem általánosítása a kétértékűnek, amely az előbbinek részesete (ha $x = 1$, vagy $x = 0$).

Nézzük Post rendszerét. Post tisztán formális elképzelésekből indul ki, és a filozófiai problémákat eleve kizárta. Feltette, hogy a változók értékei n adott értékek számából kerülnek ki (1, 2, 3, ..., n), és az olyan függvényeket vizsgálta, amelyek változói értékeiket ezen n értékek halmazából nyerték. Post az igazságértékeknek semmiféle interpretációt nem ad, s ez lehetővé tette számára, hogy nagymértékben kiépítse a technikai apparátust, amely a további logikai problémák megoldásának alapját jelentette. Ez is a kétértékű logika általánosítása volt.

Brouwer és Heyting rendszerének alapját a konkrét tudományos kutatások, s különösen a matematika megalapozásának szükséglete szülte. Brouwer abból indult ki, hogy a kizárt harmadik elvének kiterjesztése az egész matematikára nem jogos, hanem csak ott lehet használni, ahol valamely meghatározott véges matematikai rendszerrel van dolgunk. Heyting példája a következő: Vegyük ezt az állítást: minden 1-nél nagyobb szám vagy maga prímszám, vagy két prímszám összege, vagy három prímszám összege. Erről a kijelentésről nem tudjuk bizonyossággal megmondani, hogy igaz-e, bár minden általunk vizsgált — véges számú — esetben igaznak találjuk. Nevezzük kivételes számnak azt a számot, amely nem elégíti ki ezt a kijelentést. Van-e ilyen szám? Ilyen számot mutatni nem tudunk, de semmiféle ellentmondásra nem jutunk, ha megengedjük a létezését. Itt a kizárt harmadik elve alkalmazhatatlan (nem hamis!). Brouwer ezért gyengíti a kizárt harmadik elvét úgy, hogy kizárja: x abszurditásának abszurditásából x következik, és erre Heyting egész logikai rendszert épít fel. Ez az elképzelés is a kétértékűség speciális általánosítása. Vagyis, mint látjuk, a kétértékű logikától a polivalens logikáig több lehetséges út vezet.

Mint ahogy a többértékű logikai rendszerek történeti fejlődéséből is látszik, a további kifejlesztésnek is három alapvető iránya alakult ki, amelyeket talán jobb egy folyamat három különböző oldalának nevezni, mert nem tiszta áramlatok, és

rendkívül összefonódnak egymással. A három irány a következő:

1. A logikai apparátus tisztán formális kidolgozása.

2. A logikai rendszerek felépítése, illetve alkalmazása abból a célból, hogy a tudományos kutatás konkrét feladatait megoldják.

3. A többértékű logikák általános elméletének kidolgozása.

Mi csak az első kettőt fogjuk röviden megnézni, mivel az axiomatikus felépítés a technikai apparátusban való nagymérvű jártasságot igényel.

Bocsvar háromértékű logikát épít fel abból a célból, hogy megoldja a klasszikus matematikai logika paradoxonjait, egyes kijelentések értelmetlenségének formális bizonyításán keresztül. Értelmes egy kijelentés, ha igaz vagy hamis, és az ilyen kijelentést tételnek nevezzük. Különbség van az állítás, a tagadás, a konjunkció, a diszjunkció és az implikáció *belső formája (x*, nem-*x*, *x* és *y*, *x* vagy *y*, ha *x*, akkor *y)* és *külső formája (x* igaz, *x* hamis, *x* igaz és *y* igaz, *x* igaz vagy *y* igaz, ha *x* igaz, akkor *y* igaz) között. A tétel szempontjából ezek a formák egyenértékűek, ha viszont *x* vagy *y* helyébe értelmetlen kijelentést teszünk, akkor az első esetben értelmetlen kijelentést kapunk, a másodikban viszont nem. Itt elsősorban a *nyelv és a metanyelv* különbségéről van szó, amelynek azután egyre nagyobb jelentősége lett a további kidolgozás során.

A háromértékű logikában, ha *x*-nek igazságértéke 1, akkor nem 3, és nem 2; ha *x*-nek nem 1 az igazságértéke, akkor vagy 2, vagy 3; ha *x* igazságértéke 1 vagy 2, akkor nem 3; ha *x* értéke se nem 1, se nem 2, akkor 3.

Kleene a formálisan felépített rendszer harmadik értékét többféleképpen is próbálja értelmezni. A harmadik érték jelentései nála: nem meghatározott, nem ismeretes, hogy igaz-e vagy hamis, lényegtelen (nem érdekel, vagy általában nem játszik szerepet), sem az igazságot, sem a hamisságot nem lehet algoritmizálni. Ennek ellenére bármelyik jelentését is vegyük a harmadik értéknek, a formális apparátus azonos marad, nem változik, az interpretációtól független.

A kvantummechanika filozófiai és logikai nehézségeinek leküzdésére próbáltak használni többértékű logikai rendszereket, főként háromértékűt, meglehetősen nagy sikerrel. Birkhoff, Neumann, Destouches, Février, Reichenbach elképzelésében közös, hogy a többértékű műveletek a kétértékű logikai műveletek általánosításai, a műveletek többségét Posttól veszik át, és kialakítanak néhány, a kvantummechanika céljainak és módszereinek megfelelő műveletet (teljes tagadás, alternatív implikáció, kváziimplikáció, kváziekvivalencia). A háromértékű logika nyelvének metanyelve a kétértékű logikához tartozik. Az itt használt három érték: igaz, meghatározatlan, hamis. A szituáció rendkívül különös, mert a kvantummechanikai törvények maguk kétértékűek, de az őket kifejező kijelentések a háromértékű logikának rendelődnek alá. Ezért Reichenbach azt gondolta, hogy a logika csupán a tudományos nyelv tökéletesítése és nem a valóság valamely szférája bizonyos általános tulajdonságainak ábrázolása.

Az *x* és *y* komplementárisak, ha viszonyukra teljesül: ha *x* igaz vagy hamis, akkor *y* nem meghatározott. Reichenbach szerint a kvantummechanika azért használ háromértékű logikai nyelvet, mert a kijelentések igazságáról vagy hamisságáról csak akkor beszélhetünk, ha kontrollálni tudjuk őket. Ha a kijelentéseket nem lehet se verifikálni, se falszifikálni, akkor a harmadik értéket, a meghatározatlant kell használni. Pl. ilyenek az ún. nem megfigyelhető jelenségekről szóló kijelentések. Ha a fizikus az elemi részecskék vizsgálatakor köti magát a makrovilágban használt módszerekhez, akkor pl. olyan kauzális anomáliákhoz jut, mint hogy a részecske egyidőben hat azon a helyen, ahol „maga nincs", vagy „a mező váratlanul pontszerű objektummá zsugorodik" stb. Szerinte a kiút: az ilyen kijelentések besorolása a határozatlan kijelentések osztályába.

De ha ez valóban csak a nyelv tökéletesítését jelenti, akkor miért éppen a kvantummechanikában alkalmatlan a kétértékű logika és nem másutt, teszi fel a kérdést Zinovjev. Destouches és Février szerint a logikai elméletek lételméletek is, a kétértékű logika ezért jó a makrovilág jelenségeinek leírására és rossz a mikrovilágéra, a háromértékű logika viszont jó a mikrovilág jelenségeinek leírására, de rossz a makrovilágéira. A probléma viszont az, hogy egyrészt a többértékű logikát használják a makrovilágban is, mégpedig sikeresen, másrészt, hogy bár egy sor helyen lehet alkalmazni a többértékű logikát, de nem csak ezt lehet alkalmazni, alkalmazása nem szükségszerű.

Nyilvánvaló: az, hogy milyen logikát alkalmazunk, függ a leírandó valóságterülettől, valamint megismerési feltételeitől.

Zinovjev a kérdést egy kissé leegyszerűsíti. Ugyanis sem fizikailag, sem filozófiailag még nem világos és nem eldöntött kérdés, hogy a mikrofolyamatokban meglevő határozatlanság objektíve jellemzi-e a mikrorendszert, vagy pedig abból fakad, hogy e rendszereket sajátosan makrojel-

legű műszerekkel ismerjük meg, és e kölcsönhatás okozza-e (sőt esetleg megismerésünk hiányosságai.) Semmiféle idealizmust nem jelent, ha azt mondjuk, hogy a többértékűség a leírás nyelvének a tökéletesítése, mert ez fakadhat alapjában véve a megismerés sajátosságaiból, hiszen egy konkrét valóságterület megismerési módszerei többfélék lehetnek, s közülük mindegyik egyaránt adekvátan írhatja az adott valóságterületet. Vonatkozik ez a kvantummechanikára is — ezt Zinovjev már jól látja —, ahol ugyancsak lehet alkalmazni kétértékű kijelentéseket, természetesen ezek mást fognak kiemelni, mint a három érték nyelvén való leírás.

Próbáljuk egy kissé részletesebben megvizsgálni a kétértékűség és a többértékűség fogalmainak jelentéseit és tartalmát. A kérdés úgy vetődik fel, hogy lehetséges-e egy olyan n-értékű kalkulus, amelynek törvényei a kétértékű logika törvényeinek (különösen az ellentmondás és a kizárt harmadik elvének) tagadásából következnek. Ha a polivalens logika a kétértékű általánosítása, akkor létrehozható ugyan egy ilyen tagadás (ekkor a kétértékű logika törvényei tagadásának hamis értéke lesz, ha az eredeti x kijelentés igaz volt), de ezek a tagadások nem lesznek az n értékű logika törvényei.

A másik felvetődő kérdés, hogy a kétértékű logika szükségszerű-e vagy csak elégséges egy n-értékű rendszer felépítéséhez. Hogy elégséges, az világos. Egy többértékű logika felépítése azonban mindig tartalmi jellegű feladat megoldását jelenti, mert olyan definíciókat és tételeket vezetnek be, amelyek alapján fejlődik a tételek egész rendszere. Ezeket igaznak fogadjuk el, ha bizonyíthatók, hiba esetén nemigaznak tekintjük őket. Az értelmetlen kifejezések már a definiciónál kiesnek.

A logika ismert „paradoxona" (a logikai elmélet felépítéséhez is logikai elmélet szükséges) csak akkor okoz nehézséget, ha pusztán a deduktív módszert ismerjük el. A különböző tudományok kiépítésénél azonban többnyire semmiféle logikára sem hivatkoznak, hanem a gondolkodás addig elért készségeit használják, amelyek a tárgyak, a tükröző szervek és a gondolkodás sajátosságaiként ráerőszakolják magukat az emberre. Vagyis a logika alapul az empirikus megfigyeléseken. A tradicionális logikában a kijelentéseknek csak egy vonatkozását vizsgáljuk, a valósághoz való viszonyukat kizárjuk. Sem az igazságot, sem a hamisságot nem definiáljuk. A kétértékűség fogalmának a következő jelentései vannak:

1. A tárgyakat tükröző kijelentések halmazának — ha a kijelentéseket a tükrözött tárgyakhoz való viszonyukban tekintjük — két osztálya van:

a) a kijelentések igazak, ha bennük a tárgyakat abba a halmazba soroljuk, amelyekhez tartoznak (ha a tárgyak helyzete olyan, amilyennek a kijelentés leírja);

b) a kijelentések nem igazak, hamisak, ha bennük a tárgyak nem azon halmazba vannak sorolva, amelyhez tartoznak (ha a tárgyak helyzete nem olyan, amilyennek a kijelentés leírja).

2. A kijelentések halmaza mint a halmazok speciális részesete a kétértékűség elve alapján egyszerűen két részhalmazra oszlik, amelyek közül az egyikbe tartozókat igaz, a másikba tartozókat pedig nemigaz (hamis) kijelentéseknek nevezzük. Ekkor — mint pl. a kijelentéskalkulusban — nincs kifejtve a kijelentések olyan tulajdonságainak definiciója, mint a tárgyakhoz való viszonyuk.

Mindkét esetben a két halmaz egyike tagadása a másiknak, érvényes a kettős tagadás szabálya, ami a tagadás egyértelműségét jelenti. A második esetben a tárgyak tényleges helyzete csak annyiban érdekel bennünket, amennyiben a tárgyak beletartoznak valamelyik halmazba. Pl. amikor azt állítjuk, hogy a kapcsoló nincs az 1-es helyzetben, tegyük fel, hogy a tényleges helyzetet írjuk le, vagyis a feltételezés szerint a kapcsoló tényleg nincsen az 1-es állásban. De ez különböző helyzeteket jelenthet. Az 1-es helyzet tagadása jelentheti a 2-es helyzet állítását (két lehetséges esetből), vagy valami 1-estől különböző helyzet állítását (3, vagy több lehetőségből). De mindkét esetben közös, hogy vagy az 1-es; vagy a nem 1-es helyzet, hanem valami más.

A megismerés fejlődése során azonban egyes lehetőségeken belül is megállapítják a megismerés számára fontos gradációkat. Pl. tárgyak bizonyos halmazát a kétértékűség elvének megfelelően osszuk A és nem-A részhalmazokra, továbbá nem-A-t B és nem-B részhalmazokra. Az x kijelentés soroljon néhány tárgyat A-ba. Vegyük x kijelentés szokásos kétértékű tagadását, Nx-et. Azaz tegyük fel, hogy „a" tárgy nem eleme A-nak, nincs olyan tulajdonsága, amelynek alapján A-ba lehetne sorolni. Ez az Nx leírja a dolgok tényleges helyzetét, mert a tárgyat nem A-ba sorolja. De ha ez kevés, és az érdekel engem, hogy vajon „a" tárgy B-be vagy nem-B-be tartozik-e, akkor a kétértékű tagadás kiegészítő kutatás nélkül nem írja le a teljes tényt: B-hez és nem B-hez viszonyítva nem egyértelmű abban az értelemben, hogy $Nx =$ vagy y, vagy Ny ($y =$ a tárgyat B-be soroló kijelentés, és a diszjunkció kizáró jellegű). A kétértékű logika alap-

jában a legegyszerűbb *attributív* jellegű kijelentésekre vonatkozik: „a" tárgynak P tulajdonsága van, és „a" tárgynak nincs P tulajdonsága. Az ilyen tagolás izomorf a halmaznak két komplementer részhalmazra (P és nem-P) való felosztásával, mert megmarad a kettős tagadás. De vegyük Kxy kijelentést és a tagadását, vagyis azt hogy a dolog másként áll, mint ahogy a kijelentés leírja, ekkor az eseményhalmaz így tagolódik:

1. Kxy által leírt eseményhalmaz.
2. $NKxy$ által leírt eseményhalmaz.

Ez tovább tagolódik:

a) $KNxy$ által leírt eseményhalmaz,
b) $KxNy$ által leírt eseményhalmaz,
c) $KNxNy$ által leírt eseményhalmaz.

A tradicionális logikában a különböző típusú tagadások nem ekvivalens jellegével kapcsolatban felmerülő kérdések ezzel analógok. Pl. itt van az „Iván könyvet olvas" ítélet. Tagadjuk: ez az ítélet nem igaz. Mit jelent itt a tagadás? Több lehetőség van: 1. Valaki olvas, de nem Iván, 2. Iván általában nem olvas, 3. Iván olvas, de nem könyvet, hanem pl. folyóiratot. Minden a logikai hangsúlytól függ. De *bármelyik* lehetséges tagadást vesszük, mindegyik hamis lesz, ha a kiinduló ítélet igaz volt.

A klasszikus logikán belül tehát mind a tagadás, mind a kétértékűség kétféleképpen értelmezhető: 1. A tagadást mint valami meghatározatlant értjük. Nx ekkor azt jelenti, hogy a dolog nem úgy áll, ahogyan x-ben róla szó van. A kizárt harmadik elvének alakja: x kijelentés vagy i igazságértékű $(x = i)$, vagy nem $(x \neq i)$. 2. A tagadást mint valami határozottat értjük. Ekkor a tagadás a pontosan meghatározott kijelentésekből a másodikat állítja. A kizárt harmadik elvének alakja: vagy $x = i$, vagy $x = k$. A kétértékűség rendszerint ezzel a második értelmezéssel fonódott össze, és a kétértékűség második értelme az első értelem alesete. A második értelmezés csak a kétértékű logikában érvényes, míg az első értelmezés megmarad bármely n-értékű logikában is.

Bár továbbra sem hagyjuk el a logika területét, most mégis inkább a logika és filozófia határproblémáit nézzük meg tüzetesen, azt a kérdést, hogy a többértékű logikai rendszereknek milyen gnoszeológiai természetük van, tükrözik-e a valóságot vagy sem, miképpen értelmezik az igazságértékeket. Az ismeretelméleti interpretációnak két alaptípusa van. 1. A logikai rendszer (a kijelentésváltozók jelei, igazságértékük, kijelentésfüggvényük) és a konkrét tárgyi terület elemei (a tárgyak, tulajdonságaik, a tárgyak kölcsönviszonyai) közötti megegyezés megállapítása. Ebben az esetben a logikai rendszer *modell*, a tárgyi terület valamiféle imitációja. Itt az igazságértéket rendszerint mint valami jelhalmazt definiáljuk. Az igaz, a hamis és a határozatlan nincsenek definiálva, hanem a konkrét terület terminusaival vannak helyettesítve. Pl. Az x kijelentést megfeleltetjük „az ‚a' kapcsolóval", a kijelentés igazságát pedig a kapcsoló lehetséges állapotainak egyikével (mindegy, melyikkel), i-vel. Így az „x igaz" kifejezés — a fenti értelmezésben — transzformálódik az adott tárgyterület nyelvére olyan kifejezéssé, hogy: „a" kapcsoló i állásban van. Természetesen az csak tőlünk függ, hogy melyik igazságértékeket feleltetjük meg i-nek, megfeleltethetnék éppenúgy a hamisat is. 2. A második értelmezés a logikai rendszernek egy olyan használatát tételezi fel, amely támaszkodik az igazságértékek definíciójára (legalábbis ha háromértékű logikáról van szó), és nem veszi figyelembe a tárgyi terület konkrét természetét. Az igazságértékeknek megfelelő terminusokat (általában jeleket) mint a megismerés folyamatát jellemző fogalmakat definiáljuk. Pl. „a" kapcsoló ki van kapcsolva kijelentés akkor igaz, ha „a" kapcsoló tényleg ki van kapcsolva. Ebben az esetben a kijelentésnek a valósághoz való viszonya a fontos, s teljesen mindegy, hogy milyen a konkrét tárgyi terület természete, mert az igazságérték független attól, hogy fizikai tárgyról vagy logikai objektumról, pl. kijelentésről mondunk-e kijelentést. Ennek megfelelően pl. „x kijelentés igaz" kijelentés akkor igaz, ha x tényleg igaz.

Eddig az derült csak ki, hogy milyen alapon közeledünk az igazságértékekhez, de hátra van még az, hogyan lehet konkrétan definiálni a logikai értékeket. Induljunk ki Destouches és Février példájából. Egy mérőműszer skáláján legyenek 1-es, 2-es, 3-as állások, és a mérőműszer mutatója csak ezekre mutathasson. A közbülső helyzeteket az egyszerűség kedvéért kizárjuk. Vegyük most a következő kijelentéseket:

1. A mérőműszer mutatója az 1-es állásra mutat,
2. A mérőműszer mutatója a 4-es állásra utat,
3. A mérőműszer mutatója az 1-es, a 2-es és a 3-as állások egyikére mutat.

Az 1. kijelentés igaz, ha a mutató az 1-esre mutat, és hamis, ha a mutató a 2-esre vagy a 3-asra mutat. A 2. kijelentés mindig hamis. A 3. kijelentés pedig mindig igaz lesz. Nyilvánvaló, hogy itt az igazságértékek a valósággal való összevetés alapján vannak definiálva. Ez a probléma átvezet minket a logikai szemantika szférájába. Jelöljön ugyanis $P(a)$ egy kijelentést,

amely arról szól, hogy néhány *(a)* tárgynak bizonyos *(P)* tulajdonsága van („a" kapcsoló ki van kapcsolva, „a" szám nem páros stb.). Vessünk össze egy ilyen típusú kijelentést egy adott szituációval. Létezik-e egyáltalán az adott szituációban „a"? Ha nem, akkor a kijelentést nem tekinthetjük sem igaznak, sem hamisnak (az adott szituációban értelmetlen, határozatlan stb.). Mindenesetre különbözik az igaztól és a hamistól is, ha ezeken azt értjük: A kijelentés igaz, ha „a" létezik az adott szituációban és rendelkezik *P* tulajdonsággal. A kijelentés hamis, ha „a" létezik az adott szituációban, de *P* tulajdonsággal nem rendelkezik. *P (a)* hamis, ha *NP (a)* igaz. Most vegyünk egy „ha *x*, akkor *y*" típusú, különböző tárgyak viszonyát kifejező kijelentést. Ezt a kijelentést azokkal a lehetséges szituációkkal lehet összevetni, amely szituációkat ezek a kijelentések írják le: „*x* és *y*", „nem-*x* és *y*", „*x* és nem-*y*", és „nem-*x* és nem-*y*".

Minden példában a következő közös vonásokat figyelhetjük meg: 1. A kijelentéseket azzal a szituációval vagy azzal a néhány szituációval (bizonyos valóságterülettel) vetjük össze, amelyről vagy amelyekről bennük feltételezhetően szó van. 2. Ez az összevetés a kijelentések struktúrájával összhangban mint bizonyos rendezett procedúra valósul meg. 3. Ebben a procedúrában legalább két lehetséges, lépés van. (Az egyszerű kijelentéseknek amelyek magukban foglalják tagadásukat is, legalább alanyuk és állítmányuk van. Az összetettek legalább két kijelentésből állnak, vagy két kijelentésből kaptuk őket.) Már ebben az esetben is az adott szituációhoz való viszonyuk szempontjából a kijelentéseknek legalább négy különböző értékelése lehetséges. (Az értékelések száma 2^n, ha n a lépések száma.) 4. Tehát már a köznapi nyelvben is el lehet jutni az n értékhez, ahol $n \geqq 2$. 5. A kijelentések valamennyi n-értékét más kijelentések igazsága által definiálhatjuk, de az igazságot magát csakis a kijelentés és a vele összevetett szituációk megfelelése által.

Ezekután talán megengedhető lesz néhány szót szólni a polivalens logikák és a dialektika viszonyáról. Megint azzal kell kezdeni, hogy a többértékű logikák nem azonosak sem a szubjektív dialektikával, sem a dialektikus logikával. Zinovjev nagyon helyesen mutat rá arra, hogy a dialektika kritikája a formállogikáról nem a formális logika elveinek tagadását jelentette, hanem azt, hogy a kutatás egy meghatározott metodológiát feltételez, amelyet nem lehet helyettesíteni a formális logikával. A formális logika elvei igazak, de összességükben sem alkotják a kutatás módszertanát, és ebben a tekintetben jogtalan a formális logikának az a — múltszázadbeli — igénye, hogy magát a kutatás általános módszertanának tüntesse fel. Minden új terület, vagy régi terület újszerű tanulmányozása új módszertant is követel, márpedig a formállogikai törvények mindenfajta kutatásban egyaránt érvényesek, betartásuk kötelező, s ezért nem egy adott kutatási terület specifikus metodológiáját szolgáltatják. A formális logika nem jelent általános módszertant sem, de erre itt nem térünk ki.

A dialektikának a formális logikával való konfliktusai ma már kimutathatóan nem igazi konfliktusoknak bizonyultak. A formális logika törvényeinek tagadása néhány marxista kutató részéről (itt most csak azokról beszélek, akik tényleg tudományos lelkiismeretességgel dolgoztak) azon alapult, hogy a konkrét tételekben vagy az idő azonosságát sértették meg, vagy különböző értelemben használták az azonos terminusokat, vagy különböző szituációkba helyezték az összefüggéseket stb. Csak egy problémát nézzünk meg ezzel kapcsolatban, hogy érzékelhessük az itt mondottakat. Az ellentmondás elvére vonatkozó Zénón-paradoxonról van szó. Mivel ezt a kérdést sok hazai és külföldi szerző cikkek egész sorában kifejtette, ezért csak fő vonásaiban tekintsük. A Zénón-paradoxont a következő kijelentés általánosabban fogalmazza meg: a változó tárgy egyidejűleg rendelkezik bizonyos tulajdonsággal és nem rendelkezik ugyanezzel a tulajdonsággal. Ez a típusú kijelentés logikai elveken alapuló kijelentésekből dedukálódott, és nem megfigyelés vagy kísérlet eredménye. Ez a kijelentés nem mond ellent a logika törvényeinek, mert az „egyidőben" terminus, amely ebben a kijelentésben szerepel, és a logikai alapelvekben használt „egyidőben" terminus különböző értelmű. A logikai alapelvekben időintervallumról van szó, amely nem egyenlő 0-val, Zénónnál pedig, illetve a fenti kijelentésben 0-val egyenlő, két intervallum határaként értelmezett időpillanatról vagy időpontról.

A változás „paradoxonai" és a kívánság, hogy az összetett és változó valóság kutatása során fellépő antinómiákban ne oldódjunk fel, egy olyan, Hegeltől kiinduló tendenciát hozott létre, amely a klaszszikus logikát bírálja, mivel ez nem engedi meg egyes sajátos ítéletek egyidejű igazságát és hamisságát. Vagyis ezek a kritikusok azt állítják, hogy a kijelentés néha se nem igaz, se nem hamis, tehát $KxNx$ néha alkalmazható. Emellett az igaz és hamis viszonyát klasszikusan, a kétértékűség elve alapján értelmezik.

Természetesen ilyen típusú ítéleteket a formális logika nem engedhet meg, mert a formális logikai rendszerekben a hamis az igaz tagadása és az igaz a hamis tagadása. A formális logika csak azt engedheti meg, hogy van olyan szituáció, amelyben nem lehet ellenőrizni (bizonyítani vagy cáfolni) egy kijelentés igazságát vagy hamis ságát, vagy azt, hogy az igazságérték megállapítása nem fontos. De akkor is a harmadik érték mindig kizárja a másik kettő lehetőségét. Ha $x = 3$, akkor $x \neq 1$ és $x \neq 2$. A dialektika helyesen mutatott rá a formális logika korlátaira, de ugyanezekben a korlátokban a polivalens logika is szenved; éppen ezekben a kérdésekben nem mehet és nem is tud tovább menni. Viszont célját éppen az által éri el, hogy elvonatkoztat ezektől a kérdésektől, és vizsgálatait a logikai formák problémáira szűkíti le, és nem tárgyal metodológiai kérdéseket.

Itt van az a pont, ahol, ha nem is vitatkoznék, de legalább is kiegészíteném Zinovjev álláspontját. Ugyanis bármennyire is igaza van, a kérdés egy vonatkozását figyelmen kívül hagyja. Ti. a tradicionális formális logika ténylegesen a módszertan igényével s az egyetlen lehetséges logikai rendszer igényével lépett fel. A matematikai logika természetesen túljutott azon, hogy egyetlen lehetséges logikai rendszer létezhessék. A finomstruktúrák további részletezése azonban egyrészt lehetővé teszi, hogy a formális logika újabb korlátait fedezhessük fel a megismerés elméletének szempontjából, de másrészt — s még sokkal fontosabb — újabb megismerési lehetőségeket és utak feltárását teszi lehetővé. A struktúrák finomítása most már azt is megköveteli, hogy *tudatosítsák* mind a korlátokat, mind a fejlődési perspektívákat, és ez már önmagában is a megismerési aspektus bevezetését jelenti a logikába, még akkor is, ha ez az ismeretelméleti vonatkozás alapjában véve kizáró jellegű. A logikai struktúrák, formák és műveletek még finomabb differenciálása egy sor problémára hívja fel az ismeretelmélet figyelmét, bizonyos kérdéseket tudatosan átutal a gnoszeológia körébe, más eddig kizárólag gnoszeológiaiaknak tekintett kérdéseket viszont formalizálni képes, amit ugyan szintén át lehet vinni a kétértékűség elvére, de ez csak azután vált világossá, miután a többértékűség szempontjából kezdtük vizsgálni a kérdést. Egy példát említenénk csupán. A lengyel Helena Eilstein nagyon érdekes fejtegetéseket közöl arról, hogy a klasszikus determinizmus leírási nyelve a kétértékű logika, míg a kvantummechanikai lágy deteminizmusnak sokkal inkább megfelel a három- vagy többértékű logika leírási módja. Ez a kérdés, melynek igen sok vonatkozása van a modális logikával, nemcsak pusztán logikai szempontból érdekes, hanem ismeretelméleti problémákat is felvet, hiszen az, hogy melyik leírás alkalmas egy adott valóságterület visszaadására, az nagyrészt az ott alkalmazott megismerési formák és eljárások természetétől függ, természetesen figyelembe véve a tanulmányozott valóságterület speciális vonásait is.

Nem kétséges, hogy Zinovjev könyve még csak az első szó a többértékű logikákkal kapcsolatos filozófiai problémák marxista filozófiai interpretációjában, de mindenesetre olyan kezdeményezés, amely általános elveket is tartalmaz arra vonatkozóan, miként közelíthet meg a filozófia konkrét szaktudományos kérdéseket.

Sós Vilmos

Ernest Nagel a tudományos elméletek kognitív státuszáról[1]

Nagel könyve egyike a legjelentősebb és legátfogóbb önálló vállalkozásoknak a mai polgári tudományelméleti irodalomban. A szerző nemcsak a tudományos elmélet és magyarázat átfogó, általános problémáit tárgyalja, hanem rendszeresen feltárja az egyes szaktudományokban felmerülő speciális kérdéseket is. Könyvének második részében — a pszichológia kivételével — úgyszólván sorraveszi a tudomány minden fő területét. A klasszikus mechanika, a relativitáselmélet és a kvantumfizika után a tudományos elméletek redukciójának elemzésén keresztül eljut a biológiához, a társadalomtudományokhoz, a szociológiában és a történettudományban alkalmazott sajátos magyarázattípusok vizsgálatához. Ismertetésünk azonban nem követi végig a szerzőt ezen a hatalmas anyagon, csupán az általános koncepció bizonyos részeivel foglalkozik, s természetesen kritikai megjegyzéseink is csak ezekre vonatkoznak.

A tudományos elméletek kognitív státuszát vizsgálva Nagel abból indul ki, hogy egy tudományos elmélet deskriptív

[1] Ernest Nagel, The Structure of Science. Problems in the Logic of Scientific Explanation. London, Routledge and Kegan Paul, 1961. XIII + 618 o.

terminusai között az elemzés két alcsoportot tud megkülönböztetni: *megfigyelési terminusokat* és *teoretikus terminusokat*. A deskriptív terminusok a nem-logikai terminusok (pl. zöld, inga, nagyobb), szemben az olyan logikai terminusokkal mint pl. „nem", „vagy", „minden". A megfigyelési terminusok megfigyelhető dolgokat, tulajdonságokat, viszonyokat jelölnek. A megfigyelhetőség itt egészen széles értelemben veendő, mind a hétköznapi, segédeszközöket igénybe nem vevő tapasztalat, mind a műszeres, tudományos megfigyelési technika értelmében. A teoretikus terminusok által jelölt dolgok, tulajdonságok, viszonyok nem megfigyelhetők. Ez azonban nem jelenti azt, hogy feltételezésük merőben spekulatív volna. (A továbbiakban éppen azt a kérdést fogjuk tárgyalni, hogy a teoretikus terminusok milyen módon kapcsolhatók össze a megfigyelési terminusokkal, mi a teória és a megfigyelés közti viszony.)

A Nageléhez hasonló álláspontot levő Carnap[2] a teoretikus és megfigyelési terminusok megkülönböztetését egy — idealizáló — logikai rekonstrukció keretében fejti ki. A tudomány „nyelve" egy meghatározott „szótárral" rendelkezik. Ez szigorú értelemben veendő, tehát, úgy hogy a tudományban használt terminusok egy esetleg igen hosszú, de *véges* sorba rendezhetők. Ebből a sorból egyértelműen kiválaszthatjuk a deskriptív terminusokat, és ezeken belül egyértelműen megkülönböztethetjük a teoretikus és a megfigyelési terminusokat. A tudományos nyelvben természetesen nem önmagukban álló terminusok, hanem kijelentések szerepelnek. A teória és megfigyelés különbségének tehát teoretikus és megfigyelési *kijelentések* különbségében kell kifejeződnie. A fenti logikai rekonstrukció alapján határozott és egyértelmű különbséget lehet tenni *megfigyelési* és *teoretikus kijelentések*, illetve a megfigyelési kijelentések egy alcsoportját alkotó *kísérleti törvények* és a teoretikus kijelentések egy alcsoportját alkotó *elméleti törvények* között. A megfigyelési kijelentések minden deskriptív terminusa megfigyelési terminus (ennek megfelelően a kísérleti törvények is csak megfigyelési deskriptív terminusokat tartalmaznak), a teoretikus kijelentések egy, néhány vagy minden deskriptív terminusa teoretikus terminus (ennek megfelelően az elméleti törvények is olyan törvények, amelyek legalább egy teoretikus terminust tartalmaznak).

Nagel azonban nem elégszik meg az idealizáló logikai rekonstrukcióval. Arra törekszik — és ez a törekvés egész könyvére jellemző —, hogy ezeket a rekonstrukciókat a tudomány valóságos állapotával vesse össze, azzal a tudománnyal, amely a tudományos kutatás *gyakorlatában* funkcionál. S ez az egybevetés olyan eredménnyel jár, amely az első pillantásra végzetesnek látszik a megfigyelési és a teoretikus jelleg megkülönböztetésére. Úgy tűnik, hogy a tudomány valóságos „nyelvében" szinte egyáltalán nincsenek megfigyelési terminusok, vagy legalábbis értelmetlennek látszik a teoretikus terminusoktól való merev elválasztásuk, s ennek megfelelően illuzórikus a kísérleti és a teoretikus kijelentések (törvények) megkülönböztetése is, amennyiben ez a teoretikus és megfigyelési terminusok megkülönböztetésén alapult. Pl. az a törvény, hogy „a hang sebessége a sűrűbb gázokban kisebb, mint a kevésbé sűrűekben", nyilván megfigyelési kijelentés, nem-elméleti, *kísérleti* törvény. A törvény tudományos megfogalmazásában azonban (a Laplace-féle formulában) a fizikai mennyiségeket jelölő megfigyelési terminusok matematikai változók formájában vannak megadva, s ezek viszonyának meghatározása, a Laplace-féle formula érvényességi körének, érvényességi feltételeinek megállapítása bonyolult *elméleti* törvényeket is felhasználó meggondolásokon alapul. Még jobban mutatja a kísérleti törvények és az elmélet egymásba olvadását, hogy az olyan magától értetődően kísérleti törvényként kezelt összefüggések, mint pl. a fénysugár színére és a fénytörésre vonatkozók, eleve olyan nyelven vannak megfogalmazva, amely teoretikus terminusokat, az adott esetben a fény hullámelméletének terminusait tartalmazza: Nem a sugár látható színe, hanem *rezgésszáma* és a fénytörés között állapítanak meg összefüggést. De a teoretikus jelleg oldaláról megközelítve is kérdésessé tehető a distinkció érvényessége: „bár az atomstruktúra mai elektronelmélete által posztulált alfa-részecskék — írja Nagel — nem megfigyelhetők abban az értelemben, amelyben a Hold másik oldala elvben megfigyelhető, de nyomaik a Wilson-féle ködkamrában bizonyosan láthatók." (82. o.)

A szerző ebből azt a következtetést vonja le, hogy nem tartható fenn az az éles és merev elhatárolás, amely a Carnap-féle rekonstrukcióban fejeződik ki, hiábavaló volna tisztán elméleti, és főleg tisztán megfigyelési, minden elméleti jelentéstől teljesen független megfigyelési terminusokat keresni a tudomány nyelvében. Véle-

[2] R. Carnap, The Methodological Character of Theoretical Concepts. H. Feigl—M. Scriven ed., Minnesot a Studies in the Philosophy of Science. Minneapolis, 1956. 1. köt.

ménye szerint azonban mégis lehet különbséget tenni teoretikus és megfigyelési jelleg között. Vannak olyan módszertani, tudománytörténeti kritériumaink, melyeknek hatékonysága elegendő a megkülönböztetés fenntartásához. Ezek a kritériumok, ezek a megkülönböztetési szempontok közvetlenül a valóságos, a tudományos kutatás gyakorlatában funkcionáló tudomány nyelvére, tehát a tudományos *kijelentésekre* vonatkoznak. A teoretikus és megfigyelési *terminusok* megkülönböztetése csak a teoretikus és a megfigyelési kijelentések megkülönböztetésén keresztül, közvetve kap értelmet.

Az első ilyen jellemző eltérés az, hogy míg a kísérleti törvények minden deskriptív terminusához hozzá van rendelve *egy* kísérleti, megfigyelési eljárás, addig az elméleti törvénynek nem minden deskriptív terminusához kapcsolódik ilyen procedúra, illetve azokhoz a teoretikus terminusaihoz, amelyekhez kapcsolódik kísérleti megfigyelési eljárás, kapcsolódhat több is. — A kísérleti törvények beépülnek az elméletekbe (az elméletek magyarázatot adnak a kísérleti törvényekre), de az elmélet esetleges falszifikálása nem teszi szükségessé a kísérleti törvények elvetését. A kísérleti törvények deskriptív terminusainak megmarad egy, az elmélettől függetlenül megadható jelentésük is; a kísérleti törvények az elmélettől független evidenciával is bírnak. A kísérleti törvényeknek ezen az önálló életén alapul a régi és az őket felváltó új elméletek közti folyamatosság. Az új elmélet megmagyarázza azokat a kísérleti törvényeket, amelyeket a régi megmagyarázott, s megmagyaráz olyanokat is, amelyeket a régi nem tudott megmagyarázni (éppen ez tette szükségessé az újjal való felváltását). Természetesen a már a régi elmélet által is megmagyarázott kísérleti összefüggések, bár kísérleti jellegük biztosítja számukra a továbbélést, maguk is új értelmezést, interpretációt nyernek. Nem térhetünk ki a szerző példáinak részletes ismertetésére, ezért csak utalunk a Fizeau-féle kísérletre, amelynek leírása a relativitáselmélettel foglalkozó minden ismeretterjesztő könyvben megtalálható. A Fizeau-féle kísérlet eredménye — természetesen egészen eltérő interpretációk alapján — éppolyan döntő kísérleti törvénye az éterelméletnek, mint a speciális relativitáselméletnek. — A szerző ezután több más megkülönböztető vonás mellett utal arra, hogy a kísérleti törvények viszonylag önálló megfigyelési kijelentések, az elméleti törvények azonban mindig egy rendszert alkotnak.

Külön kell hangsúlyoznunk, hogy Nagelnél a megfigyelési kijelentések, kísérleti törvények önálló jelentése, önállósága, az elméletrendszertől való függetlensége mindig csak *viszonylagosan* értendő. A szerző megtalálta a helyes középutat a Duhem-féle és a lapos pozitivista tényfelfogás, kísérletfelfogás között. A lapos pozitivista felfogás „nyers" megfigyelési adatokat, minden elmélettől független kísérleti tényeket tételez fel, amelyekhez kívülről, utólag, a kutatásnak a „tények" összegyűjtését, rendszerezését követő fázisában kapcsolódik csak az elmélet. Duhem ezzel szemben rámutat arra, hogy a tudományban a megfigyelések, a kísérleti összefüggések összeolvadnak az elmélettel. Éppen erre az összefonódásra utaltunk azokkal a példákkal, amelyeket a teoretikus és megfigyelési jelleg merev elválasztásának tarthatatlanságával kapcsolatban hoztunk fel. Duhem, és főleg követői ebből azt a következtetést vonják le, hogy a tudományos elméletek ismeretelméletileg tagolatlan egészként állnak szemben a tapasztalattal. Egy elmélet valamely tapasztalati következményének be nem igazolódása esetén *minden* korrekció, amely a megcáfolódott tapasztalati következményt kiküszöböli, egyaránt jogosult. S ezt szó szerint kell érteni: egyaránt jogosult akár a matematikai apparátust, akár a logikai következtetési szabályokat, akár az elmélet bármely tételét vagy tételcsoportját olymódon megváltoztatni, hogy a változtatás alapján a megcáfolt kijelentés már ne következzék az elméletből. Nagel ellenben, anélkül hogy a Duhem-féle irányzat által bírált hibába esnék, egy reális tudománytörténeti összkép alapján, éppen a tudományos elméleteknek a bizonyosság, a tartósság szempontjából való belső tagoltságára mutat rá, s éppen ezt a tagoltságot teszi fejtegetései alapjává.

Ha ezek a meggondolások lehetővé teszik az elmélet számára alapvető distinkció, a megfigyelési és teoretikus jelleg megkülönböztetésének fenntartását, akkor azoknak az idealizáló logikai rekonstrukcióknak, amelyeken a szerző további fejtegetései alapulnak, már nincsen döntő elméleti jelentőségük, csupán arra szolgálnak, hogy egyszerűbben lehessen jellemezni kísérlet és elmélet, megfigyelési és teoretikus terminusok, illetve kijelentések viszonyát. Ha az e rekonstrukciók alapjául szolgáló feltételezések jogosulatlanoknak bizonyulnának, ez csak a koncepció *kifejtésére* volna végzetes. Nagel feltételezi, hogy az elméletek axiomatizálva vannak, mégpedig úgy, hogy az axiómák csupán teoretikus deskriptív terminusokat tartalmaznak, tehát az elmélet primitív deskriptív terminusai teoretikus terminusok. (A primitív deskriptív terminusok az elmélet azon deskriptív terminusai, melyeknek segítségével

meg lehet határozni az elmélet összes többi deskriptív terminusát, de amelyek maguk nem határozhatók meg az elmélet deskriptív terminusai által.) Ez szerinte — legalábbis *elvben* — minden elméletnél megvalósítható, fejlődésében minden elmélet ehhez az állapothoz közeledik. Hogy mit jelent ez a leegyszerűsítés, világosan kitűnik, ha meggondoljuk: Az elméletek legtöbbje nincsen axiomatizálva, így még *egy bizonyos* kifejtésükön belül sem lehet éles különbséget tenni primitív és meghatározható terminusok, alapvető és nem alapvető kijelentések között; az elméletek legfontosabb kijelentései között szerepelnek olyanok, amelyek teoretikus és megfigyelési terminusokat egyaránt tartalmaznak, tehát azok a kijelentések is, melyeknek speciális funkciója az elmélet és megfigyelés összekapcsolása.

„Az elemzés céljából — írja Nagel a fenti feltevések alapján, s itt valóban az *elemzés* sorrendjéről, nem pedig genetikus sorrendről van szó — az elmélet három alkotórészét kell elkülönítenünk: 1. Egy absztrakt kalkulust, amely a magyarázó rendszer (explanatory system) logikai csontváza, és amely implicite definiálja a rendszer alapfogalmait, 2. azon szabályok egy halmazát, amelyek empirikus tartalmat adnak a kalkulusnak azáltal, hogy összekapcsolják a megfigyelés és a kísérlet konkrét anyagával, és 3. az absztrakt kalkulusnak egy interpretációját vagy modelljét, amely a többé-kevésbé megszokott fogalmi vagy vizualizálható anyag terminusaiban hússal látja el a csontvázszerű szerkezetet." (90. o.)

Nézzük meg most már részletesebben az elmélet logikai csontvázát. A tudományos elméletek primitív deskriptív terminusai a legtöbb elmélet aktuális megfogalmazásában úgy szerepelnek, hogy bizonyos vizualizálható anyag kapcsolódik hozzájuk. De a rájuk tapadó képzetek mindig leválaszthatók róluk. Így kitűnik, hogy az elmélet alapvető kijelentései, amelyek a primitív deskriptív terminusokon kívül csak logikai terminusokat tartalmaznak, egy nem-interpretált posztulátumrendszert alkotnak. A posztulátumokban szereplő primitív deskriptív terminusok csak azzal a jelentéssel bírnak, amely a posztulátumokban elfoglalt helyükből következik (implicit definíció), és a posztulátumoknak ez a rendszere csak úgy vizsgálható, hogy a logikai dedukció szabályai szerint újabb kijelentéseket vezetünk le belőle. Pontosabban: Sem a posztulátumokat, sem a levezetetteket nem tekinthetjük kijelentéseknek. Ezek kijelentés*formák*. (Ha egy kijelentés egy terminusa helyén változó áll, kijelentésformával van dolgunk: „A réz jó vezető" — „x jó vezető." A változó helyére különböző terminusok helyettesíthetők be, s az így kapott kijelentések értelme, igazságértéke különböző lesz.) A posztulátumokban és a belőlük levezetett kijelentésformákban szerepelnek olyan deskriptív terminusok, amelyeknek nincs explicit definíciójuk, Ezek a deskriptív terminusok változóknak tekinthetők, mert különböző lehetséges meghatározásaik révén különböző kijelentéseket kapunk.

Igaz vagy hamis csak kijelentés lehet, kijelentésforma nem. Másrészt — ha ettől a problémától el is tekintünk — magától értetődő, hogy egy olyan elméletből, amelynek alapvető fogalmai teoretikusak, nem lehet tapasztalatilag ellenőrizhető előrelátásokat levezetni. Olyan kijelentéseket, amelyek egyáltalán nem tartalmaznak megfigyelési terminusokat, nem lehet a megfigyelési anyaggal összevetni. Ez az ellenőrzés csak akkor lehetséges, ha a nem-interpretált kalkulust valamilyen módon összekötjük a megfigyelési anyaggal. Ezt a feladatot az úgynevezett *korrespondencia szabályok* látják el. A korrespondencia szabályokat nem lehet egyszerű sémával jellemezni, lehetnek szükséges és elégséges, vagy csak-szükséges feltételt tartalmazó tárgynyelvi, továbbá egészen más típusú metanyelvi kijelentések. A korrespondencia szabályok működését egy, a Bohr-féle atomelméletből vett példán szemlélteti a szerző. A példában szereplő korrespondencia szabály logikai formája az „x est T, akkor és csak akkor, ha y est M", ahol az x a teoretikus, az y a megfigyelési terminusok változója. A Bohr-féle atomelmélet — bár ma már a tudomány*történetbe* tartozik —, viszonylagos egyszerűsége és közismertsége miatt, nagyon alkalmas a szemléltetésre. A Bohr-féle atomelmélet a többi között a színképjelenségek magyarázatára volt használatos. Az elmélet bizonyos posztulátumai az elektronoknak az atommag körüli pályák egyikéről egy másikra való „átugrására" vonatkoznak. Természetesen sem az elektronok, sem ezek az „ugrások" nem megfigyelhetők. Egy korrespondencia szabály azonban összekapcsolja az „elektron-ugrás" teoretikus terminusát egy színképvonal megfigyelési, kísérleti fogalmával. „Ha bevezettük ezt és más hasonló korrespondenciákat, az egy elem színképében levő vonalsorozatokra vonatkozó kísérleti törvények levezethetők az elektronoknak megengedett pályáikra való átmeneteiről szóló teoretikus feltevésekből." (95. o.)

A korrespondencia szabályok nem tekinthetők a terminusok teljes, explicit definícióinak. Egy valóságos teljes definíció definiáló részét mindig fel lehet cserélni a definiálandó fogalommal anélkül, hogy

megváltoznék annak a kijelentésnek az értelme, amelyben a definiálandó fogalom szerepelt. Az elektronokról szóló teoretikus kijelentések viszont nyilvánvalóan nem helyettesíthetők a színképvonalakról szólókkal. Megállapítható, hogy a jelen pillanatban egyetlen teoretikus fogalomra sincs explicit definíció egyetlen tudományban sem. Az a kérdés, hogy a teoretikus terminusokat *lehet-e* explicite definiálni, későbbi fejtegetések tárgya. Itt csak annyit jegyez meg a szerző, hogy e lehetőség *ellen* szól az a tény, hogy míg a fejlett tudományokban az elméletek logikai csontváza teljes precizitással van kidolgozva, addig a kísérleti fogalmaknál ilyen precizitás nem érhető el, a kísérleti fogalmak kontúrjai a mérések megközelítő jellege miatt nem lehetnek olyan élesek, mint a teoretikusakéi.

Egy elmélet nem minden deskriptív terminusához tartozik korrespondencia szabály. A legtöbb — ha ugyan nem *minden* — természettudományos diszciplínára, írja Nagel, jellemző ez a csak *részleges interpretáció*. Ez adja meg az elmélet rugalmasságát, azt a lehetőséget, hogy alkalmazási körét a posztulátumok, az elmélet struktúrájának megváltoztatása nélkül, csupán új korrespondencia szabályok bevezetésével új tárgyakra terjesszük ki. A teljes interpretáció tehát nem is kívánatos.

Az előbbi, a korrespondencia szabályokról szóló részben hozott példát folytatva: A Bohr-féle atomelmélet nem az absztrakt posztulátumoknak egy korrespondencia szabályokkal kibővített halmazaként jelenik meg, hanem egy modell (elemi részecskékből felépülő „bolygórendszer") is kapcsolódik hozzá. (A szerző a Duhem-féle állásponttal ellentétben a modellek alkalmazásának nem csupán pszichológiai jelentőséget tulajdonít. Külön fejezetben tárgyalja a modellek típusait, felhasználásuk teoretikus jelentőségét. Ezekre a fejtegetésekre nem térünk ki. Témánkkal kapcsolatban csak annyit szükséges megjegyezni, hogy a modellek alkalmazása nem teszi feleslegessé a korrespondencia szabályokat.)

Az elméletek három fő alkotórészének megkülönböztetése és a korrespondencia szabályok szerepének alapos elemzése teszi lehetővé a szerző számára, hogy feltegye az elméletek megismerési státuszával kapcsolatos alapvető kérdést: Mennyiben beszélhetünk a tudományos elméletek igazságáról vagy hamisságáról? Nagel a kérdésre vonatkozó felfogások két alapvető típusát különbözteti meg: Az elméletek *deskriptív* — ezt a továbbiakban gyakran *redukcionistának* fogjuk nevezni — és *instrumentalista* szemléletét. Saját álláspontja e két elmélettípus diszkussziójából bontakozik ki.

Egy tudományos elmélet igazságáról nyilván nem beszélhetünk közvetlenül abban az értelemben, amelyben a megfigyelhető egyedi jelenségekről szóló kijelentésekéről. A tudományos elméletek azonban a redukcionista, deskriptív felfogás szerint mégis tekinthetők igaznak vagy hamisnak, mert általános, teoretikus kijelentéseik *lefordíthatók* a megfigyelési anyagról szóló kijelentésekre, a teoretikus terminusok — pl. atom — csak rövidítések a megfigyelhető események, tulajdonságok egy komplexumának leírására, nem jelölnek önálló fizikai realitást.

A redukcionista elméletek egyik alapvető típusa a *fenomenalista* redukcionizmus. A fenomenalista redukcionizmusnak a marxista irodalomban legtöbbet említett képviselője E. Mach. A tudományos elméletek ezen álláspont szerint — írja Nagel — lefordíthatók a *szubjektív* atomi érzéki benyomások (p.l zöld, meleg stb.) nyelvére. Tehát a zöldről, melegről stb. nem mint tárgyi tulajdonságokról, hanem mint az én érzeteimről van szó. Nagel ezt a ma már teljesen meghaladott álláspontot csak *futólag* bírálja: Az elmélet elfogadja az atomisztikus pszichológia hamis előfeltevéseit; a fenti nyelv csak javaslat, senkinek sem sikerült kialakítania; kialakítása csak a természetes nyelv felhasználásával lehetséges, következésképpen ennek egy részét képezné csak stb.

E bírálat szonban nemcsak rövidsége miatt hiányos, nem meggyőző. A fenomenalista redukcionizmus végigvitelére tett legjelentősebb kísérlet — Carnap „A világ logikai felépítése" (1928) című munkája — nem atomisztikus pszichológiai előfeltevéseken alapul. Kétségtelen, hogy a könyv — hatalmas technikai apparátusa ellenére is — csak egy vázlatát, tervét adja a redukcióhoz szükséges fenomenalista nyelvnek. De Carnap azért nem folytatta e terv megvalósítását, mert felismerte, hogy tudományos jelentőségük csak azoknak a megfigyeléseknek lehet, amelyek legalábbis elvileg minden megfigyelő számára hozzáférhetőek. A fenomenalizmus szerint azonban a megfigyelési kijelentések a megfigyelő észleleteire vonatkoznak, s az észleletek — szemben a külvilág anyagi tárgyaival — csak észlelőjük számára vannak adva, a többi embernek elvileg hozzáférhetetlenek. A fenomenalista redukcionizmusnak ezt az alapvető problémáját Nagel figyelmen kívül hagyja, pedig ez a probléma vezetett át a redukcionizmus másik, *realista* típusához, amelyet Carnap és Neurath „fizikalizmusa", Carnap „Ellenőrizhetőség és jelentés" (1936—37) című

munkája képviselt. (Egységes *realista* típusról beszélni valójában nagy, de az adott összefüggésben megengedhető leegyszerűsítés; Neurath fizikalizmusa nem realista hanem behaviourista érzékeléselméleti előfeltevéseken alapult, s az „Ellenőrizhetőség és jelentés"-ben már nem egy egyszerű megfigyelési nyelv, hanem speciális, a korrespondencia szabályokéhoz hasonló funkciójú kijelentések segítségével való redukcióról volt szó.)

A redukció, a lefordítás azonban a realista megfigyelési nyelvre, az ún. „tárgynyelvre" sem lehetséges, amely objektív megfigyelhető tárgyi tulajdonságokat, viszonyokat és fizikai tárgyakat jelölő terminusokat, s nem szubjektív érzetminőségeket jelölőket tartalmaz. — Egy mondat fordítása akkor adekvát, ha jelentése nem változik meg. Az adekvát fordítás megvalósításának szükséges feltétele, hogy a lefordítandó nyelv fogalmai explicit definiálhatók legyenek annak a nyelvnek a fogalmaival, amelyre fordítunk. A teoretikus és a megfigyelési nyelv viszonyában ez a feltétel nincs meg. A korrespondencia szabályok nem biztosítják a teoretikus terminusok explicit definícióját a megfigyelési nyelv terminusaiban.

A lefordíthatóság tézisének harmadik, enyhébb változata: „. . . minden teoretikus kijelentésre van a megfigyelési kijelentéseknek egy olyan *osztályuk*, amelyik logikailag ekvivalens az adott kijelentéssel, nyitva hagyva a kérdést, hogy ez az osztály végese vagy sem." (124. o.) Vegyük az „elektromos áram" teoretikus terminust. Ez a terminus a korrespondencia szabályok által össze van kötve a galvanométerek viselkedésére vonatkozó megfigyelési kijelentésekkel, de természetesen nemcsak egy bizonyos, hanem meghatározatlanul sok, akár végtelenül sok galvanométer viselkedésére vonatkozó megfigyelési kijelentésekkel is korrespondenciába kerülhet. Ez az érv amellett szól, hogy a teoretikus kijelentéssel ekvivalens megfigyelési-kijelentés-osztályt végtelennek kell tekintenünk. Az „elektromos áram" teoretikus terminus azonban nemcsak a galvanométerek viselkedésére vonatkozó kijelentésekkel, hanem más hő-, optikai, kémiai, fiziológiai jelenségekre vonatkozó megfigyelési kijelentésekkel is korrespondenciába hozható. A megfigyelési kijelentések azon osztályának, amely ekvivalens egy az „elektromos áram" teoretikus terminust tartalmazó teoretikus kijelentéssel, ezeket a kijelentéseket is tartalmaznia kell. De a jövőbeli felfedezések még további jelenségcsoportokat is kapcsolatba hozhatnak az elektromos árammal, s így az ekvivalens kijelentés-osztálynak az ezekre vonatkozó kijelentéseket is magában kellene foglalnia. A megfigyelési kijelentéseknek ez az osztálya már aligha tekinthető a redukcionista elmélet által követelt „fordításnak", mert „bár a megfigyelési kijelentéseknek ez az osztálya, amelyre egy tudományos elmélet így lefordítható, a posztulátum szerint ekvivalens az elmélettel, de olyan osztály, amelynek tagjait soha sem lehet teljesen megállapítani, sem számuk, sem változatosságuk tekintetében". (125. o.)

A deskpritív, redukcionista szemlélettel szembenálló instrumentalista álláspont — írja a szerző — jelentős alátámasztást kapott Craig tételében. Craig tétele és a bizonyítása mint a redukcionista elmélet logikailag *teljesen egzakt* kifejtése rendkívül élesen mutatja meg, hogy a redukcionizmus mennyire figyelmen kívül hagyja a tudományos elméleteknek az instrumentalisták által hangsúlyozott és középpontba állított funkcióit. A tétel szerint egy deduktív rendszerből, amely igaz teoretikus és megfigyelési kijelentéseket tartalmaz, s axiómáiban mind teoretikus, mind megfigyelési terminusok előfordulnak, elhagyhatjuk a teoretikus terminusokat, majd a rendszert — bonyolult logikai eljárással — újra axiomatizálhatjuk. Ily módon egy olyan rendszert kapunk, amelynek empirikus tartalma azonos lesz az előzőével (ugyanazokat a megfigyelési kijelentéseket tartalmazza), de nem tartalmaz teoretikus kijelentéseket. Csakhogy ebben az esetben végtelen sok axiómára van szükség ! S egy végtelen, vagy akár csak nagyon sok axiómával bíró rendszerrel nem lehet dolgozni, ez a rendszer nem képes ellátni a tudományos elmélet funkcióit (a jelenségek magyarázatát és előrelátását). Ez az átalakított rendszer logikailag is csak akkor egyenértékű az eredetivel, ha az eredeti elméletbe tartozó összes igaz megfigyelési kijelentés meg van állapítva, azaz az elmélet minden megfigyelési következményét már levonták és ellenőrizték már. Az elméletnek ez az elképzelt végállapota azt jelentené, hogy már teljesen betöltötte funkcióit.

„Az instrumentalista szemlélet alapvető feltevése az, hogy az elméletek nem tekinthetők sem a megfigyelési adatok közti viszonyok összegező leírásának, sem pedig általánosított megállapításának. Ellenkezőleg, az elmélet. . . egy technikai eszköz, amelynek segítségével megfigyelési kijelentésekből más megfigyelési kijelentésekre tudunk következtetni." (129. o.) Ezen álláspont képviselői — a szerző szerint C. S. Peirce, F. P. Ramsey, M. Schlick, J. Dewey, W. H. Watson, G. Ryle, és S. Toulmin — az elmélet instrumentum, eszköz jellegéből következően a lefordítási

és igazság-hamisság kérdéseket értelmetlennek tartják. Ez a felfogás az elméletek *logikai* státuszáról alkotott elképzelésükben is kifejeződik. Az elméletek nem premisszák, amelyek*ből*, megfigyelési kijelentések vezethetők le, hanem következtetési szabályok, *amelyekkel összhangban* megfigyelési kijelentésekből más megfigyelési kijelentésekre következtetünk.

S Nagel ezen a ponton kezdi meg az instrumentalizmus bírálatát: A levezetési szabályok és a premisszák megkülönböztetése kontextuális. Egy elmélet különböző megfogalmazásaiban egy kijelentés egyszer premissza, másszor — materiális — levezetési szabály szerepét játszhatja. (Pl. a „Minden ember halandó" kijelentés általakítható a következő materiális levezetési szabállyá: „Minden ‚*x* halandó' formájú kijelentés levezethető egy ‚*x* ember' formájú kijelentésből.") Figyelembe kell venni továbbá, hogy a tudományos elméletek aktuális megfogalmazásaiban a teoretikus kijelentések a premissza, nem pedig a levezetési szabály szerepét szokták játszani. Az instrumentalista felfogás szerint értelmetlen arról beszélni, hogy pl. az „elektron" teoretikus terminus valamilyen fizikai realitást jelöl, az „elektron" csupán fogalmi láncszem egy következtetési szabályban.

A két álláspont kritikájának e hosszúra nyúlt ismertetése után az olvasó joggal várhatja, hogy most már rátérünk Nagel pozitív koncepciójára a tudományos elméletek megismerő szerepéről. Nagelnek azonban nincs összefüggő pozitív koncepciója, illetve — pontosabban — pozitív elképzelései nem tartalmaznak többet, mint amit már a kritikából, a negatív részből is kivehettünk. Az elméletek nem tekinthetők abban az értelemben igaznak vagy hamisnak, amilyenben az egyedi megfigyelhető jelenségekről szóló kijelentésekkel kapcsolatban szoktunk erről beszélni, s az elméletek igazságának vagy hamisságának kérdése nem is *redukálható* az ilyen kijelentések igazságának vagy hamisságának kérdésére (a lefordítás lehetetlen, az interpretáció részlegessége miatt az elmélet még mindig inkább kijelentés*formák*, mint kijelentések rendszere stb.). Az instrumentalisták általában helyesen mutatnak rá arra, hogy a deskriptív szemlélet nem veszi figyelembe az elmélet alapvető funkcióit, hogy e funkciók betöltésének éppen a részleges interpretáltság, az elmélet nyílt jellege az egyik feltétele. De maguk is egy hibás álláspontot képviselnek, amennyiben teljesen tagadják az elmélet deskriptív jellegét. A valóságos tudományos gyakorlat az elméletek igazolására törekszik, s feltételezi az elektronok stb. fizikai realitását, amely összeegyeztethetetlen az elmélet levezetési szabályként való felfogásával... Nagel szerint tehát az egyik felfogásnak sincs igaza, bár mindkét felfogás a tudományos elméletek nagyon fontos jellemzőit tárja fel; másrészt, amennyiben igazuk van, nem is térnek el túlságosan egymástól, csak nyelvhasználat, kifejezésmód kérdése, hogy az elméletek igazságáról hamisságáról vagy alkalmasságáról-alkalmatlanságáról beszélünk-e.

A kifejtésnek ez a diszkusszionális jellege egyáltalán nem véletlen. Ez a diszkusszionális jelleg jellemző az egész mai polgári tudományfilozófiára. Történetileg a mai állapot különböző, de minden különbségük ellenére is egységesen szubjektív idealista koncepciókból alakult ki oly módon, hogy az eredetileg szubjektív idealista koncepció felőrlődött a tudomány valóságos gyakorlatának ellenállásán, egy reális tudományfelfogás érdekében sorra engedni kellett az idealista előfeltevésekből. Ez a folyamat visszavonulásnak, vereségnek tekinthető, amennyiben ennek során elveszett a kiinduló koncepciók belső egysége, másrészt azonban ebben a folyamatban a *valóság* győzedelmeskedett a kiinduló koncepciók szubjektív idealizmusán, ebben a folyamatban egy, bár egységes nagy elméletek kialakítására képtelen, de helyes megfigyelésekben, tudománylogikai felfedezésekben gazdag irodalom jött létre. Ebbe tartozik, ennek egyik jelentős alkotása Nagel könyve is.

Az eredetileg egységes tudományfilozófiák felbomlásának, a reálisabb tudományfelfogás kialakulásának egyik vonalára, a neopozitivizmusóra már az ismertetés során is próbáltunk célozni. Egészen utalásszerűen jellemeztük Carnap fejlődésének két régebbi periódusát. Nagel — mint láttuk — azt a Carnap[3] és Hempel[4] *mai* álláspontjához hasonló elképzelést vallja, amely nek középpontjában a részleges interpretáció tétele van, mely szerint az elmélet empirikus jelentésének biztosításához nincs szükség sem arra, hogy minden teoretikus terminushoz tartozzék korrespondencia szabály, sem arra, hogy a korrespondencia szabályok az elmélet explicit definícióját adják. Nagel tehát — a mai álláspontokat tekintve — nagyon közel áll ehhez a vonalhoz.

Az összehasonlítás azonban egy lényeges különbséget is felvet. Az az út, amely

[3] Carnap, The Methodological Character of Theoretical Concepts Id. kiad.
[4] C. G. Hempel, The Theoreticians Dile n na. H.Feigl—M. Scriven—G. Maxwell ed., Minnesota Studies in the Philosophy of Science. Minneapolis, 1958. 2. köt.

Nagelt ehhez a mai koncepcióhoz vezette, nem a visszavonulás útja volt. Nagel egy tanulmánykötetének előszavában[5] filozófiai pályafutásának korábbi szakaszára emlékezve fontos adalékokat közöl fejlődése megértéséhez. Ennek alapján és régebbi írásainak[6] karakterével megegyezően megállapíthatjuk, hogy filozófiáját már a kezdettől, már a harmincas évek elejétől egy minden szubjektív idealizmussal szembeni határozott ellenállás jellemezte, jóllehet a szubjektív idealista alapon létrejött tudományfilozófiák eredményeinek felhasználására törekedett. Így ír filozófiájáról, amelyet „naturalizmusnak" nevez: „A dolgoknak a naturalizmus által javasolt felfogása annak a tudásnak a desztillációja, amelyet a világgal való érintkezés szokásos útján, illetve a speciálizált tudományos kutatásban szereztünk. A naturalizmus világosan kimondja a világnak azokat a jellemző vonásait, amelyek, éppen mert olyan nyilvánvalókká váltak, ritkán kerülnek említésre a szaktudományok vitáiban, de amelyek megkülönböztetik világunkat a más, elképzelhető világoktól. A naturalizmus fő állításai ennélfogva elég sovány tartalmúak; de ezek az elvek mégis hatásos vezérfonalai a megbízható kritikának és értékelésnek." S az első ilyen alapvető állítás „a szervezett anyagnak a természet rendjében mutatkozó kauzális és egzisztenciális primátusáról" szól.[7]

S Nagel e filozófiai állásfoglalásának fényében több koherenciát fedezhetünk fel az elméletek megismerő jellegére vonatkozó koncepciójában, mint amennyi az első pillanatban látszik. *Fő* ellenvetése mind a redukcionista, mind az instrumentalista felfogással szemben az, hogy radikális, végiggondolt formájukban nem adnak lehetőséget a teoretikus terminusok által jelölt dolgok fizikai realitásként való feltételezésére. Egész gondolatmenetét áthatja az a meggyőződés, hogy a részleges interpretáció elméletének keretén belül is van lehetőség a tisztán spekulatív, valóságos létezőket nem jelölő „teoretikus" terminusok (pl. szentháromság) és a tudományos teoretikus terminusok (pl. elektron) megkülönböztetésére. S nála ez a meggyőződés nemcsak deklarációkban nyilvánul meg, mint Carnapnál. Megoldási kísérlete itt is abban az irányban mozog, amelyre ismertetésünk elején, a kísérleti törvények és teóriák megkülönböztetésével kapcsolatban már utaltunk. Nem minden esetre érvényes, formalizált vagy éppenséggel a korrespondencia szabályok logikai formájára vonatkozó kritériumot keres, hanem kritériumok, pontosabban — főleg materiális — *elemzési szempontok* egész csoportját próbálja megadni, melyek alapján több-kevesebb bizonyossággal dönteni lehet a fizikai realitás kérdésében. Ezeknek a kritériumoknak az ismertetésére nem térünk ki, csak utalunk arra, hogy Nagelnek az a törekvése éles ellentétben van Hempelével, aki szerint a részleges interpretáció elméletének alapján nem lehet határvonalat húzni a tudományos és a spekulatív teoretikus fogalmak között.

Bár Nagel materialisztikus filozófiai alapállása egy bizonyos, az első pillanatban szembetűnőnél mélyebb koherenciát kölcsönöz elméletének (ami a könyv általunk nem tárgyalt részében még erősebben megnyilvánul), ez nem változtatja meg a kifejtés alapvetően diszkusszionális, nemszisztematikus jellegét. Változatlanul azt kell tartanunk, hogy a mű *beleillik* a fentebb vázolt összképbe. S bár e diszkusszionális jellegű tudományelmélet *keletkezése* — mint láttuk — sokban eltér a szokásostól, a diszkusszionális jelleg *okai* nem térnek el lényegesen a szubjektív idealista indítású vonalon felmerülő tényezőktől. Az egységes szubjektív idealista alapú tudományfilozófiák felbomlása, a reálisabb tudományszemlélet kialakítása ugyan a szubjektív idealista filozófiai pozíciók visszaszorulását jelentette, de ezeket nem más filozófiai tendenciák, hanem egy, a részkérdésekbe való belemerülés, egy filozófiátlanság váltotta fel. S hasonló okokból nem képes Nagel sem egységes elméletet kialakítani.

A neopozitivisták kezdeti szubjektív idealizmusa nem mint tudatos filozófiai pozíció jelentkezett. A neopozitivista vonal elméletileg mindvégig alapvetően filozófiaellenes. A klasszikus neopozitivista felfogás szerint kognitív jelentésük csak a szaktudományos tételeknek van, a szaktudományok hivatottak a valóságra vonatkozó legáltalánosabb kijelentések megalkotására is. A filozófia ontológiai kérdései vagy — megfelelő formulázás által — szaktudományos kérdésekre vezethetők vissza, vagy csak *látszólag* vonatkoznak a tudomány által feldolgozott valóságanyagra, valójában a tudomány nyelvére vonatkozó problémákat vetnek fel, vagy értelmetlenek. S Nagel „naturalizmusa" csupán egy a neopozitivista felfogáson *belül* maradó modus vivendi a filozófia számára. Önálló ontológiai kérdésfeltevéseket ő sem enged meg, a szaktudományok legáltalánosabb és ezért

[5] Logic Without Metaphysics and Other Essays. Illinois, 1956.
[6] 1. az előbb említett és a *Sovereign Reason* c. kötetét. (Illinois, 1954.)
[7] Logic Without Metaphysics ... Id. kiad. 6—7. o.

magától értetődő előfeltevéseinek explikálása azonban olyan feladat, amely minden esetre egy a hagyományos filozófiáéhoz hasonló eredményeket is felmutató elméleti tevékenység számára jelöl ki egy szűk kört. — Ez a naturalizmus „*sovány* tartalma".

Anélkül, hogy a filozófia kognitív státuszára vonatkozó vizsgálatokba bonyolódnánk, ami nem egy könyvbírálat feladata, meg kell mutatnunk, hogy az ontológiai kérdéseket nem lehet ilyen könnyen negligálni. A kérdések akkor is kérdések maradnak, ha nem veszünk róluk tudomást, vagy értelmetleneknek nyilvánítjuk őket. (Természetesen ezzel nem akarjuk azt mondani, hogy a hagyományos filozófiai kérdések között egyáltalán nincsenek értelmetlenek.) Nagel az ontológiai problémák megoldatlansága miatt nem tudja teljesíteni munkájának egyik fő célkitűzését, a redukcionizmus bírálatát. Az ontológiai kérdések megoldatlansága miatt, bár módszertani szinten antiredukcionista megoldást ad, ismeretelméleti szinten redukcionista pozícióba csúszik vissza. A tudományelmélet kérdéseinek ismeretelméleti szintű megoldása a szubjektum-objektum viszonynak egy a neopozitivizmusban szokásosnál szélesebb, *társadalmi* felvetését tenné szükségessé. Egy ontológia kidolgozása csak részfeladat a szubjektum-objektum viszony kidolgozásán belül (esetleg csupán előfeltétele ennek). Az itt tárgyalt megoldatlanság azonban szorosabban az ontológiai kérdések kidolgozatlanságából ered.

Nagel világosan látja, hogy a tudományos törvények logikai formája nem a formális implikáció. Ha a tudományos törvények logikai formájának a formális implikációt tekintjük, akkor nem tudunk különbséget tenni a *véletlenszerű* és a *törvényszerű* általánosság logikai formája között. Tételezzük fel pl., hogy egy bizonyos t időpontban a Gellért-szálló minden vendége amerikai. Ennek alapján azt állíthatjuk, hogy „Minden x-re érvényes, hogy — — ha x a t időpontban vendég a Gellért-szállóban — akkor x amerikai". S vegyünk egy másik példamondatot, amelyik szintén formális implikáció: „Minden x-re érvényes, hogy, ha x réz, akkor x jó vezető". Az első kijelentés a véletlenszerű, a második a törvényszerű univerzalitás példája. A kettő közti logikai különbséget úgy adhatjuk meg, hogy, míg a törvényszerű általánosságú implikáció megfogalmazható *tényellentétes feltételezés* (contrary-to-fact conditional) formájában, addig az utóbbinak ilyen átalakítása elfogadhatatlan. Nem mondhatjuk, hogy „ha x egy t időpontban a Gellértben szállt volna meg, akkor x amerikai lett volna", de mondhatjuk, hogy „ha x anyag réz lett volna, akkor x vezette volna az elektromosságot".

Ha a tudományos törvény sajátos *logikai* formája a tényellentétes feltételezés, akkor problematikussá válik az extenzionális logika fenntartása a tudományos törvények vonatkozásában, s problematikussá válik az extenzionális logika által sugallt ontológia is, mely szerint a tulajdonságok és relációk másodlagosak, alárendelt szerepet játszanak a dolgokhoz képest.

Nagel azonban egyáltalán nem vesz tudomást erről, hanem az extenzionális logika univerzalitás-felfogásának alapján áll. Az extenzionális logika úgy fogja fel az univerzalitást, hogy a „Minden ember halandó" kijelentés logikailag ekvivalens az egyes emberekről szóló megfelelő kijelentések konjunkciójával: „Kis János halandó és Kovács Pál halandó és. . ." Természetesen ez az ekvivalencia itt principiálisan értendő, s nem úgy, hogy a fenti konjunkciósorozatot valóban gyakorlatilag megalkothatónak kellene tekinteni. S éppen erről beszél Nagel, csak a gyakorlati megvalósíthatatlanságot hangsúlyozva, amikor a redukcionista elmélet harmadik, enyhébb változatát elemzi. S erre a felfogásra illik rá előbbi megállapításunk: Módszertanilag nem redukcionista (gyakorlatilag megvalósíthatatlannak tartja a redukciót), de ismeretelméletileg az.

Nagel szerint egy tényellentétes feltételezés („Ha Zeusz ember volna, halandó volna") akkor igaz, ha van egy olyan kijelentés („Minden ember halandó"), amely a tényellentétes feltételezés előtagjának kijelentő formájával („Zeusz ember") együtt premisszaként véve konklúzióként a tényellentétes feltételezés utótagjának kijelentő formáját („Zeusz halandó") adja.[8] Az extenzionális logikában a „Minden ember halandó" kijelentésnek az egyes emberekről szóló megfelelő kijelentések konkjunciójával való ekvivalenciája teszi lehetővé az olyan típusú következtetéseket, hogy az osztály minden elemét megillető predikátumok megilletik az osztály egyes elemeit is. Nagel egy ilyen következtetésre gondol, amikor a tényellentétes feltételezés igazságának eldöntéséről beszél. Csakhogy mit jelent a tényellentétes feltételezés előtagjának kijelentő formája, példánkban a „Zeusz ember"

[8] Az itt következő érv R. M. Chisholm *The Contrary-to-Fact Conditional* c. munkáját követi (Mind, 1946. 289—307. o.). Újranyomva: H. Feigl-W. Sellars ed., Readings in the Philosophical Analysis. New-York, 1949.

kijelentés? Nyilván azt, hogy Zeusz azonos a fenti konjunkciósorozat valamelyik tagjában szereplő individuummal, mondjuk Kis Jánossal. De ha Zeusz azonos Kis Jánossal, akkor Zeusz és Kis János nem két személy, ugyanazt a személyt illettük kétféle névvel, akkor viszont értelmetlen a *tényellentétes* feltételezés eredeti formája („Ha Zeusz ember *volna*..."), hiszen Zeusz *tényleg* ember. Ha fenn akarjuk tartani a tényellentétes feltételezéseket, márpedig erre a tudományos törvények sajátos logikai formájának meghatározásához szükség van, akkor érvénytelennek kell tartanunk a tényellentétes feltételezések igazságának meghatározására javasolt extenzionális logikai következtetést.

Úgy véljük, hogy fel kell adni az extenzionális logika univerzalitásfelfogását és az ezáltal sugallt ontológiát is. Bizonyos meggondolások azt mutatják,[9] hogy ez nem vezet ontológiai abszurdításokhoz. Ha nem tételezzük fel, hogy a tulajdonságoknak van egy olyan dologi hordozójuk, amely maga változatlan marad a tulajdonságok, viszonyok megváltozásakor, ha nem tételezzük fel, hogy vannak dolgok, amelyek változatlanok maradnak, bármilyen környezetbe kerüljenek is, egyáltalán nem tűnik abszurditásnak a tulajdonságok és relációk emancipációja. Amennyire elfogadhatatlannak tartjuk a dolgok egy relációiktól abszolút független „belső természetének" feltételezését, annyira elfogadhatónak kell tartanunk azt a javaslatot, hogy a tulajdonság és a viszony a dologgal egyenrangú ontológiai kategória. Ezen az alapon azután már nem lehetetlen a törvények egy olyan felfogása, mely szerint a törvények elsősorban a valóság relacionális strukturáját dolgozzák fel, s elvileg nem vezethetők vissza az egyes dolgokról szóló kijelentések semmilyen osztályára sem, ami a dolgoknak a tulajdonságokkal és relációkkal szembeni elsődlegessége alapján lehetetlen volna.

Rövid fejtegetésünk természetesen még az itt adódó probléma megfogalmazásának sem tekinthető, ez legfeljebb a kérdés felvetése. A problémának azonban már ez a puszta felvetése is érzékelteti, hogy Nagelnek a mindennapi gondolkodás és a tudományos gyakorlat ösztönös materialista előfeltevéseit explikáló „naturalizmusa" nem pótolhatja az önálló filozófiai — ismeretelméleti és ontológiai — elemző munkát.

Bence György

Realism and the Background of Phenomenology[1]

12 írást tartalmaz a kötet, a kortársi polgári filozófiában immár klasszikussá vált munkákat, melyek az ún. realista irányzatot hivatottak reprezentálni. A 12 munka koncepciója az első pillanatban olyannyira elütőnek tűnik, hogy felmerül a kérdés: Mi késztette Roderick M. Chisholmot, a kötet szerkesztőjét arra, hogy egy kötetben gyűjtse össze őket? Némelyik írás „realizmusa" kimerült egy tudatunktól független realitás létezése lehetőségének elismerésében, más szerzők koncepciója lényegében materialistának tekinthető.Nem több-e az olyan vonás a kötetben összegyűjtött írások szerzőinek koncepciójában, amely elválasztja őket egymástól, mint az olyan, amely összeköti őket? Ha önmagukban véve vizsgáljuk ezeket az írásokat, ha csupán a bennük felvetődő problémák konkrét megoldását tartjuk szem előtt, akkor azt kell mondanunk, hogy Chisholm törekvése egy realista irányzat megkonstruálására minden komoly alapot nélkülöz. Csakhogy a kérdés ilyen megközelítése hibás, s ha el akarunk igazodni a XX. sz. polgári filozófiájának útvesztőjében, ha látni akarjuk valóságos irányzatait, akkor el kell fogadnunk Chisholm koncepcióját, mely szerint a realizmus mint irányzat — létezik.

Egy — a kortársi polgári filozófia megközelítése és tartalmi kritikája szempontjából alapvető jelentőségű — módszertani kérdésről van ugyanis szó. Arról, hogy napjaink történelmében is tudjuk-e érvényesíteni — a marxista metodológia lényegéhez tartozó — történelmiség szempontját. Ha a filozófia történetét általában vizsgáljuk, akkor egyetlen marxistának sem jut eszébe, hogy úgy tárgyalja a filozófia történetét, mint amelyen belül külön története van a materializmusnak, az objektív idealizmusnak stb. Amint azonban a kortársi — pontosabban a Marx utáni — polgári filozófia történetéről kerül szó, sokszor úgy teszünk,mintha megállt volna a történelem. A felmerülő tendenciákat és irányzatokat nem belső fejlődésük, történelmi-logikai egymásból következésük alapján vizsgáljuk, hanem megkíséreljük elhe-

[9] Vö. Márkus György: Vita az univerzálékról. Magyar Filozófiai Szemle, 1961. 1. sz. 97—99. o.

[1] Ed. by Roderick M. Chisholm. The Free Press of Glencoe, Illinois, 1960. (The Library of Philosophical Movements)

lyezni őket az imént említett skatulyák valamelyikébe. Ez, a modern polgári filozófia marxista kutatói körében csekély számú kivételtől eltekintve általánosan elterjedt, hibás metodológia alapjában véve két forrásból táplálkozik. Az egyik: a történelmi távlat hiánya. Kétségtelenül igen nehéz feladat az írások kusza tömegéből kiválasztani azokat, amelyekkel egyáltalában érdemes foglalkozni, amelyek — legalábbis viszonylagos értelemben — időtállóak. Ez egy olyan objektív körülmény, amely mindenképpen sokkal nehezebbé teszi a közelmúlt filozófiájának történelmi vizsgálatát, mint a már „történelmi" korszakok filozófiájáét. Hogy a XVII. sz. gondolkodói közül kiknek a rendszere időtálló és vizsgálatra érdemes, ezen ma már nem lehet vitatkozni. Hogy azonban kik tartoznak bele a XX. sz. polgári filozófiájának történetébe — ezt nem olyan egyszerű megállapítani. S létrejön a bűvös kör: ahhoz, hogy megírjuk a modern polgári filozófia történetét, tudnunk kellene, hogy kikről írjunk; ahhoz viszont, hogy tudjuk, kikről kell írnunk, látnunk kellene a történelmi fejlődésmenetet.

A másik forrás: az egész kérdéskomplexum dogmatikus megközelítése. Az a furcsa logika, amely abból az igaz megállapításból, hogy Hegellel lezárult a nagy polgári filozófiai rendszerek kialakulásának lehetősége, arra következtet, hogy a Hegelt követő polgári filozófiának nincs is története. Abból az úgyszintén igaz megállapításból pedig, hoy korunk nagy világnézeti-ideológiai küzdelme a marxizmus és polgári gondolat harca, arra a megállapításra jut, hogy a polgári filozófián belüli világnézeti küzdelmeknek semmiféle jelentőségük nincsen. Ez a dogmatikus megközelítés végképp lehetetlenné teszi, hogy leküzdjük az első forrásból származó nehézségeket, minthogy lényegében feleslegesnek is tekinti hogy leküzdjük. Ha ezekután mégis kezdeni akarunk valamit a modern polgári kilozófiával, akkor belehelyezzük őket fényelmes skatulyáinkba — s ezzel mindent megtettünk, amit egyáltalában tenni lehetséges.

Meggyőződésem, hogy ennek a hibás módszertannak az eredményeképpen nem vettük észre mind a mai napig, hogy a századforduló idején a neokantiánus-pozitivista irányzatok megerősödésével egyidőben egy ezzel ellentétes tendencia is kibontakozott a polgári filozófiában, az ún. realista irányzat, melynek lényegét így fogalmazhatnánk meg: szembefordulás a külvilág szubjektivista felfogásával. A negatív mozzanatot kell hangsúlyoznunk, a szembefordulást, mert ami a pozitív megoldásokat illeti: az irányzat jónéhány képviselője maga sem tudja ténylegesen áttörni a szubjektív idealizmus korlátait, megreked egy hume-i típusú agnosztikus szemléletnél. De a polgári filozófia történetének megértése szempontjából ez a pusztán negatív mozzanat is nagy jelentőségű. Meg kell magyaráznunk ezt az „objektivizmus" irányába tett fordulatot, ki kell hámoznunk lényegét, meg kell világítanunk a szembefordulás eredménytelenségének okait. Mert ez az objektivista fordulat gyengének és eredménytelennek bizonyult azokban az esetekben is, amikor kezdetben túl is lépett azon a félszeg megállapításon, hogy lehetséges az objektív realitás. E realizmus erőtlenségének és felemás voltának talán legpregnánsabb megnyilvánulása. Husserl filozófiai fejlődése, aki egy platonista jellegű objektív idealista felfogástól jut el — rendszere belső logikájánál fogva szükségszerűen — a „transzcendentális szolipszizmus" határáig, hogy ott egy irracionalista fordulattal felépítse az egzisztencializmusnak alapot nyújtó késői rendszerét.

A kötet alapjául szolgáló koncepció tehát nemcsak hogy nem megalapozatlan, hanem alapjában véve helyes. Helyes nemcsak annyiban, hogy az angolszász realizmust irányzatként kezeli, hanem annyiban is, hogy ezt együtt tárgyalja Husserl korai periódusával és a korai husserli filozófiával igen sok rokon vonást mutató Meinong-féle Gegenstandstheorie-val. Chisholm filozófiatörténeti „koncepciója" azonban mindössze azt jelenti, hogy feltárja és elemzi ezt a logikai egységet, amelyet a kötet gondolkodói között a fent vázolt negatív mozzanat teremt. Chisholm ennél nem is kíván mélyebbre hatolni, nem vizsgálja meg sem a szubjektivista argumentummal való szembefordulásnak, sem pedig e szembefordulás erőtlenségének és felemás voltának történelmi okait. Chisholm bevezető tanulmánya azonban ennek — az analitikus módszerből szükségszerűen fakadó — korlátozottságnak ellenére is — vagy inkább e korlátozottságán belül — kitűnő munka, kristálytiszta képet ad az elemezett realista gondolkodók koncepciójának belső logikájáról, a realizmus különböző „fokozatainak" és a különböző típusú realista gondolatrendszereknek az egymáshoz való viszonyáról.

Chisholm öt fejezetre osztja a XX. sz.-i realizmus történetét. Az első három a „kontinentális" realizmus — a fenomenológia — kialakulását és hátterét, az utolsó két fejezet pedig az angol-amerikai realizmsut vizsgálja. Ez a „történet" azonban nem abban az értelemben történet, hogy kronológiai sorrendben vizsgálat tárgyává tenné az egyes gondolkodókat, ill. azok gondolati

fejlődésének periódusait. Ilyen értelemben ugyanis nincs is története a realizmusnak. Nincs szó arról, hogy az egyik filozófus a másikhoz kapcsolódva továbbfejleszti vagy módosítja a megelőző koncepcióját. Nemcsak hogy a kontinentális realizmusnak (Meinong, Husserl) nem volt semmiféle hatása a valamivel később fellépő angolszász realistákra, hanem még Meinong és Husserl is lényegében egyidőben, de egymástól teljesen függetlenül dolgozta ki a maga rendszerét, és az angol és amerikai realisták egyes csoportjainak egymáshoz való viszonya is többségében esetleges és véletlenszerű. Ez a tény csak megerősíti azt a megállapításunkat, hogy a realizmus esetében olyan tendenciával van dolgunk, melynek jelentkezését a marxista vizsgálatnak vissza kell majd vezetnie meghatározott társadalmi tényezők hatására. Nem lehet szó ugyanis arról, hogy a realista irányzat valamely jelentős gondolkodó pusztán gondolati hatásának eredményeképpen bontakozott volna ki.

A kontinentális realizmusnak azonban mégis megvan a maga ősatyja — Franz Brentano —, akinek intencionalitás koncepciója mind Meinong, mind pedig Husserl filozófiájának kiindulópontját képezi. Csakhogy maga Brentano nem tekinthető a realista irányzat képviselőjének, legalábbis azon korai periódusában nem, amelyben elindítja útjára Meinong és Husserl gondolatait.

Chisholm a tanulmányának első fejezetében Brentano filozófiáját elemzi, kiemelve a fizikai és pszichikai megkülönböztetésének problémakörét, melyen belül Brentano az „Intentionale Inexistenz" elméletét kidolgozta. Kevesebb teret szentel a késői Brentano realista koncepciójának, melyről megállapítja, hogy igen közeli rokonságban áll az angolszász realizmus általa dualizmusnak, ill. fenomenalizmusnak nevezett válfajához. A Brentano korai korszakában felvetődő gondolatokhoz kapcsolódva elemzi azután Chisholm — tanulmányának második, és harmadik fejezetében — Meinong, ill. Husserl filozófiáját, a kontinentális realista irányzatot. Mindkét fejezet — rövidsége ellenére — kitűnő összefoglalása a tárgyalt gondolkodó koncepciójának, iskolapéldája annak, hogyan kell és lehet kiemelni valamely filozófiai rendszer logikai magvát anélkül, hogy a felvetődő kérdéseket túlzottan leegyszerűsítenénk és ezáltal meghamisítanánk. Egyes szerzők kötetekre rúgó elemzései nem hatolnak olyan mélyre a husserli rendszer logikájában, mint Chisholm néhány oldalas írása. A Husserl-elemzés ennek ellenére — s tekintetbe véve azt is, hogy Chisholm igénye nem megy túl a vizsgált rendszer gondolati strukturájának elemzésén — egy szempontból problematikus. Chisholm rámutat ugyan arra, hogy Husserl filozófiai fejlődésében döntő fordulatot jelent áttérése a platonikus logicista álláspontról a transzcendentális idealizmus álláspontjára, sőt rámutat arra is, hogy a transzcendentális idealizmus koncepciója lényegében „idealista" koncepció. (Az idealizmus terminus Chisholmnál — ahogyan az angolamerikai realisták többségénél is — a realizmus által támadott határozottan szubjektív idealista álláspontot jelöli.) Ennek ellenére tanulmánya — amely a realizmust van hivatva vizsgálni — elemzi Husserlnek ezt a korszakát is, sőt a kötetben közölt mindkét Husserl-szemelvény ebből a periódusból való. Ezáltal Chisholm mintegy elmossa a határt éppen a kötete koncepciója által feltárt s — mint mondottam — tendenciáját tekintve feltétlenül létező határvonalat realizmus és „idealizmus" (a fenti értelemben!) között. Igaz ezáltal is világossá válik számunkra, mennyire inkonzekvens és ellentmondásos a realisták realizmusa. Ha azonban Chisholm ezt akarta volna megmutatni, akkor Husserl-elemzésének a fordulat, az átmenet megvilágítására kellett volna törekednie. Ehelyett azonban a két korszakot pusztán egymás mellé helyezi, s létrejön az a látszat, mintha valamiféleképpen a késői Husserl is a realista tendencia képviselője lenne.

Igen frappáns módon elemzi Chisholm az angolszász realizmust. Megkonstruálja azokat a logikai lépéseket, melyeken keresztül az „idealizmus" eljut a szubjektivista argumentum végső konkluziójához: „Amikor azt gondoljuk, hogy valamely külső fizikai dolgot észlelünk, érzékeink csak valami olyanról informálnak bennünket, aminek létezése *szükségszerűen* tőlünk függ." Ezt a végső konkluziót egy logikai következtetésmenet ötödik lépésének tekinti abban a sorozatban, melynek kiindulópontja az a megállapítás, hogy; „Azokban az esetekben, amikor azt gondoljuk, hogy valamely külső fizikai dolgot észlelünk, érzékeink csak bizonyos jelenségekről vagy jelenségcsoportokról informálnak bennünket." A realizmus „legenyhébb" változata csak a konkluziónak a szükségszerűséget illető megállapítását veti el, míg a leghatározottabb realista koncepció már a kiinduló tételt sem fogadja el. Chisholm az angolszász realizmuson belül az öt logikai lépésnek megfelelő öt fokozatot különbözteti meg. A legkevésbé határozott, „dualista" koncepciót Arthur Lovejoy írása képviseli a kötetben, majd a további — egyre határozottabb — fokozatok képviseletében Chisholm Russel egy 1915-ös munkáját, az ún. „New Realism" kiáltványát,

végül Samuel Alexandert vonultatja fel. Meglepő, hogy az angolszász realizmus leghatározottabb változatát nem szerepelteti külön tanulmánnyal. Ez az a változat, amely a fent említett szubjektivista argumentum kiindulópontját sem fogadja el, s amelyet Chisholm a következőképpen jellemez: „Amikor azt gondoljuk, hogy azt észleljük, hogy valamely dolog bizonyos érzéki karakterisztikummal rendelkezik, akkor az a tény, hogy mi azt gondoljuk, hogy észleljük azt, prima facie evidenciát jelent azon hitünk számára, hogy a dolog rendelkezik azzal a karakterisztikummal." Egyszerűbben: az ember a valóságot észleli, nem pedig valamiféle szubjektív jelenségeket. Ez az álláspont önmagában véve nem feltétlenül materialista — igen jól megfér pl. egy platonikus állásponttal —, s nem véletlen, hogy Chisholm szerint Meinong lényegében ezt az álláspontot képviseli. Másrészt viszont ideszámítja a materialista Roy Wood Sellarst és — önmagát. Annak, hogy ez az álláspont az antológiában nem kapott helyet, feltételezhetően éppen az az oka, hogy maga Chisholm képviseli. Ennek ellenére — furcsa módon — saját álláspontja sem kap részletesebb méltatást Chisholm tanulmányában, s nem állíthatjuk azt sem, hogy ezen álláspont mellett nyomósabb érveket sorakoztatna fel, mint bármelyik másik mellett. Ezt — úgy hiszem — nem csupán azzal kell magyaráznunk, hogy Chisholm objektív, minden elfogultságtól mentes ismertetést kíván nyújtani az antológia tárgyát képező irányzatról, hanem az is szerepet játszik, hogy félig-meddig Chisholm is tisztában van vele: saját álláspontjának éppúgy megvan a maga Achilles-sarka, mint valamennyi többinek.

Nem lehet célunk, hogy egy ilyen szűkterjedelmű „realista" antológia vázlatos ismertetése kapcsán bármiféle kísérletet tegyünk azoknak az alapvető kérdéseknek a felvetésére, amelyek a realista szemléletmód egésze, annak minden válfaja mögött meghúzódnak. Nemcsak a fentebb vázolt objektivista fordulat történelmi gyökereinek feltárása jelent olyan feladatot, amely alapos, sokoldalú s el nem hamarkodott kutatómunkát igényel. Az egész áramlat belső következetlenségének feltárása — ami az előbbinél valamivel könnyebb feladat — sem intézhető el néhány szokványos frázissal.

Világosan láthatjuk azonban a következőket. Mindezek a realisták, akik — legalábbis a többségük, a határozottabb álláspontok képviselői — meg vannak győződve egy objektív realitás, egy tudatunktól független valóság létezéséről — a legcsekélyebb mértékben sem érdeklődnek ez iránt a valóság iránt. Ezeket a „realistákat" sokféle kérdés foglalkoztatja, csak éppen egy nem: milyen a realitás? Mindezek a gondolkodók — akár a kontinentális realizmus képviselőiről, a korai fenomenológusokról és a korai fenomenológiával rokon gondolkodókról legyen szó, akiknek érdeklődése alapjában véve arra irányul, hogy a racionális gondolkodás valóságtartalmát megtalálják, akár pedig az angolszász realistákról, akiknek fő érdeklődési körét az érzékelés problémái teszik ki — közösek abban, hogy kizárólag ismeretelméleti gondolatkörben mozognak, s megfeledkeznek arról, hogy ontológia is van a világon. A realizmus kiindulópontja — éppen úgy, ahogy az „idealizmusé" is — az individuum tudata. Az individuális tudatból, az individuum tudatának tartalmából kiindulva kíván eljutni a realitáshoz, az objektív valósághoz. Ez a vállalkozás azonban eleve kudarcra van ítélve, mert a kiindulópont, a premissza hamis: feltételezi az objektivitástól független individuális tudatot. Ha az illető gondolkodó következetes, akkor nem is lehet képes arra, hogy áttörje szubjektivizmusának korlátait. Ha kevésbé következetes: „megteremt" a maga számára valamilyen objektivitást, ez azonban, gondolatrendszere kiindulópontjánál fogva, csak valamiféle ál-objektivitás lehet.

Vajda Mihály

M. Kagan: Az esztétikai jelenségek dialektikája[1]

M. Sz. Kagan a Leningrádi Egyetemen tartott esztétika-előadásainak első részét jelentette meg ebben a kötetben. A publikált hat előadás a valóság esztétikai elsajátításának általános törvényszerűségeit vizsgálja. A második rész — „A művészet dialektikája" — a művészi visszatükrözés törvényszerűségeivel, a harmadik rész — „A művészettörténet filozófiája" — pedig a művészet történelmi fejlődésének általános törvényszerűségeivel fog foglalkozni. A most megjelent kötet bevezetőjében a szerző hangoztatja, hogy célja az esztétika tudományának rendszeres kifej-

[1] Лекции по марксистско—ленинской эстетике. Часть I. Диалектика эстетических явлений. Изд. Ленинградского Университета, 1963. 130. o.

tése — megállapíthatjuk, hogy e célt az egyetemi oktatás magas színvonalán sikerült megvalósítania.

Az első előadás az esztétikai kutatás tárgyával, módszerével és céljával foglalkozik. Koncepciója szerint az esztétikának három aspektusa van: egyfelől a valóság esztétikai elsajátításával, másfelől a művészettel foglalkozó tudomány, végül pedig az esztétikai nevelés általános elmélete (az esztétikáról mint tudományról adott meghatározásában Kagannak sem sikerült elkerülnie a körbenforgást, a továbbiakban azonban tisztázza, hogy mit ért esztétikai elsajátításon és esztétikai nevelésen). A szerző, miután leszögezi, hogy az esztétika a második aspektusát tekintve abban különbözik az egyes művészeti ágak elméletétől, történetétől és kritikájától, hogy a művészet legáltalánosabb, valamennyi ágra nézve érvényes törvényszerűségeit kutatja, bírálja azokat a szovjet esztétákat, akiknek „a művészet általános törvényeiről szóló elmélkedései csupán az irodalom, a színház, a film, a festészet elemzésére támaszkodnak, vagyis a művészetek azon csoportjáéra, amelyek a valóság ábrázolásának képességével tűnnek ki, azon képességgel, hogy a valóság tárgyainak és jelenségeinek konkrét arculatát reprodukálják. Ami azonban az olyan művészeteket illeti, mint a zene, a tánc, az építészet, az iparművészet, amelyeket a reális világ visszatükrözésének más — feltételesen szólva ‚nem-képzőjellegű' (неизобразительный) — módja jellemez, ezeket... egyszerűen ignorálják..." (13. o.)

Elhatárolja a könyv az esztétikát a pszichológiától is, de ugyanakkor megállapítja, hogy: „nem lehet megérteni a szépnek a lényegét anélkül, hogy feltárnánk a *szépérzék* pszichológiai természetét, annak a természetét, amit rendszerint *esztétikai élvezetnek* nevezünk; nem lehet megérteni a fenségesnek a lényegét anélkül, hogy be ne hatolnánk a *fenséges érzésének* pszichológiai mechanizmusába; nem lehet megérteni a komikum lényegét anélkül, hogy a *komikum érzésének, a humorérzéknek* a pszichológiáját ne vizsgálnánk." (14. o.) E pszichológiai vonatkozások figyelmen kívül hagyása nagymértékben magyarázza azt a tényt, amelyet Kagan sajnálkozva állapít meg, hogy ti. az esztétikai nevelés elméletének kidolgozásában a marxista esztéták még nem mutathatnak fel jelentősebb eredményeket. A feladat megoldásában az esztétika és a neveléstudomány szerepe a következőképpen viszonyul egymáshoz: „Azt lehetne mondani, hogy az esztétika nyújtja az esztétikai nevelés *stratégiáját*, a neveléstudomány pedig a *taktikáját* minden konkrét szférában: a mindennapi életben, a munkában, a sportban, a művészet felfogásában a gyermekek óvódáskori nevelésében, az iskolában stb." (16. o.)

Az esztétikai jelenségek természetéről szóló előadást rövid történelmi áttekintés vezeti be. Ezután Kagan röviden ismerteti azt a vitát, amely a szovjet esztétikában az utóbbi években kibontakozott erről a kérdésről. Meggyőzően mutatja ki annak a koncepciónak a tarthatatlanságát, amely a szépséget a dolgok objektív természeti tulajdonságának tartja. Elhatárolja magát attól az állásponttól is, amely a szépséget társadalmi lényegűnek, de objektívnak fogja fel oly módon, hogy a társadalmi léttel, a társadalmi praxissal hozza genetikus összefüggésbe. A szerző koncepciója szerint a szépség és a többi esztétikai jelenség az objektumnak és szubjektumnak az egységét képezi, „*kettős információt* foglal magában: az objektumról is és a szubjektumról is; beszél az észlelt tárgyról is és a tárgyat észlelő emberről is. Ezért nemcsak a tárgy *meghatározása*, hanem *értékelése* is. Ez pedig azt jelenti, hogy: „... nem tisztán tárgyi, nem tisztán objektív, az emberen kívül és az embertől függetlenül létező tulajdonsága a világnak, hanem olyan tulajdonság, amely bizonyos, *a természet és az ember, az objektum és a szumbjektum közötti viszonyt* fejez ki." (15. o.)

Kagannak igaza van, amikor a szubjektív tényezőt számon kéri azokon, akik az esztétikai érték objektivitását hangoztatva nem veszik észre az értékelő szubjektivitását. Valóban, nincs az az áramvonalas autó, amely szép lehetne anélkül, hogy képes lenne emberekben a szépség érzését felkelteni: a szépség mint érték éppen ebben a képességben áll. A kérdés azonban az, hogy milyen tulajdonságánál fogva képes a tárgy ilyen hatást gyakorolni, illetve milyen tulajdonságánál fogva képes az ember e hatást fogadni.

A könyv külön-külön vizsgálja ugyan az esztétikum objektív oldalát és a szubjektív oldalát, de a válassszal végül is adós marad. Az objektív oldalon a tartalmas formát említi, nem térve ki rá, hogy milyen tartalomnak kell a formában kifejeződnie ahhoz, hogy a tárgy ilyen vagy olyan esztétikai hatást keltsen. A szubjektív oldalon hangsúlyozza az esztétikai élmény érdeknélküliségét, anélkül hogy felvetné a kérdést, hogy mi lehet az a tényező, amely szubjektív volta ellenére is objektív, amely az érdeknélküliségben teszi érdekeltté az esztétikai élvezetet kereső embert. Végül is abban véli megtalálni mindezen problémák közös kulcsát, hogy az esztétikumot a reálisnak és az ideálisnak az egységeként fogja fel: „Innen — csakis és éppen innen! — válik érthetővé az esztéti-

kai jelenségek összes sajátossága: az is, hogy ezek nem redukálhatók az anyagi világ tisztán természeti tulajdonságaira, az is, hogy szubjektív oldaluknak érdeknélküli-szellemi, nem pedig tisztán érzéki jellege van, az is, hogy az esztétikai viszony értékelő viszony, az észlelt tárgy pozitív vagy negatív értékelése. . . ." (48. o.)

A gondolat gyümölcsözőnek bizonyul: Kagan ebből vezeti majd le az esztétikai jelenségek (az esztétikai tulajdonságok helyett használja ezt a kifejezést, jelezve, hogy nem a tárgy objektív tulajdonságáról, hanem a tárgy és az ember viszonyában létrejövő objektív-szubjektív jelenségről van szó) három párja — a szép és a rút, a fenséges és az alantas, a tragikum és a komikum — közötti összefüggéseket. Mégsem tekinthető a megoldás végső kulcsának, hiszen még az ízlésítéletek problematikájának ellentmondásmentes megoldását sem teszi lehetővé a szerző számára: „Azt mondom, ‚ez szép' vagy ‚ez rút', ‚ez tragikus' vagy ‚ez komikus' " — olvassuk a könyvben —, „amikor egy tárgy észlelésének folyamatában meghatározott érzést érzek, és éppen ez az érzés szolgál *egyetlen és elégséges alapul* nekem az esztétikai ítélethez. Ha pedig valaki ezt az ítéletemet vitatni kezdi, határozottan védelmezni fogom, mert ítéletemben *nemcsak a tárgy tulajdonságai* tükröződnek, *hanem saját tárgyészlelésem is.* Ki és milyen módon tudja hát bizonyítani ennek a közvetlen emócionális észlelésemnek a helytelenségét? Azt lehet *elvetni*, de *megdönteni* lehetetlen." (37. o.) A következő oldalon azonban rájön a szerző, hogy: „ha a szépség mindössze az individuum érzékelése, eltűnik az ízlés értékelésének mindenféle kritériuma. Bármely ízlésítéletnek ugyanolyan létjogosultsága van, mint az összes többinek (‚ízlések és pofonok különbözők', ‚de gustibus non est disputandum'), tehát nem lehet általában jó és rossz ízlésről, fejlett és fejletlen ízlésről, normális és eltorzult ízlésről beszélni. Természetes, hogy ugyanilyen egyenjogúnak bizonyulnak történelmi relativitásukban az egyes korok ízlései, minthogy itt sincs semmiféle kritérium összehasonlító értékelésükre." Mivel elméleti kiindulópontjának e szükségszerű konklúzióját vállalni nem tudja, mégis kénytelen a szubjektumon kívül posztulálni valamilyen kritériumot: „Nyilvánvalóan léteznek valamiféle *ízlésnormák*, amelyek kritériumot nyújtanak az embereknek egyik vagy másik személy ízlésének minősítéséhez. Ezek a normák a társadalom, a nemzet, az osztály esztétikai tudatában alakulnak ki egy adott korban, és az emberek individuális ízlésének afféle, ‚mértékegységéül' szolgálnak. Ezért a relatívnak és az abszolútnak a dialektikája itt mint az *egyéninek és a társadalminak* a dialektikája jelentkezik. A kultúra egész világtörténete szempontjából azonban relatívnak bizonyulnak maguk ezek a társadalmi-történelmi ízlésnormák, minthogy szakadatlanul változnak, meg aztán a különböző nemzeteknél és osztályoknál egy és ugyanazon korban is különböznek. Miben foglaltatik itt az abszolút mozzanat? Abban, amit rendszerint *általános-emberinek* neveznek." (38. o.) Az ízlés ez utóbbi világtörténeti kritériuma Kagannál egészen homályosan van meghatározva, az pedig, amit történeti kritériumként megad — az átlagízlés —, nyilvánvalóan elfogadhatatlan.

Az esztétikai jelenségek egész problematikájának megoldása véleményünk szerint csakis e jelenségek objektivitásának elismerésével lehetséges, hiszen az objektivitás itt elsősorban éppen az értékelés kritériumának objektivitását jelenti. A kritérium objektivitásának nem mond ellent, hogy maga az értékelés szubjektív mozzanatot is tartalmaz, annál is inkább nem, mert az esztétikai értékelés szubjektivitását — az utilitarisztikus értékeléstől eltérően — az érdeknélküliség objektivitása jellemzi. Tulajdonképpen nemcsak az értékelő viszonynak van objektív és szubjektív oldala, hanem magán az értékelő szubjektumon belül is ki lehet emelni egy objektív és egy szubjektív mozzanatot. Szubjektivitásában is objektív az embernek az a szükséglete, amely egy szép tárgy vagy jelenség szemlélésekor kielégül, amely az esztétikai élmény érzelmi színezetét adja (vö.: „A szép pszichológiája", MFSz, 1962. 4. sz.). Szubjektív a szükséglet kielégülésének módja, az egyénnek azok a korábbi élettevékenysége során kialakult pszichikus tartalmai, amelyek tudattalanul a tárgy vagy jelenség aktuális észleléséhez társulnak oly módon, hogy a tárgy vagy jelenség érzéki formája e pszichikus tartalmak kifejezőjeként jelenik meg a szubjektum előtt. Továbbmenően: még a pszichikus tartalmaknak is van objektív mozzanatuk, amennyiben az egyén élettevékenysége, amelyben ezek kialakulnak, többé-kevésbé szerves módon kapcsolódik valamely osztály tevékenységéhez, ennek közvetítésével pedig az össztársadalmi praxishoz, végső soron a társadalom termelőtevékenységéhez, a társadalmi léthez. A marxista esztétika természetesen nem tagadhatja le az esztétikai értékelés szubjektív oldalát. De mindenképpen feladata, hogy a szubjektív oldalon belül is feltárja az objektív momentumokat, erre pedig csak olyan koncepció képes, amely a társadalmi lét objektivitásából indul ki. A társadalmi praxisban

nyernek az ember által alkotott tárgyak valóságosan emberi tartalmat, és itt alakul ki az ember azon képessége, hogy a tárgy közvetlenül adott érzéki képe, formája mögött ezt az emberi tartalmat felismerje, valamint az az érdeknélküli szükséglete, amely az ilyen emberi tartalmat kifejező forma szemlélésekor kielégül. Az a tény, hogy a társadalmi praxisban kialakult szubjektív mechanizmus viszonylag önállósul saját forrásától, és, miután az emberi tartalommal valóságosan felruházott tárgyak kialakították, megnyilvánul olyan tárgyakkal szemben is, amelyeket a társadalmi praxis nem érintett (ez a szűz természet esztétikai jelenségeinek sokat vitatott problémája), egyáltalán nem menti fel a marxista esztétát az alól, hogy az eredeti genetikus összefüggéseket tisztázza. Csakis az esztétikum és a társadalmi praxis közötti összefüggések dialektikus — mind a pragmatizmus, mind a l'art pour l'art egyoldalúságát elkerülő — tisztázása nyújt objektív kritériumot az esztétikai értékeléshez.

A könyv a továbbiakban konkrétan rátér az egyes esztétikai jelenségpárok elemzésére.

A szépről és a rútról a harmadik előadás megállapítja, hogy ez a legáltalánosabb, a természetben, a társadalomban és a művészetben mindenütt megfigyelhető jelenségpár, ami azzal magyarázható, hogy a valóság és az eszmény közötti viszony a szépben és a rútban a legáltalánosabb jellegű: a valóság megfelelése vagy meg nem felelése az eszménynek. E megfelelést vagy meg nem felelést Kagan külön-külön elemzi az emberre, a szűz természetre, az ember által alkotott dolgokra és a művészetre vonatkozóan anélkül, hogy az egyenként színvonalas elemzéseket megpróbálná valamilen összefüggésrendszer egységére hozni.

„... a ‚szép' és a ‚rút' a reálisnak és az ideálisnak a viszonyítását *minőségi* vonatkozásban, a ‚fenséges' és az ‚alantas' *mennyiségi* vonatkozásban fejezik ki" — írja a szerző a negyedik előadásban. (69. o.) Vizsgálja az előadás a fenséges tartalom (vallás, állameszmény) kifejezésére szolgáló monumentális formák (eposz, tragédia, misztériumdráma, kultikus célokat szolgáló épületek monumentális festményekkel és szobrokkal, szimfónia stb.) kialakulását és hanyatlását. Hasonló vonásokat állapít meg a Sztálin kultuszát szolgáló művészet, ill. az egyiptomi és a klasszicista művészet között. Foglalkozik a fenségesnek és az alantasnak a modernizmusban való jelentkezésével.

A tragikumot és a komikumot a valóságnak és az eszménynek az összeütközéséből, konfliktusából vezeti le Kagan az ötödik előadásban. Az a konfliktus, amely az ideál bukásával végződik, tragikus, amelyből pedig az eszmény végül úgy kerül ki, hogy legyőzi a valóságot, komikus konfliktus. Persze az összefüggések itt sokkal bonyolultabbak. Ez az előadás további részeiből is kitűnik, amelyek pl. a pesszimista és az optimista tragédia kérdésével foglalkoznak. Borev koncepciójával (vö. Borev: A tragikumról.) vitatkozva a szerző kijelenti, hogy a pesszimista tragédia „és az alapját képező pesszimista világfelfogás törvényszerűen kifejlődtek bizonyos történelmi korokban: történelmi fordulatok korában, amikor egy meghatározott életrend és az általa kialakított ideálok pusztulását sok ember annak bizonyítékaként fogta fel, hogy az eszményinek, a nemesnek, a fényesnek a sötét és aljas valóság feletti győzelme *lehetetlen*". (96—97. o.) Ehhez Kagan még a következőket teszi hozzá: „Figyelembe kell... venni, hogy a pesszimizmus korunkban nemcsak a Spengler- vagy Céline-típusú reakciósokra, nemcsak a betegséget és a halált, a sötétséget, a gonoszt és a pusztulást magasztaló dekadensekre jellemző, hanem szubjektive nemes, az ember szabad és boldog földi életéről álmodozó művészekre is, akik nem képesek elfogadni a marxista programot a társadalom forradalmi átalakítására, és ezért arra vannak kárhoztatva, hogy pesszimista módon a perspektivátlanságát és értelmetlenségét vallják minden harcnak a társadalomban és az emberben található gonoszság ellen..." (98—99. o.) Emellett azonban elismeri a szerző optimista tragédiák létezését is, tehát olyanokét, amelyekben az eszményt képviselő hős a valósággal összeütközve elbukik ugyan, a tragédia befejezése mégis az eszmény végső diadalának irányába mutat. A komikummal foglalkozva igen érdekes elemzését adja a könyv annak a kérdésnek,hogy az egyes művészeti ágak mennyiben képesek komikus tartalomnak keretet nyújtani:„ *A tagadás, a bírálás, a leleplezés, a kinevetés* képessége sem minden ágára és műfajára jellemző (a művészetnek — G. L.) — egyesek közülük csak az *igenlés* képességével bírnak, szép és fenséges művészi képeket hozva létre." (107. o.) Utóbbiak közé sorolja mindenekelőtt az építészetet és a zenét, bár később megjegyzi, hogy a XX. század zenéje — Sztravinszkij, Prokofjev, Sosztakovics — keresi a komikus tartalom kifejezésének eszközeit (valójában ilyen eszközöket már a romantika ismert — pl. Beckmesser dala a nürnbergi mesterdalnokokban, Musszorgszkij számtalan, nem csupán vokális műve hallatlanul szellemesen juttatnak kifejezésre komikus tartalmakat —, de a klasszikus zenéből is lehetne említeni

olyan pompás példáját a komikus hatásnak, mint Beethoven VI. szimfóniájának 3. tétele a „falusi muzsikusok" jelenetével stb.). A képzőművészeteken belül Kagan a grafikában látja a legnagyobb, a szobrászatban a legkisebb lehetőségeket komikus tartalom kifejezésére. Végül megállapítja: „Az irodalom, a színház, a film—ezek a művészet azon ágai, amelyek a legkedvezőbb feltételeket teremtik a komikum minden formájának a kibontakozásához. A komikum itt a speciális műfajok egész sorát veszi birtokába — az epigrammától a vígjátékig —, és szabadon hatol be az összes többi műfajba, humoros, ironikus vagy szatirikus jelleget kölcsönözve az elbeszélő költemény, a tragédia, a regény, a film egyes alakjainak." (109. o.) A könyv az egyes művészeti ágak komikus lehetőségeinek különbözőségével hozza kapcsolatba a művészeti ágak egyenlőtlen történelmi fejlődését: „... azok az irányzatai (a művészetnek — G. L.), amelyek fő pátosza az élet esztétikai *igenlése*, nem nyújtanak széles teret a művészet vígjátéki formáinak; ezért az antik klasszikus művészet és a középkori szimbolizmus, a reneszánsz-művészet és a XVII—XVIII. századi klassziczizmus, a XIX. századi romantika és szimbolizmus legnagyobb művészi vívmányaikat az építészet, a monumentális szobrászat s festészet, az epikus és a lírai költészet, a tragédia és a zene terén érték el. Amikor viszont az újkor művészi kultúrájában kezdett kialakulni az az irányzat, amelynek alapját a *kritikai* realizmus módszere képezte, az építészet, a zene, a lírai költészet, a monumentális festészet és szobrászat e módszer hatómezején kívül maradtak, és a kritikai realizmus fő alkotói sikereit éppen azokban a művészeti ágakban és műfajokban érték el, amelyek megengedték, hogy a komikum a valóság esztétikai kritikájára irányuló lehetőségeinek teljes gazdagságában bontakozzék ki." A művészetek igenlő és bíráló lehetőségeinek számbavétele igen gyümölcsöző, de a szerző leegyszerűsíti az összefüggéseket, amikor a kritikát és a komikumot hallgatólagosan szinte teljesen azonosítja. Egyfelől a humor nem összeférhetetlen az igenlő lírai ábrázolásmóddal, sőt kifejezetten erősíti ennek igenlő hatását (gondoljunk pl. a „Te" c. kisfilmünkre vagy Profokjev Klasszikus szimfóniájának derűs lírájára). Másfelől a kritika távolról sem mindig komikus hangvételű, éppen olyan gyakran tragikus vagy tragikomikus, legtöbbször pedig a rút és az alantas szférájában mozog — csak a szép és a fenséges egyértelműen igenlő esztétikai jelenségek, mivel csak ezekben valósul meg a valóságnak és az észménynek az összhangja.

Az utolsó előadás összegezi az elmondottakat az esztétikum egyes aspektusaira — a valóság esztétikai elsajátítására, a művészetre és az esztétikai nevelésre — vonatkozóan. Megállapítja, hogy a három esztétikai jelenségpár „nem valamiféle tulajdonságok véletlen és önkényes gyűjteménye, hanem *szerkezetében mélyen törvényszerű rendszer*". (111. o.) A szép és a rút, a fenséges és az alantas, a tragikum és a komikum az alapvető esztétikai jelenségek, amelyek mindegyike köré különböző válfajok csoportosíthatók (pl. szép: gyönyörű, kecses, pompás stb.; rút: torz, undorító, visszataszító stb.). Az alapjelenségek és ezen „izotópjaik" ritkán jelennek meg tiszta formában, legtöbbször mind a valóságban, mind a művészetben több jelenség ötvözetével állunk szemben (pl. a romantika szép és alantas, rút és fenséges hősei, a tragikomikum stb.)

Igen fontos megállapításokat olvashatunk az esztétikai nevelésről, amelyet, mint írja: „nagyon gyakran igen leszűkítve úgy fognak fel, mint az ember képessé tételét arra, hogy a művészetet megértse és szeresse, vagy pedig mint az embernek a művészet eszközeivel való nevelését." (119. o.) Valójában az esztétikai nevelés sokkal komplexebb jelenség mind célját, mind eszközeit tekintve: „... *az esztétikai nevelés az ember esztétikai viszonyának alakítása a természethez, a társadalmi élet jelenségeihez és a művészethez*, vagyis a valóság minden területéhez, minthogy mindezek meghatározott esztétikai értékkel bírnak. Ezért a művészi ízlés formálása az esztétikai nevelés általános folyamatának elengedhetetlen és igen lényeges *oldala*, ez a folyamat azonban nemcsak hogy nem redukálható a művészethez való esztétikai viszony nevelésére, de mégcsak e folyamat legfontosabb elemének sem lehet vallani... Az ember kora gyermekkorától kezdve minden oldalról esztétikai ‚besugárzásnak' van alávetve. A játékszerek és a játékok, a családi élet berendezése, az iskola, a nagyobbak és a kortársak viselkedése, a természet, a város, az utca hatása, az első munkakészségek és a továbbiakban kibontakozó részvétel a munkatevékenységben, a sport és természetesen a művészet is — mindez alakítja az ember esztétikai viszonyát az élethez. Ebből az következik — és ennek a konklúziónak nemcsak elméleti, hanem hatalmas gyakorlati jelentősége is van —, hogy az ember és az egész nép esztétikai nevelését nem szabad úgy tekinteni, mint valami *külön, önálló és öncélú* nevelési formát. Mivel az ember esztétikai viszonyának formálása az élethez elszakíthatatlan a munkához való viszonyának alakításától,

politikai, erkölcsi, vallási vagy ateista nevelésétől, testi nevelésétől és végül művészeti nevelésétől, ezért az esztétikai nevelés csupán *meghatározott oldala* vagy *sajátos aspektusa* a nevelő tevékenység valamennyi többi formájának... De... venném magamnak a bátorságot azt állítani, hogy a nevelő tevékenység egyetlen formája sem teljes értékű, nem ér el nagy hatást, ha nem foglalja magába az esztétikai nevelés elemét." (119—120. o.)

Ez utóbbi megállapítását Kagan sokoldalúan és meggyőzően bizonyítja.

Kagan munkája az esztétikai jelenségek legfontosabb problémáival foglalkozik, az egyetemi oktatás igényeinek megfelelően didaktikus jelleggel, de végig magas színvonalon, elkerülve a vulgarizálásnak az ismeretterjesztéskor mindig fenyegető veszélyét.

Garai László

P. Jersov: A színészi alkotás

A Színháztudományi Intézet sorra jelenteti meg korunk nagy rendezőegyéniségeinek esszéit, memoárjait, műhelymunka-jegyzeteit, rendezőpéldány-forgácsait. Jersov, a Korszerű Színház új kiadványának szerzője is hivatásos rendező, tanulmánya azonban nem sorolható a fentiek közé. Vállalkozása tudományos igényű: a színészi alkotófolyamat vizsgálata, pontosabban e folyamat eddigi legszeniálisabb leírásának, az un. Sztanyiszlavszkij-rendszernek ad tudományos alapvetést.

Munkája két szempontból is figyelemre méltó. Az utóbbi időben mintha elmosódtak volna a Sztanyiszlavszkij-rendszer érvényességi határai. Sokak szerint nem több, mint esetleges rendezői tapasztalatgyűjtemény, egy a sok közül, melynek kötelező erejű általánosításai múló divatnak bizonyultak. Másrészt Jersov műve úttörő jelentőségű a speciális, alkalmazott *alkotáslélektan* területén, tehát a művészetelmélet egyik legfeltáratlanabb, igen gyakran tudománytalanul mitizált zugában.

Jersov e második probléma megoldásával szándékozik megoldani az elsőt — a tudományos tételek vitathatatlanságával fegyverzi le a kételkedőket. A vállalkozás újszerű és jogos, hiszen maga Sztanyiszlavszkij is mintegy kötetlen formában, egy képzelt színiiskola mindennapi életében „dramatizálva" rögzítette és foglalta össze alkotáslélektani elméletét, és szovjet követői (pl. Gorcsakov, Toporkov, Popov) is napi színházi gyakorlatukhoz kötve keresik érvényességi körének határait. Jersov viszont arra vállalkozik, hogy a zseniális megfigyelések, tapasztalatok gazdag tárházában végleges rendet teremtsen, és az eddig *metodikai* rendszernek tekintett Sztanyiszlavszkij-elméletet a *tudományos* rendszer rangjára emelje.

Jersov abból indul ki, hogy Sztanyiszlavszkij rendszere egyrészt *közös* valamennyi tudománnyal abban, hogy objektív folyamatokat általánosít, igazolja és segíti a gyakorlatot, másrészt *speciális* tudományként választ ad a színházművészetnek a célra, az „eszközre" és a „felhasználási" módra vonatkozó három alapkérdésre: a) Mi a színház, és mi szerepe a társadalomban? b) Milyen a színész? c) Hogyan realizálhatja képességeit?

Jersov hangsúlyozza, hogy Sztanyiszlavszkij az első, aki a fenti kérdésekre egységes, összefüggő választ tudott adni, tehát épp ezért övé a színészet-esztétika *első tudományos* rendszere. Természetesen nem előzmények nélkül való. Az előző elméletek (pl. Diderot-é) azonban még nem emelkedhettek tudományos rangra, mégpedig azért nem, mert nem rendelkeztek elégséges tudásanyaggal. Sztanyiszlavszkij mögött viszont már ott állt a) a klasszikus orosz esztétika (Csernyisevszkij, Belinszkij), mely elméletileg megalapozta a rendszer eszmeiségét, népiségét, realizmus-igényét (szemben például Vahtangov és Meyerhold elméleteivel), b) a tudománnyá fejlődött pszichológia (Szecsenov, Pavlov), c) a nagy orosz színészek tapasztalatanyaga.

A feltételek tehát megértek a színészet tudományának megalkotására. Jersov ezek után azt a döntő momentumot keresi, amelynek alapján éppen Sztanyiszlavszkijnak sikerült a szintézis. Mint a tudományos hipotézisek esetében oly gyakran, itt is egyetlen zseniális felismerés adja a lökőerőt. Sztanyiszlavszkij rájött — szemben számos teoretikus elődjével —, hogy mi a színészet speciális művészi kifejező eszköze. A régebbi álláspontok szerint ez vagy a szó, vagy a taglejtés, mozdulat, vagy maga az emberi test, vagy e három kombinációja.

[1] P. Jersov: A színészi alkotás. I—II. köt. A magyar Színházművészeti Szövetség Kiskönyvtára; Korszerű Színház 59—60. sz. A Színháztudományi Intézet kiadása, 1963. 190 + 230 o.

Jersov, miután tisztázza a művészi kifejezőeszköz kritériumait, kimutat a, hogy egyik meghatározás sem elégséges. Sztanyiszlavszkij új oldalról ragadta meg a problémát: a színészet kifejezőeszközének (anyagának) a *cselekvést ismerte fel.*

Jersov állításának lényegével a cselekvés központi helyzetét illetően egyetértünk, definíciója és bizonyításmódja azonban vitára indít. Így fogalmaz: „A színész művészetében az emberi cselekvés tökéletesen ugyanolyan szerepet játszik, mint a szó az irodalomban, a hang a zeneművészetben, a szín a festészetben stb."

Nos, érzésünk szerint ez így nem igaz. A művészet anyaga, kifejezőeszköze általában az, amivel az egyes művészeti ágakhoz tartozó műalkotás *érzékeinkre* hat, eljut tudatunkhoz. Evidens, hogy ebben az értelemben a szín és a cselekvés nem azonosítható. Cselekvést nem érzékelünk — csak beszédhangot és gesztust. A cselekvés már nem elem, hanem *struktúra*, amely magába foglalja a színészi alkotás anyagelemeit. (A strukturális felépítettség nemcsak a színészi alkotás sajátja, hiszen pl. a festészetnek sem lehet kizárólagos kifejezőeszköze — anyaga — a szín, legalább a formával kell strukturális kapcsolatba kerülnie.)

Pontosabban fogalmazva tehát: Sztanyiszlavszkij felfedezése abban van, hogy felismerte: a színészet anyagai (beszéd, gesztus, mimika) csak a cselekvéstől meghatározott strukturális kapcsolatukban válnak felfoghatóvá, kifejezővé.

A zavart némileg fokozza még, hogy Jersov nem definiálja, mit ért cselekvésen, csak elhatárolja Sztanyiszlavszkij dialektikus cselekvésfelfogását az idealista és a metafizikus-materialista nézetektől. Helyesen fogalmazza meg és emeli ki viszont — és végeredményben ez a lényeg —, hogy csak a *pszichofizikai* folyamatnak felfogott cselekvés felel meg a drámaművészet igényének, így válik a megismerés eszközévé. Hegelre hivatkozik, aki szerint: „a cselekvés az ember legvilágosabb és legkifejezőbb feltárulkozása, szellemi hangulatának és céljainak feltárása. Hogy az ember legmélyebb alapjában milyen, elsőnek a cselekvés által mutatkozik meg."

Ebből kiindulva Jersov a továbbiakban azt kutatja, hogyan szolgálja a cselekvés minden művészet közös funkcióját, a megismerést, hogy jeleníti meg magában a lényeget (pl. a jellemet), azaz szellemes hasonlata szerint: mi teszi a néző számára „közérthető olvasmánnyá" a színpadon látottakat?

Mindenekelőtt az, hogy a cselekvés *célszerű*. Célszerű, amennyiben feltétlenül a) valaminek az átalakítására irányul, *b*) a cselekvő érdekében áll, c) tárgya van — tehát érzékileg felfogható.

A néző így a felfogott tevékenységekből (izommozgás, beszéd) a célra tud következtetni, a színész művészetétől függően a legdifferenciáltabban alkothat képet a célról. De a cselekvés nemcsak a célt,hanem ugyanakkor a cselekvőt is „feltárja",megismerteti, abban — az izommozgásban — érzékelhető dialektikus folyamatban, amelyben a cselekvőnek a tárgyról alkotott *elképzelései* — a tárgy *valódi* tulajdonságainak következtében — a tevékenység közben átalakulnak. E folyamat *sajátszerűsége* — mely minden cselekvőnél (múltja, környezete, tapasztalatanyag stb. miatt) feltétlenül más és más — tárja fel a jellemet. A néző a cselekvésben felismeri az *általánost*, a célt, amely miatt ő is hasonlóképpen cselekednék, és a *sajátszerűt*, a megismerendő emberi lelkialkatot.

Természetesen egy-egy cselekvés további kisebb cselekvésekre bontható, és viszont: a részcselekvések egyetlen átfogó cselekvéssé összegeződnek, szerveződnek. Hierarchiájukat nevezi Jersov a *cselekvés logikájának*. A cselekvés logikájában — tehát abban, hogy ki milyen részcélokkal és milyen sorrendiséggel akarja végcélját elérni — tárul fel legplasztikusabban egy-egy szerep lényege, tartalma, itt fut össze a cselekvés *általános, különös és egyedi mozzanata*. Ezért Jersov, helyesen, éppen a cselekvés logikájának teljes kimunkálását tartja a színészi alkotómunka művészi szférájának. Kimutatja, hogy ha az alkotásban a cselekvés logikájának minden egyes láncszeme nincs érzékelhetőleg kidolgozva, úgy a játék általános, elvont, illusztratív marad — és fordítva, ha a cselekvések nem integrálódnak egy átfogó cselekvésben, úgy naturalista, eszmeietlen, jelentéktelen lesz. Dialektikus egységük tehát a színészi alkotás *művészi voltának* fő kritériuma.

Jersov kitűnően mutat rá, hogy a színpadi cselekvés logikája nem másolja, hanem sűríti, ábrázolja az élet cselekvési logikáját. Ebből következik, hogy a) a cselekvéseknek koncentráltan kifejezőeknek kell lenniük. A színpadi cselekvés annál kifejezőbb minél plasztikusabban jeleníti meg a cselekvő *érdekeit*. b) Az élet cselekvési logikája kaotikusan többsíkú (egyszerre fiziológiai, társadalmi, filozófiai stb.). A színpad cselekvési logikájának — a színpadi alkotás jellege (pl. műfaja) szerint — plasztikusan kell kifejeznie e síkok hierarchiáját.

Jersov ezután a legkisebb egység, az elemi cselekvés természetét taglalja. Megállapítja, hogy minden elemi cselekvés

három mozzanatot tartalmaz. Ezek: *a)* a célfelismerés: *értékelés*, b) a környezetfelismerés: *alkalmazkodás*, c) az átalakító aktus: *ráhatás*. Valamennyi mozzanat pszichofizikai, tehát egyszerre tudati és izomtevékenység.

Ez a felosztás nagyon termékenynek bizonyul. Tekintve, hogy már az alkalmazkodás, de különösen a ráhatás mozzanata a tárgy élő vagy élettelen voltától meghatározott, világos, hogy a drámaművészet lényegéből adódóan a fő kutatási terület a *színpadi szöveg megjelenítése, a ráhatás előre*. E megfogalmazás egyszeriben megvilágítja Sztanyiszlavszkij vulgárizálóinak tévedését, akik a „fizikai cselekvés" fogalmának fetisizálása miatt éppen a dráma szövegével nem tudtak mihez kezdeni, ugyanakkor szervesen kapcsolja az újabb kutatási területeket (hallgatási zónák; lásd Popov: Színész és rendező. Korszerű színház 26—27. köt.) a Sztanyiszlavszkij-rendszerhez.

A színész által előadott szöveg tehát a ráhatás, *a tudatátalakítás* eszköze. Pontosabban: nem is a szöveg, a beszéd, hanem a beszédben megőrizve-megszüntetett képi-érzéki anyag, a *látomás*.

Ebben az értelemben a beszéd *szóbeli festészet*, benne a képalkotás kompozíciós törvényszerűségei érvényesülnek. A jersovi analógia rendkívül szellemes:

Kompozíciós problémák

a festészetben:	az előadóművészetben:
A tárgyak elhelyezése a térben.	A teljes képet alkotó képelemek elhelyezése.
A kép felületének kidolgozása (a sík ritmikus felosztása).	Hangbeli eszközök felhasználása.
Az ábrázolás vizuális befogadtatása (nézőpont, látószög).	A képet alkotó tárgyakhoz való viszony kialakítása (kiemelés).

Az analógiát még tovább vezeti a tárgyelhelyezés lehetséges eseteire:

Egynemű tárgyak sora.	Felsorolás.
Különböző, de egy jelentőségű tárgyak.	Egybevetés.
Kontrasztos tárgyak.	Szembeállítás.
Nem egyforma jelentőségű tárgyak egymásra vonatkozása.	Magyarázat, indokolás.
Egyforma jelentőségű tárgyak egymásra vonatkozása.	Elbeszélés.

A látomás megelevenítésének fenti törvényszerűségei még nem speciálisan drámaiak (pl. a szavalatban is' érvényesek). A színész látomása — szemben a szavalóéval — a ráhatás funkciójának megfelelően feltétlenül kapcsolatba lép egy másik — már működő — tudattal, tehát a színész céljától meghatározott. Ennek alapján Jersov a szóbeli cselekvés összes lehetséges módozatait 11 alaptípusra korlátozza. Az efféle feltérképezés gyakran művészetellenes pedantéria, Jersovnál azonban rendkívül elgondolkoztató munkahipotézis.

A szerző felsorolva a tudatműködés alaptípusait (figyelem, érzés, képzelet, emlékezet, gondolkodás, akarat) rámutat, hogy a színész mindig ezek *egyikére* akar hatni, és ez szabja meg a saját tudatműködését. Jersov szerint a szóbeli cselekvés lehetséges esetei:

1. Megszólítani: hatás a *figyelemre*.
2—3. Buzdítani, korholni: hatás az *érzelemre*.
4—5. Figyelmeztetni, meglepni: hatás a *képzeletre*.
6—7. Tudakozódni — állítani: hatás az *emlékezetre*.
8—9. Magyarázni — megszabadulni:[2] hatás *a gondolkodásra*.
10—11. Kérni — parancsolni: hatás az *akaratra*.

A fogalompárokban a tudatműködés ellentétes pólusai mutatkoznak meg.

Jersov hangsúlyozza, hogy a színész természetesen nem egyetlen tudattevékenységre, hanem a tudat *egészére* 'hat, de mindig a „partner tudatának egyik vagy másik oldaláról hatol be", hogy a tudatot átalakítsa. Ugyanígy világos, hogy a szóbeli cselekvések fenti esetei sem válnak

[2] A meghatározás nem szerencsés. Jersov e fogalommal azt jelöli, hogy míg a magyarázat együttgondolkodásra indít, ellentéte az együttgondolkodás megszakítását célozza.

külön egymástól, hanem kombinálódnak. Jersov leszögezi azt is, hogy a szóbeli cselekvés annál kifejezőbb, minél világosabb az összetétele. A kusza összetétel a szándék elmosódottságának következményeimíg a drámailag erőteljes szándék a szóbeli cselekvésnek plasztikus szerkezetet kölcsönöz.

Bátran mondhatni, hogy Jersov a szóbeli cselekvés gondolatát emeli a Sztanyiszlavszkij-rendszer centrumába. Ez választja el a realista színészt a deklamálótól (aki a szöveget pusztán gondolat- és érzéskifejezésnek tekinti), ez mutat rá szövegmélye („ami rákényszerít bennünket, hogy kimondjuk a szerep szavait") és szöveg dialektikus viszonyára, ez szabadítja meg a színészt a hangvétel sablonjaitól, felismertetvén, hogy a szavak értelme nem határozza meg a velük való cselekvés módját.

Jersov a monológot is a szóbeli cselekvés egy sajátos formájának tartja (ráhatás a saját tudatra, problémamegoldás). E gondolat némileg túlhajtottnak tűnik, inkább tekinthető az értékelés mozzanata színpadi stilizációjának. De ezzel, és általában a stilizáció problémájának megvitatásával már a tanulmány befejező része foglalkozik majd.

Az eddigi gondolatmenet *analizáló* jellegű volt, a színészi alkotást elemeire bontotta A *szintézis* magát az *alkotófolyamatot* vizsgálja. Ez Jersov könyvének legvitathatóbb része..

Jersov helyesen állapítja meg, hogy mindenféle színészi alkotás, alkotófolyamat célja az *átlényegülés*, és hogy ez szükségképpen csak *feltételesen* és nem valójában végbemenő átalakulás, tehát apellálnia kell a néző *hiszékenységére* is. A probléma lényege: a feltételesség mértéke, azaz hogy miben és mennyiben kell átlényegülnie a színésznek.

Közismert, hogy Sztanyiszlavszkij az átlényegülés kritériumának az *átélést* tartja. És sajnos Jersov azzal, hogy ezt a fogalmat nem ütközteti midazokkal az ellenérvekkel, amelyek Sztanyiszlavszkij óta a modern színjátszásban felmerültek, nem tudja a Sztanyiszlavszkij-rendszer érvényességi körét kitapinthatóvá tenni. Jersov ugyanis úgy utasítja el az *ábrázolást*, a nem átéléses, hanem demonstráló színjátszást, mintha Brecht, de akár Racine vagy a commedia dell'arte a világon sem lett volna. (Nem véletlen, hogy Jersov példatára szinte kizárólag a XIX—XX. századi ún. nagyrealista drámairodalomra korlátozódik. Sztanyiszlavszkij koncepciójának alapja, hogy a színész nem vesz tudomást a „negyedik falról", a nézőről, ezért lényegül át az átélésig, míg számos színjátéktípus éppen a néző jelenlétére, ezért a demonstrálásra épül).

Jersov tehát a Sztanyiszlavszkij-rendszer egyik, történeti vonását abszolutizálni akarja. Pedig — mértani hasonlattal élve — az eukleidészi rendszer tudományos értékéből sem von le semmit, hogy nem abszolút érvényű, hanem konkrét *érvényességi határai* vannak. Jersov akkor járt volna el helyesen, ha az analizált elemek általános érvényűsége mellett rámutat a szintézis többfajta lehetőségére.

A befejező gondolatmenetben Jersov a színház alkotóművészeinek (színész, rendező, író) viszonyát, kölcsönös meghatározottságát boncolja. Feladatkörük sajátos profiljának és szoros egymásrautaltságuknak rendkívül érdekes esztétikai-filozófiai indoklását adja. E szerint az *író a cselekmény, a színész a cselekvés, a rendező a küzdelem* művésze. A dráma cselekménye ugyanis a cselekvések és ellencselekvések szakadatlan küzdelmében, a konfliktusokban realizálódik. Így a színészi cselekvések fonalát a rendező szövi a konfliktusok értelmezésével, megjelenítésével a dráma cselekményébe.

Szekeres József fordítása világos, olvasmányos, különösen ha figyelembe vesszük, hogy e területen minden fordító egyben szaknyelvteremtő is. A jegyzetanyag viszont néhol figyelmetlen. (Conan Doyle nem fantasztikus, hanem detektívregényeiről ismert – 80. o., az Antigonét nem Aiszkhülosz írta — 125. o., a Poljuska c. dalt Knyipper szerezte, nem pedig Alexandrov — 136. o.)

Dévényi Róbert

R. Palme Dutt: Korunk történelmi problémái[1]

R. P. Dutt angol marxista történész és politikus könyve a szerzőnek a Moszkvai Egyetemen 1962-ben — diszdoktorrá avatása alkalmából — elhangzott előadásait tartalmazza. A kötet négy kérdést elemez: 1. A történetírás és az igazság; 2. A hidegháború; 3. Miért késik Nyugaton a szocialista forradalom? 4. Marxizmus és szocializmus Nagy-Britanniában.

Könyvének alapgondolata, vezérfonala annak elemző bemutatása, hogy a történetírás, a történettudomány számára is

[1] Kossuth, 1964. Ford. Halász Zoltán. 192 o.

szükségszerű a marxizmus—leninizmus elméletének alkalmazása, és hogy napjaink eseményeiről is csak azzal lehet valóban időtálló, tárgyilagos ítéletet formálni.

„A történetírás és az igazság" című fejezetben ennek az alapgondolatnak a marxista és nem-marxista történetszemlélet, történelemírás összehasonlítása, illetve szembeállítása alapján történő általános kifejtését találjuk. A történetírást csakis a marxista módszer alkalmazása teszi tudománnyá. A mai burzsoá történészek nagy része tagadja a történelem mint tudomány létezésének a lehetőségét is. Szerintük pl. a történetírásnak nincs objektív realítása, a történelem csupán a történész tapasztalása. Dutt a történelem szubjektivista szemléletének okát, alapját elemezve leszögezi: „Nincs ember, aki a történelmen kívül élne, vagy ne állna azon társadalom és gondolkodásmód hatása alatt, amelyben felnőtt, s amelynek részese." (11. o.) Napjainkban, a kapitalizmus általános válságának korában, a burzsoá történészek zöménél megnyilvánuló tehetetlen szkepticizmus vagy léha nihilizmus alapja az, hogy a burzsoázia, melyet képviselnek, szembekerült az általános társadalmi haladás érdekeivel. Ez a magyarázata annak, hogy a burzsoá történetírás és az objektivitás szembenállnak egymással.

Természetesen a marxista történészek sem állnak a történelmen kívül, az ő felfogásukat is befolyásolják, meghatározzák azok a körülmények, amelyek között élnek. De ez még nem indítja őket a történeti objektivitás tagadására, valamiféle szkepticizmusra, nihilista álláspontra a történelemmel szemben. Szerintük a történész és történelem egymáshoz való viszonyában a társadalom életében megnyilvánuló objektív és szubjektív tényezők közötti viszony jut kifejezésre. A történetírás objektív alapját az adja meg, hogy az emberiség maga csinálja a történelmet, de olyan körülmények között, amelyet a történelem alkotott meg számára. Lenin mutat rá arra, hogy az emberi társadalom törvényszerűségei nem abban az értelemben objektívek, hogy emberek, tudatos lények létezésétől függetlenül létezhetnének és fejlődhetnének. Objektivitásuk abban áll, hogy azok a feltételek, amelyekhez kötve vannak és amelyek között vagy amelyek alapján hatnak,függetlenek az emberek tudatától és akaratától.

Dutt kimutatja: a történetírásnak mint történettudománynak olyan folyamatot kell tanulmányoznia, amely a társadalmi fejlődés objektív törvényei alapján megy végbe — nyilvánvaló tehát, hogy egyáltalán nem közömbös, milyen filozófiai módszerre támaszkodik.E feladat megoldására csak olyan filozófia képes, amely összhangban van a jelen történelmi fejlődésének tényleges irányával, nem pedig egy halódó társadalmi rendszert képvisel, mint a burzsoá filozófia: „... a marxizmus a történészek kezébe adja, ha nem is az eleve alkalmazható, kész választ, de legalább is a módszert a történeti igazság felderítéséhez. Ezzel szemben a nem-marxista történelemszemlélet az igazság eltorzítását eredményezi." (26. o.)

A könyv az SZKP XX. és XXII. kongresszusa nyomán felvet egy speciális és feltétlenül érdeklődésre számot tartó problémát: egy meghatározott történelmi korszak újraértékelésének a kérdését. Rámutat arra, hogy a személyi kultusz érvényesülésének időszakában a politika eltorzulása rendkívül káros hatással volt a marxista—leninista történészek munkájára: a hibák következtében ugyanis a jelenkori történelem feldolgozása is torzulásokat szenvedett; Dutt ezzel összefüggésben felhívja a figyelmet a történelmi igazságok kutatására, marxista elemzésére. Nagyon élesen — s hozzátehetjük, feltétlenül jogosan — mutat rá annak szükségességére, hogy a rendelkezésünkre álló ismeretanyag alapján létrehozzuk e korszak lehető legalaposabb és legtárgyilagosabb történelmi feldolgozását, nem csak puszta tájékozódás végett, hanem azért is, hogy megcáfoljuk az ellenséges hazugságokat, amelyek bőségesen megtoldották a tényleges hibáinkat. Rámutat arra, hogy e történelmi elemzést bátran és határozottan elvégezhetjük, a végkonkluziók ugyis a kommunizmus igazát fogják bizonyítani, hiszen a kommunizmus a mi történelmi korszakunk alapvető történelmi igazsága. Kár, hogy a szerző a kérdésfelvetésen nem megy túl.

A könyv második fejezete a hidegháború kérdésének részletes elemzését adja. Joggal mutat rá arra az ellentmondásra, hogy míg a hidegháború korunk igen égető problémája, addig a nyugati történetírás feltűnően agyonhallgatja. E tekintetben kivétel Fleming professzor 1961-ben kiadott könyve, melyet Dutt elismerően ismertet is. Dutt nem elégszik meg a kérdés propagandisztikus felvetésével, hanem tényeket, történelmi dokumentumokat dolgoz fel, és így vonja le elméleti következtetéseit, meggyőző erővel mutatva be — a burzsoá propaganda hazugságaival szemben — a hidegháború lényegét, célját, eszközeit, ugyanakkor belső ellentmondásait és csődjét. „A hidegháború nem más — állapítja meg —, mint a nyugati hatalmak politikájában a II. világháború után domináló szovjetellenes ellenforradalmi összeesküvés sajátos formája." (67. o.) Kimutatja,

hogy a hidegháború kezdetét arra az időpontra tehetjük, amikor a Nyugat ráébredt, hogy számítása kudarcba fúlt, a náci hadigépezet nem fogja megsemmisiteni a Szovjetuniót. Ez 1942 nyarán történt. Churchill 1942 októberében dolgozta ki titkos memorandumát, s ebben kereken kimondta, hogy gondolatai „elsősorban" akörül forognak, miképpen lehet majd legyőzni „az orosz barbárságot" Európában. S a Nyugat politikáját ezután alapvetően valóban ez az irány határozta meg. Az, hogy a hidegháború meghirdetésére csupán 1946-ban, Winston Churchill híres fultoni beszédében került sor, valamint hogy hivatalos formát csak 1947-ben, egy ünnepélyes amerikai kormánynyilatkozatban, a Trumann-elv meghirdetésével nyert, nem jelenti azt, hogy a hideg-háború ekkor kezdődött volna.

Dutt a II. világháború óta eltelt fejlődés alapján kimutatja azt is, hogyan jutott csődbe a hidegháború politikai és katonai elmélete, valamint stratégiája. És itt hozzátehetjük, hogy 1962 (előadása elhangzása) óta a hidegháború csődjének folyamata — különösen a Karib-tengeri válság megoldásával és az atomcsend-egyezmény aláírásával — tovább fokozódott. Ennek hatása mindenekelőtt abban jut kifejezésre, hogy az irreálissá vált „erőpolitika" elmélete helyett az un. „fellazítási" politikát kezdik alkalmazni, amelyben nagy szerepet szánnak a szocialista országok belső problémái felnagyításának, valamint az un. pszichológiai hadviselésnek.

Természetesen igaza van a szerzőnek — és ez napjainkra is vonatkozik — amennyiben „nem állíthatjuk azt, hogy a hidegháború immár a múlté", (108. o.) sőt ama megállapításának is van létjogosultsága, hogy a hidegháborúnak „még nem lépett helyébe a békés egymás mellett élés". (108. o.) De mindezen megállapításai túl kategorikusak, nem veszi eléggé számításba azokat a változásokat, amelyek a nemzetközi politikában, a nemzetközi kapcsolatokban végbementek. Igaz az, hogy a békés egymás mellett élés nemcsak a „meleg", hanem a hidegháborúnak is ellentmond, így a békés egymás mellett élés elvének teljes, tényleges érvényesüléséhez a hidegháború teljes felszámolása szükséges. De a békés egymás mellett élés megvalósulása folyamat, amely lépésről lépésre tör magának utat a hidegháborús politika kudarca arányában.

A könyv két utolsó fejezete Nagy-Britanniával foglalkozik. Dutt itt mindenekelőtt azt a széles körű érdeklődést kiváltó kérdést veti fel: Miért késik Nyugaton a szocializmus? A nyugateurópai országok egykor a civilizáció élén haladtak, technikai és gazdasági vonatkozásban még ma is az élvonalba tartoznak. Ezekben az országokban született meg a szervezett munkásmozgalom. Itt bontakoztak ki a szocializmus eszméi. Itteni tapasztalataira építette fel Marx és Engels a tudományos szocializmus elméletét. Ámde a nyugateurópai országok, ahonnét mindez útjára indult, jócskán lemaradtak. A revizionizmus e tényben a marxizmus cáfolatát véli felfedezi. Dutt Nagy-Britannia sajátos fejlődésének s helyzetének marxista elemzésével cáfolja meg a revizionizmusnak, a szociáldemokratizmusnak a kapitalizmust védelmező opportunista elméletét. Kimutatja, hogy Nyugaton csupán késik a szocializmus, de Angliában is szükségszerűen meg fog valósulni. Ehhez azonban éppen a szociáldemokrácia opportunizmusát, befolyását kell legyőzni, mindenekelőtt azzal, hogy objektív alapját — a brit imperializmus gyarmati rendszerét, mely az extraprofiton keresztül a munkásarisztokrácia, az opportunizmus társadalmi-gazdasági bázisát képezi — kell felszámolni. Korunk a gyarmati rendszer összeomlásának időszaka — egyre inkább megérnek a szocialista forradalom objektív társadalmi-gazdasági feltételei Angliában is, és az angol Kommunista Párt vezetésével a forradalmi marxizmus győzelme ott is elkerülhetetlen.

Garai Károlyné

A magyar forradalmi demokraták világnézete[1]

M. A. Hevesi könyve két szempontból is feltétlen figyelmet érdemel. Ez az első könyv a Szovjetunióban, mely a magyar forradalmi demokraták világnézetét ismerteti, és Magyarországon sem született mind ez ideig olyan munka, mely e témát ilyen teljességgel tárgyalná.

A könyv már megjelenése tényével többet jelent annál, hogy egy fehér foltot térképez fel a szovjet olvasó számára.

[1] М. А. Хевеши Мировоззрение венгерских революционных демократов (40-е годы XIX века). Изд. Ак. Наук СССР, Москва, 1962. 205 о.

A történelem kutatói mind nagyobb figyelmet fordítanak a kelet-európai nemzetek fejlődésének közös, sokszor egymást magyarázó vonásaira. Ez a szemlélet az irodalomtörténetben és a filozófiatörténetben is gyümölcsöző, éppen a társadalmi alap fejlődésének számos lényeges megegyezése miatt.

A forradalmi demokrácia a múlt században döntően kelet-európai jelenség volt. Heves így foglalja össze e világnézet-típus legáltalánosabb történelmi előfeltételeit: „Amint a történelem mutatja, a forradalmi demokrata ideológia különösen azokban az országokban terjed el, ahol még erősek a feudalizmus pozíciói, s ugyanakkor nincs forradalmi polgárság, még kevésbé fejlett proletariátus." (173. o.). Ez a szituáció a legtisztábban Oroszországban jött létre, és — az ideológiai tükröt tekintve — az orosz forradalmi demokrata filozófia érte el a legnagyobb teljesítményt, vált a forradalmi demokrácia „klasszikus" formájává. Megvan azonban a többi nemzet forradalmi demokrata ideológiájának is a maga jelentősége, nemcsak az illető nemzet vonatkozásában, hanem egy filozófiatörténeti korszak összetevőjeként is. Épp ezért lehet jelentős a magyar ideológia történetének e fejezete az egyetemes filozófiatörténet számára is.

Magyarországon a Hevesi által is leírt osztály-konstelláció nem alakult ki olyan tisztán, mint Oroszországban. A nemzeti függetlenség problémája bonyolította össze és akadályozta meg az osztályálláspontok kikristályosodását. Ezenkívül nálunk a forradalmi demokrácia története nem is ír le folytonos vonalat, hanem mintegy összecsomósodik az 1848-as forradalom előtt és alatt. Hevesi ezt a csomópontot választotta vizsgálódása tárgyául, ami tehát a kérdés monografikus feldolgozásával egyértelmű.

Hevesi szálanként fejti fel a múlt századi magyar fejlődés szövetét. E munkájában elsősorban Révai József elemzéseire támaszkodik. Könyvének első fejezetében ezzel a forradalmi demokrata világnézet megjelenésének általános előfeltételeit tárja fel. Kiemeli a magyar helyzet sajátosságát, a középnemesség ellentmondásos szerepét és azt, hogy a feudális pozíciók leghatározottabb védelmezője a főnemesség és a katolikus főpapság volt. Ez utóbbi magyarázza a magyar forradalmi demokraták különösen éles antiklerikalizmusát, mely Horárik János gondolatvilágában nyerte el megfogalmazását.

E fejezet után Petőfi, Vasvári, Táncsics és Horárik gondolkodói portréját rajzolja meg egy-egy fejezetben. Ez a szerkezeti megoldás — bár az anyag elrendezésének nehézségei részben indokolják — nem mondható egészen szerencsésnek, mert közös nevezőre hozza az egyes gondolkodókat. Holott a pontos, egyénre szabott osztályelemzés a magyar forradalmi demokratáknál különösen fontos, hiszen mint azt Hevesi is kiemeli, nézeteik jelentősége nem a filozófiai általánosítás magas fokában áll, hanem eseményekre adott többé-kevésbé közvetlen ideológiai reflexekként jellemezhető. Így Petőfi gondolkodói arcéle a középnemességhez és a feudális parasztsághoz kialakított viszonyában, népiességének sajátos plebejus színezetében világlik meg. Hevesi hajlik affelé, hogy a magyar forradalmi demokraták világnézetét egységesen paraszti osztályalapra helyezze. Ezért Táncsics portréja sikerül a legvilágosabbra és legösszefüggőbbre, míg Petőfié inkább ismertetés jellegűvé válik. Hevesi helyesen látja, hogy a forradalmi demokrácia talaja a paraszti és plebejus rétegek. Azt a különösséget azonban nem veszi eléggé figyelembe, hogy nálunk, eltérően az orosz helyzettől, e két réteg érdekei nem estek teljesen egybe: a plebejus érdekek ideológusai a nemzeti függetlenség problémáira reagáltak érzékenyebben, míg Táncsicsot a társadalmi problémák megoldása érdekelte konkrétabban. A magyar fejlődés e kettős problémáját mindannyian összekötötték, s forradalmi úton kívánták megoldani, az osztályárnyalattól függően azonban más-más oldal került előtérbe.

Hasonló fenntartással olvassuk az utolsó fejezetet is, mely a magyar forradalmi demokraták közös sajátosságait hivatott feltárni. Itt a szerző a forradalmi demokrata világnézet legáltalánosabb sajátosságaiból indul ki, melyek a következők: a feudalizmus éles kritikája, mély demokratizmus, a forradalmi megoldás és az elvont szocialista távlatok összekötése. E vonásokon belül emeli ki azután azokat a jegyeket, melyek a magyarok sajátjai voltak.

A forradalmi demokrácia megítélésében valóban az oroszok jelentik a mércét és a fogódzót, mint e világnézet-típus „klaszszikusai" — ez azonban nem jelentheti azt, hogy belőlük deduktive meg lehetne kapni a magyar gondolkodók specifikumait. Ami a magyar forradalmi demokratákra elsősorban jellemző volt, és koruk többi ideológusától döntően megkülönböztette őket, az az, hogy a nemzeti függetlenség gondolatát összekötötték a társadalmi forradalommal. E sajátosság első helyen való kiemelése azonban az orosz forradalmi demokraták felől megközelítve nem lehetséges, hiszen ott a nemzeti függetlenség kérdése nem játszott olyan szerepet, mint nálunk.

Itt is tulajdonképpen egy helyes elvi és módszertani meggondolás túlzásáról van szó. Hevesi hangsúlyozza a kelet-európai összefüggéseket, de egyoldalúan, a problémákat deduktive közös nevezőre hozva, ahol ha a nemzeti sajátosságok jegyei nemis, de e jegyek rendszere, egymásközti értékrendje elsikkad.

A nemzetközi összefüggések hangsúlyozása viszont segíti abban a polémiában, mely a könyvön végigvonul, s mellyel közvetlenül a magyar vitákba szól bele. Itt konkréten arról a vitáról van szó, mely 1956-ban folyt a Társadalmi Szemlében. Hevesi bírálja azokat a nézeteket, melyek tagadják az önálló magyar filozófia létét, melyek a magyar fejlődésben a líra és a filozófia között kizáró ellentétet látnak, és Forgács László vita-hozzászólásával ért egyet, aki a magyar filozófia fejlődésének kezdő impulzusát épp a társadalmi tudat e két területének dialektikájában látja. Hevesi érvelése azért meggyőző, mert az orosz forradalmi demokraták felől tekintve szemébe tünhet az, ami a magyar gondolkodókban egyetemes értelemben eredeti.

Hevesi könyve lelkiismeretesen feldolgozott anyagával sokat nyújthat a forradalmi demokrácia történetével fog lalkozó kutatóknak, s könyvével ezután a magyar vitákban is számolni kell.

Farkas János

FOLYÓIRAT ISMERTETÉSEK

VOPROSZI FILOSZOFII, 1964. 6. SZÁM

Vita a természet dialektikájáról mint önálló filozófiai tudományról

Néhány éve, amióta megerősödött a filozófusok és természettudósok kapcsolata, s mind behatóbban tárgyalják a természettudományok filozófiai problémáit, egyre élesebben vetődik fel a Szovjetunióban a filozófia felépítésének, a dialektikus materializmus és a természet dialektikája viszonyának kérdése. Jelentős állásfoglalás volt ebben a vonatkozásban G. V. Platonov és M. N. Rutkevics közös tanulmánya (Voproszi Filoszofii 1963/3.), melynek főbb tézisei a következők: A dialektikus materializmus centrális helyet foglal el a marxista filozófiában, a természet, a társadalom és a gondolkodás legáltalánosabb törvényszerűségeit vizsgálja. E három terület általános törvényszerűségeinek feltárása három önálló tudomány, a természet dialektikája (más néven a természettudományok filozófiai problémái), a történelmi materializmus és a dialektikus logika feladata. Mindhárom tudomány a dialektikus materializmus alkalmazása a valóság megfelelő területére, de a dialektikus materializmus kategóriáin kívül saját, önálló kategória rendszerrel is rendelkeznek.

E tanulmány alapján széles körű vita indult meg, a Voproszi Filoszofii szerkesztőségébe számos cikk érkezett, közülük néhány az 1964/6. számban meg is jelent. A vita azért is különös figyelmet érdemel, mert a következő filozófiai konferenciának egyik témája lesz.

P. Sz. Zabotin és F. D. Kramar közös hozzászólásukban a fenti tézisekhez csatlakoznak, a természet dialektikájának tárgya szerintük is a dialektikus materializmus törvényeinek specifikus megjelenése a természeti jelenségekben. A dialektikus materializmust a marxista filozófia „magjának" nevezik, s a marxista filozófiát Platonovval és Rutkeviccsel megegyező felépítésűnek tartják. A természet dialektikája és az egyes természettudományok kapcsolatát illetően pedig a következőkre mutatnak rá. A fejlődés során minden tudományban felmerültek általános érvényű, filozófiai problémák, a tudományok képviselői ennek megfelelően maguk is elkezdtek filozófiai kérdésekkel foglalkozni. A tudományok fejlődésének ez a tendenciája a szerzők szerint egyrészt azt mutatja, hogy megérett egy rendszeres, önálló, a természettudomány filozófiai kérdéseivel foglalkozó marxizmuson belüli tudomány kialakulásának a szükségessége, mert a filozófia csak így tudja a természettudományoknak a kutatásaikhoz szükséges segítséget és irányítást megadni. Ugyancsak sürgető szükségszerűséggel veti fel az általánosítás, a szintézis igényét a természettudományok differenciálódásának, a határtudományok kialakulásának, a hatalmas empirikus anyag felgyülemlésének mind jobban érvényesülő tendenciája.

A szerzők azonban egy lépéssel továbbmenve még egy közbeeső láncszemet is létre akarnak hozni a természet dialektikája és a természettudományok között. Szerintük ugyanis a természet dialektikájának az általános kérdéseken túl tovább kell differenciálódnia az élő és az élettelen természet dialektikájára, sőt az utóbbin belül is (pl. a fizika, a kémiai, a geológia dialektikájára). Utalnak arra, hogy a tudományok differenciálódása a fejlődéssel járó progresszív jelenség, s ez alól a marxista filozófia sem vonhatja ki magát, a természet dialektikájának kiválása és ezen belül résztudományok kialakulása ennek a folyamatnak az eredménye.

Kifejtik, hogy az önálló „természet dialektikája" fordulatot hoz majd a dialektikus materializmusban is, közvetítőül szolgál majd a természettudományok legújabb eredményeinek általánosításához. Ennek eredményeként a természettudományok felfedezései nemcsak illusztrációs anyagul szolgálnak majd, hanem a filozófiai elemzés tárgyává is lesznek. Befejezésül megemlítik, hogy ebbe az irányba mutatnak a természettudományok filozófiai kér-

déseiről tartott módszertani szemináriumok gazdag tapasztalatai is.

A. V. Sugajlin cikke az előzőkkel egyetértve leszögezi, hogy bár a természettudósok nagy része ösztönös dialektikával közelíti meg a vizsgálandó természeti jelenségeket, ez az ösztönös dialektika azonban, mint korunk több nagy természettudósának példája mutatja, idealistává és metafizikussá torzulhat. A filozófiai és a természettudományok kapcsolatának ezt az akadályát oldaná fel a természet dialektikájának a kidolgozása.

A szerző hangsúlyozza, hogy mivel a filozófusok nem rendelkeznek megfelelő természettudományos ismeretekkel, a természettudományok művelőinek viszont alacsony volt a filozófiai képzettségük, a természet dialektikájának kidolgozása tudománypolitikai, szervezési kérdés is. Felhívja a figyelmet arra, hogy egyes nyugati országokban már folyik ilyen irányú képzés. Angliában pl. maga Heisenberg vezetett speciális tanfolyamot a modern fizika filozófiai problémáiról.

Sugajlin tehát a természettudományok filozófiai problémáiról szóló előadássorozat bevezetését javasolja a megfelelő felsőoktatási intézményekben, amit persze megfelelő káderek kiképzésének kell megelőznie. Az előadássorozat a természettudományok általános filozófiai problémáit, továbbá az egyes természettudományok filozófiai problémáit tárgyaló részből állna. Ennek kapcsán vitába száll Platonovval és Rutkevicsel, akik az előbbi terület kidolgozását a filozófusok, az utóbbiét a természettudósok feladatának tartják, míg Sugajlin szerint a kettő egységes problémakör, így mindkettőnek a művelésére a filozófusok hivatottak.

Befejezésül megállapítja, hogy a fenti előadássorozatnak tartalmaznia kell: 1. a természet dialektikája tárgyának meghatározását, 2. a természettudomány és társadalom viszonyának elemzését, a természettudományok és a technika fejlődésének perspektiváit s jelentőségét a társadalom fejlődésében, 3. a természettudományos világkép kialakulásának útját és felépítését, ehhez csatlakoznék a dialektikus logika egyes problémáinak tárgyalása is, 4. a természettudományok filozófiai problémáit a materializmusnak az idealizmussal és a metafizikával folytatott harca kapcsán.

T. Abdildajev hozzászólása szintén a Platonov—Rutkevics-féle álláspontra helyezkedik. Utal Engels törekvéseire a természet dialektikája kidolgozásában, de nem utal arra, hogy a materialista ontológiának és a természet dialektikájának különálló kidolgozása már a marxizmus klasszikusainak munkásságában megkezdődött, s hogy ez a vonal csak a későbbiekben szakadt meg, amikor a marxizmus egyéb területeivel együtt a természet dialektikája is leegyszerűsítés, vulgarizálás áldozata lett a dogmatizmus szakaszában.

A természet dialektikájának tárgya Abdildajev szerint: 1. a dialektikus materializmus törvényeinek specifikus megjelenése a természeti jelenségekben, 2. a természet fejlődésének általános törvényszerűségei, 3. a dialektikus materializmus kategóriái (pl: rész-egész, tartalom és forma stb.) alkalmazásának sajátosságai a természettudományokban, 4. a természettudományok közös filozófiai és módszertani problémái, 5. a természettudományokhoz kapcsolódó idealista-metafizikus, valamint vallásos nézetek és iskolák bírálata.

Felhívja a figyelmet arra, hogy a természettudományok fokozódó differenciálódásával megjelenik a szűk specializáció veszélye, amelyet csak általános természettudományos elmélet kidolgozásával lehet elkerülni. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a természet dialektikájának mint önálló filozófiai tudománynak a tételezése korántsem jelenti a régi természetfilozófia (Naturphilosophie) feleleventését. A Marx előtti természetfilozófia spekulatív alapokon állt, és a világ általános képét, az ismeretek zárt és végleges rendszerét igyekezett megadni. Ezt a véglegesen rögzített rendszert nem a valóság elemzéséből, a természettudományok eredményeire, konkrét anyagára támaszkodva építették ki, hanem absztrakt és spekulatív filozófiai alapelvekből vezették le. Az így kialakított természetfilozófiát a tudományok tudományának tekintették, amely felette áll a természettudományoknak, és megszabja a lehetőségeiket. A XIX. sz. közepe óta azonban a nagy tudományos felfedezések nyomán a természetfilozófia ideje lejárt, ezzel kapcsolatos Engels kísérlete a dialektikus materializmus alapjain álló természet dialektikája létrehozására.

Az eddigi hozzászólásokkal ellentétben V. I. Malcev élesen támadja Platonov és Rutkevics téziseit. Nem ért egyet a marxista filozófia tagolására vonatkozó elképzeléseikkel, nevezetesen azzal, hogy azon belül a természet dialektikája önálló tudomány lenne, szerinte a természet dialektikája és a dialektikus materializmus közötti bármely különbségtétel értelmetlen. Nem fogadja el azt, hogy a természet dialektikája éppúgy a dialektikus materializmus törvényeinek — a természetre vonatkozó — konkretizálása lenne, mint ahogyan a dialektikus materializmus az — a társadalom szintjére vonatkozólag. Érvelésének lényege a következő: a társadalmi mozgás a valóságnak a természetinél magasabb szintje,

bonyolúltabb mozgásának visszatükrözésére tehát külön tudomány kell, ez a történelmi materializmus; a természeti jelenségek azonban megközelíthetők a dialektikus materializmus keretében is. Utal arra, hogy a társadalmi mozgás dialektikájának feltárása a materializmus kialakulásának utolsó lépcsője, zárómozzanata, a marxizmus, a történelmi materializmus kidolgozásában, a materializmusnak a történelem területére való átvitelében jelent alapvető fordulatot, ezzel szemben a természeti jelenségek dialektikájának feltárását sokkal kisebb fordulatnak tekinti.

Ebből következik Malcev szerint, hogy míg a történelmi materializmusnak van saját, a dialektikus materializmusétól különböző kategóriarendszere, addig a természet dialektikájának nincs. Malcev itt egyrészt eltekint attól, hogy a természet dialektikájának sajátos kategóriarendszere éppen azért nem jöhetett létre, mert a két diszciplina még nem differenciálódott, másrészt lebecsüli Platonovnak és Rutkevicsnek az előbbi kidolgozására irányuló erőfeszítéseit.

A vita az eddigi hozzászólásokkal valószínűleg még nem ért véget, kiszélesítése nyilván elmélyülését is jelenti majd.

(á. a.)

VOPROSZI FILOSZOFII, 1964. 7. SZÁM

V. N. Cserkovec: A gazdasági törvények tudatos felhasználása a szocialista társadalomban

A szocializmus politikai gazdaságtanának egyik központi módszertani kérdése — s egyben legvitatottabb problémája — a gazdasági fejlődés objektív törvényszerűségeinek felhasználása, azaz az objektív törvény és a tervgazdálkodás tudatos alapelvei közötti viszony. A szerző két szakaszt különböztet meg az emberiség történetében: a gazdasági törvények empirikus megjelenési formáihoz való alkalmazkodást, illetve a tudatos és tudományos felhasználásukat. Az előbbi az emberi termelés egész történetére jellemző, míg az utóbbi csak a tervgazdálkodás következménye.

Már a termelésbe való fokozott állami beavatkozás, majd az állami monopolkapitalizmus kialakulása megmutatta, hogy a kapitalista termelés hagyományos ösztönös mechanizmusai csütörtököt mondtak: a centralizált nagyipar megköveteli a tervgazdálkodás és a társadalmi ellenőrzés bizonyos formáit. A szocialista gazdaságban a konkurrencia mechanizmusát teljesen felváltja a tervgazdálkodás mechanizmusa. Az új törvények jellemzője, hogy tervszerű formát nyernek, azaz eleve feltételezik, hogy megvalósulásuk az emberek tudatos tevékenységén keresztül történik. Ez a szerző szerint feloldja azt a hamis dilemmát, melyet korábban a törvényszerűségek objektivitása és a tudatos megvalósulásuk között kialakítottak.

A tervgazdálkodás rendszerében a törvényszerűség egyfelől úgy valósul meg, hogy átmegy az egész társadalom tudatán, a különböző felépítményi formákon, s a tervezés és irányítás különböző szintjein objektiválódik. A népgazdaság tervező és irányító rendszerében együttesen hatnak gazdasági, politikai és jogi tényezők, az utóbbiak azonban a kommunizmus felé való közeledéssel fokozatosan elhalnak. Másfelől a tervgazdálkodást a szerző úgy fogja fel, mint a társadalmi termelés egészének anarchiája és a tudatos individuális munka közötti ellentét feloldását: a termelés tudatos, célszerű jellege leveti individuális korlátozottságát, s a termelés egészében találja meg mozgásformáját. Utal V. Sz. Nemcsikov véleményére, amely szerint a tervgazdálkodás voluntarista felfogása azonos következményekre vezethet, mint a konkurrencia ösztönös mechanizmusa a kapitalista társadalmi viszonyok között: azaz anarchiához. Ezért bukkan fel időnként a szovjet közgazdászok körében az a nézet, hogy a voluntarista tervezést megfelelő spontán automatizmusokkal ki kell zárni. Cserkovec szerint viszont a gazdasági élet bármely területén ösztönösen működő mechanizmusok ellentmondanak a tervgazdálkodásnak. A gazdálkodást ugyanis a megszakítottság és folyamatosság egysége jellemzi — azaz adott tervek megvalósulását a korrekciójuk, illetve új tervekkel való felváltásuk követi —, az ösztönös mechanizmusok pedig ezt a folyamatot gátolnák.

A továbbiakban a szerző megállapítja, hogy a gazdasági törvények a felhasználhatóság szempontjából erősen eltérőek, egyeseknek általános metodológiai, másoknak közvetlen gazdasági jelentőségük van. Hatásuk iránya szerint is különbözők lehetnek, egyesek érvényesülését fékezi, másokét felgyorsítja a szocialista tervgazdálkodás. Érvényesülésük megtervezése normatívák formájában történik, melyek egy adott szakaszra vonatkoztatva megszabják a gazdasági élet megfelelő területének fejlődési kritériumait és irányát. Ebben a folyamatban — bizonyos korlátok között —

szerepe van az ösztönösségnek is: az ösztönös ingadozás a norma által megszabott keretben a törvényszerű megjelenési formája.

Befejezésül a szerző az értéktörvénynek a szocialista tervgazdálkodás keretei közötti szerepével foglalkozik. Leszögezi, hogy e funkció — bár a termelés szabályozásában gyökeresen megváltozott — bizonyos formában fenn marad, sőt erősödik is, s így a tervgazdálkodás részévé, a szocializmusban tudatosan felhasznált törvények egyikévé válik. *(á. a.)*

ELLINIKI ARISZTERA, 1963. 3. SZÁM

J. Imbriotisz: A modern görög kultúra értékeinek kritikája

A szerző a mai görög kultúra állapotának, keresztmetszetének fő elemeivel és tendenciáival foglalkozik, „vizsgálódásának határa magában foglalja a múltat és a jövőt".

Az egyik ilyen elem a görög antikvitás egyoldalú, felszínes, metafizikus eszményesítése, amellyel Görögországnak a török iga alóli felszabadítása óta mindmáig találkozunk, az adott társadalmi-gazdasági, szellemi állapotokhoz azonban képtelen idomulni, s csak mint „elkáprázta tó, megszédítő ősi hagyaték él tovább, de teremtő cselekvésre nem adhat lendületet". Az ógörög „csoda" mai megismétlése napjainkban lehetetlen, hiszen egyrészt a mai történelmi szintér nem azonos az ókorival, hanem az egész földre kiterjedt már, másrészt pl. magában foglalná a rabszolgaságot, barbárnak tekintve az összes többi népeket, továbbá a történelem során, saját eredeti tartalmát is többször változtatva, szétválaszthatatlanul keveredett keresztény elemekkel, és e „görög-keresztény" szintézis keresztény oldala is sokszorosan és végletesen — egészen az inkvizícióig — eltorzult. A klasszikus görög kultúra pozitív tartalmainak, eszményeinek életre keltése, korszerűvé átlényegesítése a nép feladata.

A modern görög kultúra egy másik eleme az a demokratikus mozgalom volt, amely a nemzeti nyelvért, a népi kultúráért küzdött. E liberális polgári mozgalomnak — bár nem vállalkozott a valóság teljes és helyes elemzésére, s a gazdasági problémákat az uralkodó osztály nézőpontjából szemlélte — voltak elvitathatatlan érdemei. A munkásosztály megjelenésével azonban elveszítette haladó társadalmi-politikai részstartalmait is, tevékenysége pusztán a nyelvészeti kérdésekre korlátozódott. E mozgalom haladó örökségét is a dolgozó nép veszi át, de kiegészítve, továbbfejlesztve, a mai problémákra konkretizálva.

Igen fontos eleme a mai görög kultúrának a görögség anyagi-gazdasági és szellemi életébe egyaránt széles körben behatolt európai kultúra és civilizáció. Pozitív oldalai mellett természetesen behatoltak a negatív vonások is. Terjednek egy üres Európa-kultusz szimptómái, a felszínesnek komikus majmolása, de ez a jelenség a tragikum határait is súrolja, fenyegetve a görögség létét, hiszen itt elsősorban nem eszményekről, hanem idegen érdekeknek az érvényesülését szolgáló gyakorlatról van szó.

A görög nép kulturális szempontból is legfontosabb feladata azoknak az objektív feltételeknek — gazdasági-politikai-társadalmi viszonyoknak — a megteremtése, amelyek között e kultúrelemek haladó, életképes vonásait új szintézisbe foglalva össze az egész kultúrát továbbfejleszthető.

(m. p.)

LA PENSÉE, 1964. ÁPRILIS

J. Chesneaux: Az ázsiai termelési mód

Az ázsiai termelési mód vizsgálatát napjainkban főleg az un. „elmaradott országok" fejlődési problémái teszik időszerűvé. De közrejátszik a marxizmus belső megújulási folyamata is, a küzdelem egy olyan, sokáig uralkodó szemlélet ellen, amely egyetlen, kizárólagos „menetrendet" szab ki a történelemnek, és azokról a társadalmi alakulatokról, amelyek ebbe nem illeszthetők bele, egyszerűen nem vesz tudomást.

Az ázsiai termelési mód kategóriájának létjogosultságát először Plehanov vonta kétségbe. Közismert, hogy az orosz fejlődéssel kapcsolatban ez a kérdés vita tárgya volt Lenin és Plehanov között, de eddig még nem került sor Lenin nézeteinek összefüggő elemzésére.

1920—25 között, amikor a Kommunista Internacionálé a kínai forradalom problémájával foglalkozott, a kérdés ismét napirendre került. A feladat ekkor főleg az volt, hogy dokumentálják egy sajátos ázsiai termelési forma fennállását — de a kínai forradalom időleges veresége, valamint Sztálin szakítása a párton belüli ellenzékkel a kutatások megmerevedéséhez vezetett. Az 1931-ben Leningrádban megtartott történész-konferencia óta a szovjet tudósok álláspontja az volt, hogy önálló ázsiai termelési módról nem beszélhetünk. A kínai történészek véleménye máig is ez. Szerintük Kína az európai országokhoz hasonlóan a „klasszikus" — rabszolgatartó, feudális — termelési módokat járta végig.

A mai marxisták előtt kettős feladat áll: rendszeres képet kell nyújtaniuk Marx nézeteiről, és elemezniük kell az „ázsiai" országok konkrét történelmi problémáit. Marx cikkei és tanulmányai — elsősorban „A tőkés termelés előtti tulajdonformák" — alapján az ázsiai termelési módot úgy határozhatjuk meg, mint faluközösségek termelő tevékenységét, amely egy centralizált államhatalomnak van alárendelve. Az állam egyrészt szervezi, irányítja, másrészt kizsákmányolja a termelőket.

A falusi termelést Marx a magántulajdon hiányával, a földművelés és kézművesség differenciálatlan egységével, a fogyasztás és termelés autarchiájával jellemzi. Ezzel kapcsolatban egy sor kérdés tisztázásra vár: milyen a föld elosztásának tényleges mechanizmusa, milyen mértékben különül el a kézművesség a mezőgazdaságtól, meddig terjed a faluközösség autarchiája stb. Hasonlóképpen konkrét feltárásra szorul az állam gazdasági szerepének kérdése. Kétségtelen, hogy az ázsiai termelési mód esetében Marx az államot tekintette — éppen úgy, ahogy az antik társadalomban a rabszolgatartót, vagy a feudalizmusban a hűbérurat — a termelés irányítójának. Úgy látszik, hogy funkcióját elsősorban a csatornázási munkák irányításában látta, de az állami irányítás egész rendszerét nem fejtette ki. Ez ma annál is fontosabb lenne, mert a tudományos kutatások időközben kétségessé tették, vajon valóban akkora szerepe volt-e a csatornázásnak az „ázsiai" társadalmakban, mint ahogy Marx gondolta. Azt is fel kellene tárni, mennyire különült el az államapparátus a faluközösségektől, nem létezett-e köztük közvetítés, mint a régi Vietnamban, ahol a községi elöljáró egyben az apparátusnak is tagja volt.

Az a tény, hogy az ázsiai termelési mód nem ismert földmagántulajdont, egészen sajátosan alakította az osztályviszonyokat. Marx szavaival ez az „általánosított rabszolgaság" állapota volt, vagyis olyan tulajdonforma, amely az egész lakosságot alávetette az államnak. Így az osztályviszonyok a lakosság és az állam, illetve az államapparátus közötti ellentmondásban kristályosodtak ki. De a hivatalnokok személy szerint nem voltak a lakosság teljhatalmú urai, csak mint az állam képviselői rendelkeztek hatalommal. A valódi kizsákmányoló az állam mint egész volt. Mivel azonban az állam nemcsak mint kizsákmányoló lépett fel, hanem úgy is, mint a társadalmi munka megszervezője, a lakosság és az állam közötti antagonizmus kiegészült az egymásrautaltság, egység jegyével.

A termelési és tulajdonviszonyoknak ez a rendszere magyarázza az „ázsiai stagnálás" jelenségét. Ma különösen fontos tisztázni, hogy ez a megmerevedés csak kívülről felrobbantható sajátsága-e az ázsiai termelési módnak, vagy pedig léteznek-e olyan belső erők, amelyek a fejlődés motorjává lehetnek? Le kell azonban szögezni, hogy társadalmak keletkezése és pusztulása az ázsiai termelési módon belül nem jelent fejlődést. Fejlődésről csak akkor beszélünk, ha ezek a társadalmak az ázsiai termelési módból egy magasabb alakulatba lépnek át. Meg kell tehát találnunk azt a belső ellentmondást, amely az ázsiai termelési módon túlvezethet. Kézenfekvő és gyakori eljárás a faluközösségek és az állam közötti ellentmondásra hivatkozni. Itt valóban szembeszökő jelenséggel van dolgunk: a keleti országok történetén végighúzódnak a faluközösségek lázadásai. De ez az ellentmondás nem nyerhet megoldást magasabb rendű, tehát *magán*kisajátításon alapuló termelési módban, mert mindkét pólusán a közösségi tulajdon valamilyen formája áll. Magántulajdonon épülő társadalmi rend csakis magán- és kollektív tulajdon közötti küzdelemből jöhet létre. Meg kell tehát vizsgálni, hogy létezhetett-e olyan erő a közösségeken belül, amely elég erős ahhoz, hogy szétrobbantsa a primitív közösségi szervezetet. Talán ez volt az eset Kínában — noha a történészek többsége (Tőkei is) azon az álláspontón van, hogy Kínában nem jött létre valódi feudalizmus, hanem az ázsiai termelési mód egészen a kapitalizmus XIX. századi betöréséig fennmaradt.

Végül fel kell tárni azt is, melyek azok az országok, ahol az ázsiai termelési mód valóban uralkodott, és nyomai ma is észlelhetők. A szerző szerint elsősorban olyan országok sorolhatók ide, mint Kína, Irán, India és Vietnam. Az sincs kizárva, hogy mielőtt a klasszikus rabszolgatartó államok létrejöttek volna, Európában is fenn-

állt az ázsiai forma. (Talán a krétai kultúra is ilyen típusú volt.) Nem szabad azonban abba a hibába esnünk, hogy mindazokra a formációkra, melyek a „hagyományos" termelési módok egyike alá sem sorolhatók, ráüssük az „ázsiai" bélyegét. Ez csak a dogmatizmus újabb változata lenne.

(k. j.)

REVUE PHILOSOPHIQUE, 1964. 1. SZÁM

V. Goldschmidt: Természeti állapot és „szerződés" Hegel filozófiájában

A természeti állapot és az emberek közötti szerződés gondolatát Hegel az angol és francia felvilágosítóktól vette át, elsősorban Hobbes és Rousseau gondolatvilágából. De az az értelmezés, amelyet ennek a történelmi fikciónak adott, természetesen túlemelkedik a felvilágosodás látóhatárán.

Számára a természeti állapot nem volt „paradicsomi lét", a jog és szabadság állapota: az ilyen nézeteket úgy tekintette, mint az ember *fogalmának* és *létének*, a végnek és a kezdetnek összezavarását. A természeti állapot, ez a csak magánvalóan emberi lét Hegelnél nem lehetett más, mint a közvetlen-természeti vágy, az egyediség, az „elmerült öntudat" foka. De éppen ezért nem tekinthető az „igazságtalanság, jogtalanság" állapotának sem: ezek a kategóriák szerinte a szellem fejlődésének magasabb stádiumából lettek egy alacsonyabb szintre visszavetítve.

A természeti állapot nem ismer önálló személyiséget, így az emberek közötti harcot itt az önkény, a véletlen dönti el, nem pedig személyes képességek. Ez az általános értéktelenség (Wertlosigkeit) állapota, ebben gyökerezik, hogy a „természeti" népek semmiféle fejlődésre nem képesek, nem jutnak el ugyanis ahhoz az igazsághoz, hogy „az élet általában csak annyiban rendelkezik értékkel, amennyiben az emberben magában megvan egy felsőbb érték" (Történelemfilozófia). A természeti állapot tehát egy történelemelőtti korhoz tartozik.

Goldschmidt szerint Hegelnél az igazi történelem csak akkor kezdődhet meg, amikor az emberek már nem ilyen véletlenszerű harcokat vívnak egymás között, hanem *személyiségük* elismertetéséért harcolnak. Kétségtelen, hogy most is az erőszak viszonyaival van dolgunk, de *ez* az erőszak, az ember fogalmához viszonyítva, mégsem olyan „abszolút és teljes jogtalanság", mint amely a természeti állapotban uralkodott. Anélkül, hogy a „jog alapja" volna, „szükségszerű és legitim" átmenetet képez a jog lépcsőfokához. A rabszolgaság, amely ebből a küzdelemből megszületik, ugyan „magán- és magáért-valóan . . . igazságtalanság, mert az ember lényege a szabadság — de előbb meg kell érnie a szabadságra (uo.). Ezáltal nyer az átmenet történelmi igazolást.

A felvilágosítók ezt az átmenetet általában úgy magyarázták, hogy valamennyi személy szerződést köt egymás között (társadalmi szerződés), vagy a köznép köt szerződést az uralkodóval (behódolási szerződés). Hegel a szerződés minden formáját összeegyeztethetetlennek tartja az állam lényegével: „Az állam természete nem nyugszik szerződéses viszonyon, akár mindenki mindenkivel kötött szerződése, akár mindenkinek a fejedelemmel és a kormányzattal kötött szerződése eredményének tekintsük."(Jogfilozófia). A szerződéselméletek közös hibája abban rejlik, hogy összekeverik a *fogalmat* a *kezdettel:* igaz, hogy az állam lényege az akarat (és Hegel Rousseau nagy érdemének tartja, hogy ezt felfedte), de ez nem azért van, mintha valamikor különös akaratok szövetségre léptek volna egymással. Valójában a szerződéskötés szabadságával csakis az *államban* élő ember rendelkezik, ezért az államot semmiféle szerződés nem előzheti meg.

Más kérdés, hogy a szerződés melyik formája áll közelebb az állam hegeli fogalmához — kétségtelen, hogy a társadalmi szerződés. Hegel a behódolási szerződést mint teljes lemondást az egyén szuverenitásáról Rousseau-val teljesen megegyező módon bírálja. A behódolási szerződés nem tesz különbséget a személy elidegeníthetetlen tulajdona (pl. a saját teste) és elidegeníthető tulajdona (mindazon tárgyak, melyeknek birtokába jut) között, ezért a rabszolgaság fokának felel meg.

De éppen ezért a történelem *tényleges* lefolyását a behódolási szerződés közelíti meg jobban. A társadalmi szerződés gondolatára ugyanis, közelebb lévén az állam fogalmához, sokkal nagyobb mértékben igaz, hogy a lényeget vetíti vissza a kezdeti helyzetre.

Azt a fejlődési fokot, amely a természeti állapotot felváltja, az Enciklopédiában Hegel két alapvonással jellemzi: egyrészt a szük-

ségletek kölcsönösen összefüggő rendszerével, másrészt „magáértvalóan-egyedi léttel" az úr pólusán és az „általános öntudathoz való átmenettel" a szolga pólusán, aki az úr szolgálatában „megsemmisíti saját különös akaratát". A szerző szerint Hegel hasonló vonásokkal ruházza fel a Jogfilozófiában a „polgári társadalom" szféráját. Az a szféra tehát, mely az egyének harcából létrejön, nem volna más, mint a „polgári társadalom". Genezisének ismerete most már hozzásegíthet ahhoz hogy új oldaláról közelíthessük meg ezt a hegeli problémakört.

A cikk befejező része módszertani kérdésekkel foglalkozik. A szerző itt az immanens filozófiatörténeti módszer kizárólagos létjogosultságát igyekszik kimutatni; ezen az alapon — a többi között — Marxot is belemagyarázással vádolja. Ezt azonban erősen deklaratív módon teszi, alig kapcsolódva a tanulmány érdemi részéhez.

(k. j.)

E szám szerzői:

Vereckei Lajos, a Pécsi Orvostudományi Egyetem Marxizmus-leninizmus tanszékének tanársegéde és Élettani Intézetének tudományos munkatársa,
Vas Ida az MTA Filozófiai Intézetének tudományos segédmunkartása,
Heller Ágnes, az MTA Szociológiai Csoportjának tudományos munkatársa,
S. Morawski, a varsói egyetem filozófia kara esztétikai tanszékének tanára,
Korom Mihály docens, a Szegedi József Attila Tudományegyetem Tudományos Szocializmus tanszékének vezetője,
S. Molnár Edit, a pszichológiai tudományok kandidátusa (Magyar Rádió),
Bóna Ervin, az MTA Filozófiai Intézetének tudományos munkatársa,
Kovács László, a Debreceni Orvostudományi Egyetem Marxizmus-leninizmus tanszékének docense,
Rudas János pszichológus,
Pelle József, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtárának tudományos munkatársa,
Sós Vilmos, az MTA Filozófiai Intézetének tudományos munkatársa,
Bence György, egyetemi hallgató,
Vajda Mihály, az MTA Filozófiai Intézetének tudományos munkatársa,
Garai László, az MTA Filozófiai Intézetének tudományos munkatársa,
Dévényi Róbert dramaturg,
Garai Károlyné, a Mosonmagyaróvári Agrártudományi Főiskola Marxizmus-leninizmus tanszékének adjunktusa,
Farkas János, az MTA tudományos gyakornoka az MTA Filozófiai Intézetében.

A kiadásért felelelős az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Vidosa László
A kézirat nyomdába érkezett: 1964. XI. 1. — Példányszám: 1700 — Terjedelem: 10 (A/5) ív

64.59621 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Лайош Верецкеи: Исторический путь и необходимость исследования высшей нервной деятельности 1
Ида Ваш: К пониманию противоречия у Аристотеля 34
Агнеш Хеллер: Эстетика Киркегарда и музыка 48
Стефан Моравски: Проблема объективности и субъективности в английской эстетике XVIII века 75

ДИСКУССИЯ

Михай Кором: Замечания к статьи Йаноша Шипоша «Об особенностях народно-демократической революции в Венгрии» 87

ОБОЗРЕНИЕ

Ш. Эдит Молнар: О микроструктуре массового сообщения 101

РЕЦЕНЗИИ И КРИТИКИ

Наука и человечество *(Эрвин Бона)* 105
О некоторых философских проблемах биологии и медицины *(Ласло Ковач)* 113
Ласло Винце—Флора Винце: Телостроение и характер *(Йанош Рудаш)* 117
Ласло Зрински: Этические воззрения Макаренко *(Йожеф Пелле)* 121
Логика или философия? *(Вильмош Шош)* 123
Эрнест Нагел о когнитивном штатусе научных теорий *(Дьёрдь Бенце)* 129
Realism and the Background of Phenomenology *(Михай Вайда)* 138
М. Каган: Диалектика эстетических явлений *(Ласло Гараи)* 141
П. Ершев: Творчество актёра *(Роберт Девени)* 146
Р. Палм Дутт: Исторические проблемы современности *(К. Гараине)* 149
Мировоззрение венгерских революционных демократов *(Йанош Фаркаш)* 151
Рецензии журналов 154

CONTENTS

Lajos Vereczkei: The Historical Necessity and Course of the Examination of Higher Level Activity 1
Ida Vas: On the Conception of Contradiction of Aristoteles 34
Ágnes Heller: Music and Kierkegaard's Aesthetics 48
S. Moravski: The Problem of Objectivity and Subjectivity on XVIIIth Century English Aesthetics 75

DISCUSSION

Mihály Korom: Remarks on János Sipos' Essay entitled "Contributions to the Special Features of the People's Democratic Revolution in Hungary" 87

OBSERVER

Edit S. Molnár: About the Microstructure of the Transmittance of Mass 101

CRITIQUES AND REVIEW

Science and Mankind *(ErvinBóna)* 105
About Some Philosophical Problems of the Biology and the Medical Sciences *(László Kovács)* 113
László Vincze — Flora Vincze: Stature and Character *(János Rudas)* 117
Zrinszky László: Makarenko's Ethical Views *(József Pelle)* 121
Logic or Philosophy *(Vilmos Sós)* 123
Ernest Nagel about the Cognitiv Status of the Scientific Theories *(György Bence)* 129
Realism and the Background of Phenomenology *(Mihály Vajda)* 138
M. Kagan: Dialectics of the Aesthetical Phenomena. *(László Garai)* 141
P. Jersov: The Work of the Dramatic Artist *(Robert Dévényi)* 146
R. Palme Dutt: The Historical Problems of Our Age *(Mme Károly Garai)* 149
The World-view of the Hungarian Revolutionist Democrats *(János Farkas)* 151
Periodical Review 154

Ára : 10,— Ft
Előfizetés egy évre 54,— Ft

INDEX: 25.535

SOMMAIRE

ÉTUDES

Lajos Vereczkei: La nécessité et la voie historique de l'étude du fonctionnement du système nerveux supérieur 1
Ida Vas: La conception aristotélicienne de la contradiction 34
Ágnes Heller: L'esthétique de Kierkegaard et la musique 48
S. Morawski: Le problème de l'objectivité et de la subjectivité dans l'esthétique anglaise du XVIIIe siècle 75

DISCUSSION

Mihály Korom: Réflexions à propos de l'étude de J. Sipos sur les particularités de la révolution démocratique populaire en Hongrie 87

LA VIE SCIENTIFIQUE

Edit S. Molnár: De la microstructure de la mass-communication 101

REVUE ET CRITIQUE

Science et Humanité *(Ervin Bóna)* 105
I. Törő—Gy. Csaba—T. Ács.: A biológia és az orvostudomány egyes filozófiai problémái (De quelques problèmes philosophiques de la biologie et des sciences médicales) *(László Kovács)* 113
L. Vincze — F. Vincze: Testalkat és jellem (Caractère et structure physique) *(János Rudas)* 117
L. Zrinszky: Makarenko etikai nézetei (Les conceptions morales de Makarenko) *(József Pelle)* 121
A. A. Zinoviev: Filosofskie problemi mnogoznatchnoï logiki (Prolèmes philosophiques de la logique polyvalable) *(Vilmos Sós)* 123
Ernest Nagel: The Structure of Science. Problems in the Logic of Scientific Explanation *(György Bence)* 129
Realism and the Background of Phenomenology *(Mihály Vajda)* 138
M. Kagan: Dialektika estetitcheskih yavlenii (La dialectique des phènoménes esthétiques) *(László Garai)* 141
P. Yerchov: La création artistique *(Róbert Dévényi)* 146
R. Palme Dutt: Problèmes historiques de notre temps *(K. Garai)* 149
M. A. Hevesi: Mirovozrenie vengerskih revolutsionnih demokratov (La conception du monde des démocrates révolutionnaires hongrois) *(János Farkas)* 151
Revue des Revues 154

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható :
az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21.
Telefon : 111—010, MNB egyszámlaszám : 46
Csekkbefizetési számla : 05.915.111—46
az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22.
Telefon : 185—612.
a POSTA KÖZPONTI HIRLAP IRODÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1.
Telefon : 180—850
Csekkszámla : egyéni 61.257, közületi 61.066